

Adam Czudec

Teresa Miś

Dariusz Zając

Zrównoważony rozwój obszarów wiejskich w wymiarze regionalnym

Adam Czudec, Teresa Miś, Dariusz Zając

**Zrównoważony rozwój obszarów wiejskich
w wymiarze regionalnym**

Adam Czudec, Teresa Miś, Dariusz Zając

**Zrównoważony rozwój
obszarów wiejskich
w wymiarze regionalnym**

Bogucki Wydawnictwo Naukowe • Poznań 2018

Autorzy:

Adam Czudec, Teresa Miś, Dariusz Zajac
aczudec@ur.edu.pl, tmis@ur.edu.pl, dzajac@ur.edu.pl
Uniwersytet Rzeszowski, Wydział Ekonomii

Recenzent: prof. dr hab. Wiesław Musiał

Europejski Fundusz Rolny na rzecz
Rozwoju Obszarów Wiejskich

Program
Rozwoju
Obszarów
Wiejskich
na lata 2014-2020

Europejski Fundusz Rolny na Rzecz Rozwoju Obszarów Wiejskich

Europa Inwestująca w Obszary Wiejskie

Publikacja opracowana przez Agencję Restrukturyzacji i Modernizacji Rolnictwa

Publikacja współfinansowana ze Środków Unii Europejskiej w ramach Pomocy Technicznej

Instytucja wdrażająca Agencja Restrukturyzacji i Modernizacji Rolnictwa

Instytucja Zarządzająca Programem Rozwoju Obszarów Wiejskich na lata 2014–2020

Minister Rolnictwa i Rozwoju Wsi

Korekta językowa: Piotr Rumatowski

Copyright © Authors, Rzeszów 2018

ISBN 978-83-7986-199-6

Bogucki Wydawnictwo Naukowe
ul. Górna Wilda 90, 61-576 Poznań
tel. 61 833 65 80
e-mail: biuro@bogucki.com.pl
www.bogucki.com.pl

Druk i oprawa:

Uni-druk

ul. Przemysłowa 13, 62-030 Luboń

Spis treści

Wstęp	7
1. Koncepcja zrównoważonego rozwoju obszarów wiejskich – istota i warunki wdrażania	12
1.1. Główne założenia koncepcji zrównoważonego rozwoju obszarów wiejskich	12
1.2. Miejsce rolnictwa w koncepcji zrównoważonego rozwoju obszarów wiejskich	16
1.3. Problem doboru wskaźników zrównoważonego rozwoju obszarów wiejskich	24
1.4. Polityka zrównoważonego rozwoju obszarów wiejskich	28
2. Ekonomiczne uwarunkowania zrównoważonego rozwoju obszarów wiejskich	38
2.1. Uwarunkowania makroekonomiczne	38
2.2. Cechy rolnictwa i ich znaczenie w procesie zrównoważonego rozwoju obszarów wiejskich	42
2.3. Rola przedsiębiorczości w zrównoważonym rozwoju obszarów wiejskich	46
2.4. Sytuacja finansowa jednostek samorządu terytorialnego	51
3. Czynniki społeczne kształtujące możliwości zrównoważonego rozwoju obszarów wiejskich	54
3.1. Społeczne aspekty zrównoważonego rozwoju obszarów wiejskich	54
3.2. Sytuacja demograficzna	58
3.3. Sytuacja na rynku pracy	64
3.4. Relacje społeczne	66
3.5. Otwartość ludności na nowe rozwiązania	67
3.6. Dostęp do usług społecznych	71
4. Lokalność i czynniki pobudzające innowacyjność	74
4.1. Jakość środowiska przyrodniczego	74
4.2. Kapitał kulturowy i lokalna wiedza	81
4.3. Czynniki pobudzające innowacyjność obszarów wiejskich	84

---

5. Czynniki techniczne kształtujące możliwości zrównoważonego rozwoju obszarów wiejskich	91
5.1. Infrastruktura	91
5.2. Technologie służące ochronie środowiska przyrodniczego	100
6. Zrównoważony rozwój obszarów wiejskich a skala i kierunki wsparcia funduszami Unii Europejskiej	110
6.1. Syntetyczne mierniki poziomu zrównoważenia rozwoju obszarów wiejskich	110
6.2. Wsparcie rozwoju rolnictwa	118
6.3. Wykorzystanie wsparcia z PROW w zakresie poprawy jakości środowiska przyrodniczego i rozwoju społecznego	126
Zakończenie	134
Literatura	137

Wstęp

Koncepcja zrównoważonego rozwoju, definiowana jako zespół działań ukierunkowanych na zaspokajanie podstawowych potrzeb ludności przy jednoczesnym zachowaniu zasobów naturalnych dla przyszłych pokoleń, wyrosła w reakcji na coraz bardziej niebezpieczne ingerowanie człowieka w środowisko przyrodnicze. Istotą tej koncepcji jest zapewnienie trwałej poprawy jakości życia współczesnych i przyszłych pokoleń przez kształtowanie odpowiednich proporcji pomiędzy trzema rodzajami kapitału – ekonomicznym, ludzkim i przyrodniczym (Piontek, 2002).

Potrzeba zrównoważonego rozwoju jest podkreślana w najważniejszych dokumentach programowych Unii Europejskiej (traktaty z Maastricht i Amsterdamu, Strategia Lizbońska). Natomiast w 2001 r. Rada Europy przyjęła strategię zrównoważonego rozwoju UE (nową jej wersję przyjęto w 2006 r.). Priorytety strategii koncentrują się na działaniach zapobiegających zmianom klimatu i wskazują potrzebę ochrony środowiska, dbałości o zrównoważoną konsumpcję i produkcję, zdrowie publiczne, a także likwidowanie ubóstwa i problemów demograficznych.

Wdrażanie koncepcji zrównoważonego rozwoju wymaga specjalnych działań podejmowanych na różnych szczeblach (pojedyncze podmioty gospodarcze i gospodarstwa domowe, lokalne środowiska, poziom regionalny, krajowy, globalny), bo tylko wspólne działanie może prowadzić do osiągnięcia głównych celów zrównoważonego rozwoju. Istotna rola w tym procesie przypada otoczeniu instytucjonalnemu, które wykorzystując różne instrumenty polityki, powinno motywować do zmiany zachowań, postaw i działań w takim kierunku, aby skuteczniej wdrażać zasady zrównoważonego rozwoju. Duże znaczenie wśród takich instytucji mają placówki naukowe, których zadaniem jest diagnozowanie czynników wpływających na dynamikę zrównoważonego rozwoju, badanie efektów tego rozwoju, a także formułowanie na tej podstawie propozycji zmian polityki. Wypełnianie takiego zadania wymaga prowadzenia systematycznych badań, których wyniki powinny służyć poprawie efektywności instrumentów takiej polityki.

Jedną z ważniejszych sfer wymagających tego typu badań jest zrównoważony rozwój obszarów wiejskich. Przemawia za tym kilka powodów:

- ze względu na ważne i zmieniające się funkcje rolnictwa jako jednego z sektorów gospodarki wiejskiej, zrównoważony rozwój wsi nie tylko wpisuje się w ogólny nurt zrównoważonego rozwoju, ale bardziej niż w innych dziedzinach gospodarki i układach przestrzennych jest sposobem na integrowanie i łączne realizowanie celów ekonomicznych, społecznych i środowiskowych, co jest istotne dla rozwoju rolnictwa wykorzystującego środowisko przyrod-

nicze, a także dla pozarolniczych funkcji obszarów wiejskich, których rozwój wymaga zachowania wysokich walorów środowiska przyrodniczego;

- na obszarach wiejskich zgromadzony jest ważny potencjał rozwojowy (kapitał ludzki, kapitał naturalny), który jest słabo wykorzystywany ze względu na niską atrakcyjność inwestycyjną dominującej części obszarów wiejskich, zaś zrównoważony rozwój powinien tu być skutecznym sposobem na pełniejsze wykorzystanie tego potencjału;
- zrównoważony rozwój powinien zapobiegać dalszemu wewnętrznemu rozwarstwieniu obszarów wiejskich, polegającemu na pogłębianiu się dysproporcji rozwojowych między tymi lokalnymi środowiskami na wsi, które mają korzystne położenie geograficzne (bliskość miast, dostępność komunikacyjna), a pozostałymi;
- zrównoważony rozwój ma być skutecznym sposobem na zachowanie walorów krajobrazowych i podtrzymanie tożsamości kulturowej mieszkańców wsi.

Należy przy tym podkreślić, że – jak zauważa Klepacki (2000) – koncepcja zrównoważonego rozwoju obszarów wiejskich wychodzi naprzeciw zagrożeniom środowiskowym i obawom społecznym, zwłaszcza w państwach wysoko rozwiniętych. Wiele wskazuje na to, że jest i będzie to koncepcja silnie wpływająca na politykę gospodarczą w dłuższej perspektywie.

Biorąc pod uwagę okoliczności uzasadniające badanie problemów zrównoważonego rozwoju obszarów wiejskich, jako cel główny prezentowanych tu badań przyjęto identyfikację podstawowych czynników kształtujących proces zrównoważonego rozwoju obszarów wiejskich w Polsce w ujęciu regionalnym i ocenę stanu zaawansowania tego procesu w poszczególnych regionach (województwach). Uzasadnieniem dla takiego podejścia jest znaczne różnicowanie poziomu rozwoju obszarów wiejskich w poszczególnych regionach, a także dość duża międzyregionalna różnorodność cech charakteryzujących obszary wiejskie w Polsce (gęstość zaludnienia, przyrost naturalny, struktura gospodarki, walory przyrodnicze, dostępność komunikacyjna, wyposażenie w składniki infrastruktury). Ponadto podejście regionalne powinno pozwolić na bardziej szczegółowe rozpoznawanie uwarunkowań zrównoważonego rozwoju obszarów wiejskich w Polsce.

Przedstawione tu badania są podporządkowane realizacji następujących celów szczegółowych:

1. określeniu znaczenia czynników ekonomicznych w procesie zrównoważonego rozwoju obszarów wiejskich (uwarunkowania makroekonomiczne, specyficzne i szczególne cechy rolnictwa, stan działalności pozarolniczej, możliwości finansowe jednostek samorządu terytorialnego);
2. ocenie roli czynników społecznych (cechy demograficzne, aktywność zawodowa mieszkańców, rola usług społecznych, znaczenie funkcji turystycznej);
3. ustaleniu oddziaływania czynników środowiskowych i charakteryzujących „lokalność” (kierunki wykorzystania zasobów ziemi w procesie zrównoważonego rozwoju, próśrodkowe funkcje rolnictwa, skłonność do innowacji);
4. ocenie poziomu rozwoju infrastruktury wspierającej proces zrównoważonego rozwoju obszarów wiejskich (dostępność komunikacyjna, infrastruktura komunalna, infrastruktura turystyczna);

5. ustaleniu powiązań między skalą zaawansowania zrównoważonego rozwoju obszarów wiejskich a zakresem wspierania funduszami UE w regionach.

W pracy są weryfikowane hipotezy badawcze zakładające, że:

- H1 – w regionach z dobrze rozwiniętym rolnictwem łatwiejsze jest spełnianie warunków determinujących zrównoważony rozwój obszarów wiejskich;
- H2 – w regionach lepiej rozwiniętych gospodarczo w większym stopniu wdrażana jest koncepcja zrównoważonego rozwoju obszarów wiejskich;
- H3 – skala zaawansowania korzystania ze wsparcia funduszami UE w ramach PROW oddziałuje na postęp procesu wdrażania koncepcji zrównoważonego rozwoju obszarów wiejskich (im większe wsparcie, tym bardziej zrównoważony rozwój).

Głównym źródłem danych liczbowych na temat cech zrównoważonego rozwoju obszarów wiejskich były informacje statystyczne publikowane przez Główny Urząd Statystyczny. Dane te zostały uporządkowane w cztery grupy:

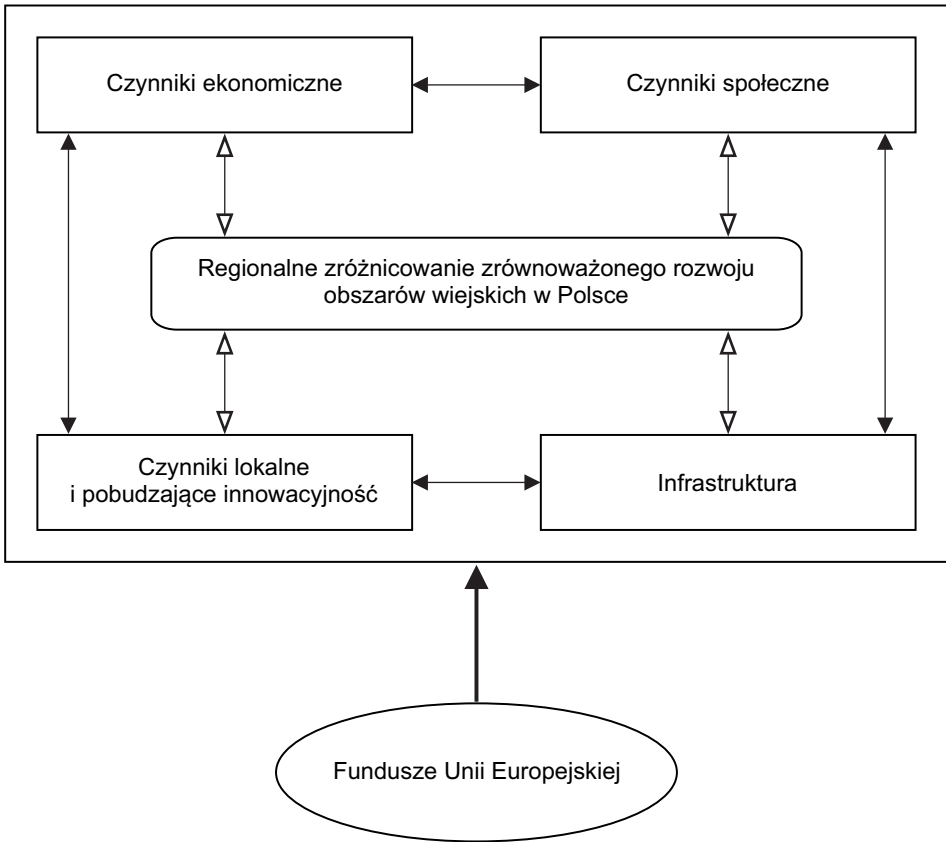
1. cechy diagnostyczne ilustrujące oddziaływanie czynników ekonomicznych, w tym uwarunkowania makroekonomiczne, stan rolnictwa i pozarolniczej działalności gospodarczej, a także możliwości finansowe jednostek samorządu terytorialnego;
2. zespół czynników społecznych obrazujących cechy demograficzne, aktywność zawodową mieszkańców, dostęp do wybranych usług społecznych i otwartość na środowisko zewnętrzne;
3. cechy charakteryzujące „lokalność”, ilustrujące innowacyjność na obszarach wiejskich, w tym kierunki wykorzystania zasobów ziemi, działania prośrodowiskowe i innowacyjne podejście do tworzenia oferty rynkowej (produkty tradycyjne, żywność ekologiczna);
4. czynniki infrastrukturalne mające znaczenie dla wdrażania koncepcji zrównoważonego rozwoju obszarów wiejskich (dostępność komunikacyjna, infrastruktura komunalna i turystyczna).

Doboru cech diagnostycznych dokonano przy uwzględnieniu kryteriów:

- możliwie najpełniejszego dopasowania dostępnych danych statystycznych do charakterystyki głównych sfer zrównoważonego rozwoju;
- podejścia systemowego, polegającego na preferowaniu takich wskaźników, które ilustrują powiązanie między różnymi sferami zrównoważonego rozwoju, np. odsetek ludności korzystającej z oczyszczalni ścieków jako miara ilustrująca dbałość o środowisko przyrodnicze, ale także mająca istotne znaczenie dla jakości życia mieszkańców (cecha społeczna). Schemat ilustrujący główne elementy zastosowanego w pracy podejścia systemowego przedstawiono na rysunku 1.

Zakres czasowy badań obejmuje lata 2007–2016 (lub 2015 w przypadku braku dostępności bardziej aktualnych danych).

W analizie zjawisk i procesów charakteryzowanych przez dużą liczbę różnorodnych cech zachodzi konieczność zastosowania metod analizy porównawczej, które pozwalają na zastąpienie opisu wielu cech jedną agregatową wielkością (Nowak, 1990).

Rys. 1. Schemat problematyki badawczej pracy
Źródło: opracowanie własne.

W prezentowanych tu badaniach do budowy taksonomicznego miernika rozwoju zastosowano metodę wzorcową w podejściu pozycyjnym, wykorzystującym medianę Webera (Młodak, 2006).

Jest to wielowymiarowe uogólnienie standardowego pojęcia wartości średniej. Oznacza ono punkt danej przestrzeni rzeczywistej, który minimalizuje sumę odległości euklidesowych od skończonej liczby danych punktów tejże przestrzeni. Odpowiednia równość optymalizacyjna ma postać:

$$\sum_{i=1}^n \left[\sum_{j=1}^m \{x_{ij} - Om(x_{0j})\}^2 \right]^{\frac{1}{2}} = \min \left[\sum_{i=1}^n \left[\sum_{j=1}^m \{x_{ij} - Om(x_{0j})\}^2 \right]^{\frac{1}{2}} \right]$$

gdzie:

x_{ij} – wartość cechy j dla obiektu i ,
 $Om(x_{0j})$ – współrzędne mediany Webera.

Normalizacja zmiennych dokonana jest według wzoru:

$$z_{ij} = \frac{x_{ij} - Om(x_{0j})}{1,4826 * m\ddot{a}d(X_j)}$$

dla $i=1,2,\dots, n$, gdzie $m\ddot{a}d(X_j)$ to medianowe odchylenie bezwzględne, w którym zamiast odległości cech od mediany rozumianej standardowo bada się ich dystanse w stosunku do wektora Webera:

$$m\ddot{a}d(X_j) = med_{i=1,2,\dots,n} |x_{ij} - Om(x_{0j})|.$$

Zastąpienie w równaniu tradycyjnej mediany przez współrzędne wektora Webera powoduje pewne odchylenie wartości cechy znormalizowanej według wzoru od zasadniczych wymogów standaryzacyjnych (zerowej mediany oraz medianowego odchylenia bezwzględnego równego 1), lecz dzięki temu uzyskuje się lepsze wykorzystanie wzajemnych zależności pomiędzy cechami diagnostycznymi.

Zastosowanie metody opartej na medianie Webera pozwala zniwelować zakłócający wpływ obserwacji odstających, co jest istotne w przypadku, gdy cechy diagnostyczne charakteryzują się asymetrią.

Wartość miernika syntetycznego dla każdego regionu obliczono według wzoru:

$$MP_i = 1 - \frac{x_i}{med(x) + 2,5m\ddot{a}d(x)}$$

gdzie:

x_i – poszczególne elementy wektora odległości $x = (x_1, x_2, \dots, x_n)$

$med(x)$ – mediana wektora odległości,

$m\ddot{a}d(x)$ – medianowe odchylenie bezwzględne wektora odległości.

Im większa jest wartość miernika syntetycznego, tym wyższy poziom rozwoju zrównoważonego. Do badania zrównoważonego rozwoju obszarów wiejskich w poszczególnych regionach Polski z wykorzystaniem taksonomicznego miernika rozwoju wstępnie wybrano 51 cech diagnostycznych. W kolejnym kroku wyeliminowano te cechy, które charakteryzowały się niską wartością współczynnika zmienności (poniżej 10%) albo silnym skorelowaniem z innymi cechami. Do obliczenia miernika agregatowego wykorzystano łącznie 40 cech diagnostycznych, których szczegółowy opis zamieszczono w rozdziale 6.

1. Koncepcja zrównoważonego rozwoju obszarów wiejskich – istota i warunki wdrażania

1.1. Główne założenia koncepcji zrównoważonego rozwoju obszarów wiejskich

Problemy rozwoju obszarów wiejskich są przedmiotem badań w ramach różnych dyscyplin naukowych ze względu na wieloaspektowość tego zagadnienia. Jednym z powodów zainteresowania obszarami wiejskimi są duże dysproporcje w rozwoju gospodarczym między miastami i obszarami wiejskimi, co z kolei jest przyczyną kilku negatywnych procesów, których konsekwencje wykraczają poza wymiar lokalny czy regionalny. Jednym z nich jest wyludnianie się peryferyjnych obszarów wiejskich, co osłabia i tak niewielkie możliwości rozwoju gospodarczego i społecznego tych terenów, bo najczęściej migrują ludzie młodzi i lepiej wykształceni. To z kolei powoduje pogorszenie atrakcyjności inwestycyjnej tego typu lokalnych środowisk ze względu na niską jakość kapitału ludzkiego czy zmniejszający się popyt na towary i usługi na obszarach wiejskich.

Inny ważny problem terenów wiejskich to zmniejszające się znaczenie rolnictwa jako sektora gospodarki dającego zatrudnienie i dostarczającego oczekiwanych dochodów mieszkańcom wsi. Dzieje się tak dlatego, że tempo rozwoju rolnictwa jest niższe w porównaniu z nierolniczymi sektorami gospodarki, co wynika ze specyficznych cech rolnictwa (biologiczny charakter produkcji, niskie tempo przyrostu popytu na produkty rolnicze). W rezultacie zmniejsza się zatrudnienie w rolnictwie, co przyspiesza proces wyludniania się wsi i tworzy potrzebę alternatywnych źródeł dochodów dla ich mieszkańców (Pender i in., 2014).

Jednocześnie systematycznie postępuje proces „urbanizacji” tych obszarów wiejskich, które są zlokalizowane w pobliżu większych miast. Polega on przede wszystkim na zanikaniu funkcji rolniczych na wsi i napływie nowych mieszkańców, którzy zmieniają miejsce zamieszkania w mieście na tereny położone w pobliżu miast, nie zmieniając jednak miejsca pracy i źródeł dochodów. Innym symptomem takiego procesu jest przenoszenie różnych form działalności gospodarczej z miast na obszary wiejskie, co zwiększa skalę zagrożeń dla środowiska

przyrodniczego. Konsekwencją tego typu zmian jest zanikanie tradycyjnych funkcji i wartości charakteryzujących przez wiele poprzednich dziesięcioleci obszary wiejskie. Chodzi tu zwłaszcza o walory środowiska przyrodniczego, tradycje, kulturę i tożsamość mieszkańców wsi.

Główne problemy rozwojowe obszarów wiejskich mają zatem co najmniej kilka różnych przyczyn, które – niezależnie od ich podłoża – prowadzą do zanikania najważniejszych funkcji tych obszarów i nie chodzi tu tylko o aspekt ekonomiczny, ale także o względy o charakterze społecznym i środowiskowym. Są to jednocześnie problemy typowe dla obszarów wiejskich w większości państw rozwiniętych gospodarczo, których objawy wystąpiły co najmniej przed kilkudziesięcioma laty.

W poszukiwaniu najskuteczniejszych rozwiązań sformułowano różne strategie rozwoju terenów wiejskich. Zakładały one m.in. potrzebę tworzenia nowych miejsc pracy poza rolnictwem jako sposobu poprawy dochodów ludności wiejskiej (w związku ze zmniejszającą się liczbą gospodarstw rolnych i słabnącym znaczeniem dochodotwórczej roli rolnictwa). Inne podejście polegało na programowaniu rozwoju tych funkcji obszarów wiejskich, które bazują na zasobach środowiska przyrodniczego. Chodziło tu zwłaszcza o rozwój różnych form turystyki czy działalności związanych z gospodarką leśną.

Szczególne miejsce wśród dokumentów programowych dotyczących rozwoju obszarów wiejskich zajmuje deklaracja Cork 2.0, przyjęta przez państwa członkowskie UE w 2016 r. Jest to program, który z jednej strony jest oparty na ocenie efektów realizacji podobnej deklaracji przyjętej w 1996 r., z drugiej zaś – sygnatariusze tego dokumentu określili najważniejsze kierunki rozwoju obszarów wiejskich w Europie w kolejnych latach (Cork 2.0..., 2016).

W Deklaracji podkreślono szczególne znaczenie obszarów wiejskich (i ich mieszkańców) we wdrażaniu celów zrównoważonego rozwoju określonych przez Organizację Narodów Zjednoczonych, w tym zwłaszcza ze względu na gospodarczą, środowiskową i społeczną różnorodność charakteryzującą obszary wiejskie w Europie, zamieszkiwane przez ponad połowę mieszkańców UE. Podkreślono także, że wartość zasobów wiejskich tkwi przede wszystkim w ich zdolności do oferowania zrównoważonych rozwiązań (obecnie i w przyszłości), dotyczących wszystkich mieszkańców Unii Europejskiej, takich jak zapewnienie bezpiecznych i zrównoważonych źródeł żywności wysokiej jakości, rozwijanie gospodarki o obiegu zamkniętym, rozszerzenie zakresu biogospodarki, wspieranie oszczędnego gospodarowania zasobami, przeciwdziałanie zmianom klimatu i ograniczenie zależności od paliw kopalnych.

Spośród różnych zasobów na wsi szczególne znaczenie mają te z nich, które są podstawą funkcjonowania rolnictwa i leśnictwa, bo sektory te odgrywają ważną rolę w tworzeniu miejsc pracy, a ponadto są głównymi dostawcami środowiskowych dóbr publicznych i usług związanych z różnorodnością biologiczną, glebą, wodą i działaniami dotyczącymi klimatu (Musiał, Wojewodzik, 2014).

Wszystko to wskazuje na potrzebę jednakowego traktowania różnych zasobów i funkcji obszarów wiejskich, bo główny potencjał ogólnospołeczny tych terenów może być efektywnie wykorzystany jedynie pod warunkiem zachowania równowagi między potrzebą rozwoju ekonomicznego a zdolnością do racjonalnego

korzystania z zasobów środowiska przyrodniczego, w powiązaniu z dbałością o dobrobyt i zachowanie tożsamości kulturowej mieszkańców wsi. Rozwój obszarów wiejskich powinien być zatem programowany i realizowany zgodnie z założeniami koncepcji zrównoważonego rozwoju, zakładającej zachowanie trwałej równowagi między gospodarką, środowiskiem przyrodniczym i aspektem społecznym.

Dotychczasowe badania wskazują na wiele czynników wpływających na skuteczność wdrażania koncepcji zrównoważonego rozwoju obszarów wiejskich i – jak wynika z istoty tej koncepcji – pozytywne efekty mogą być osiągnięte tylko pod warunkiem zastosowania podejścia systemowego, polegającego na jednoczesnym realizowaniu wzajemnie ze sobą powiązanych działań, należących do różnych sfer życia gospodarczego i społecznego. Akgün i in. (2015) wyodrębniali pięć grup czynników determinujących zrównoważony rozwój obszarów wiejskich. Pierwszą z nich jest grupa czynników o charakterze społecznym (*social system*), której elementami są: otwartość mieszkańców wsi na podejmowanie wspólnych działań na rzecz rozwoju terenów wiejskich, postawy tolerancji i zdolność do tworzenia i rozwoju relacji społecznych. Istota tej grupy czynników ma się sprowadzać do zdolności mieszkańców wsi do pokonywania z jednej strony bariery „zamknięcia” w lokalnym środowisku, z drugiej zaś – do wykorzystania lokalnej specyfiki w procesie rozwijania każdego z aspektów zrównoważonego rozwoju.

Drugą grupę w łańcuchu systemowych powiązań tworzą czynniki o charakterze ekonomicznym, do których zalicza się przedsiębiorczość, różnicowanie struktury gospodarki wiejskiej, ilość i jakość kapitału ludzkiego i działania promujące wieś jako miejsce działalności gospodarczej. Oddziaływanie czynników ekonomicznych ma się przekładać na poprawę konkurencyjności gospodarki wiejskiej i zwiększenie dochodów mieszkańców wsi, co jest możliwe pod warunkiem rozwijania na obszarach wiejskich nierolniczych dziedzin gospodarki tworzących miejsca pracy i generujących nowe dochody w sytuacji, gdy rolnictwo i przetwórstwo żywności nie może zapewnić oczekiwanego przez mieszkańców rozwoju lokalnego.

W bezpośrednim związku z czynnikami ekonomicznymi pozostaje grupa czynników określanych jako lokalne (*locality system*), stworzonych przez walory środowiska przyrodniczego, kapitał kulturowy i wiedzę mieszkańców wsi, która nie jest znana poza lokalnym środowiskiem. Rozwój zrównoważony ma w takim przypadku oznaczać włączenie tego typu lokalnych czynników w proces rozwoju lokalnej gospodarki, co oznacza, że tak rozumiana lokalność powinna być chroniona, by służyć kolejnym pokoleniom, ale wiedza na ten temat powinna być upowszechniana w wymiarze globalnym.

Kolejną grupą są czynniki pobudzające innowacyjność, których rola – w odniesieniu do zrównoważonego rozwoju obszarów wiejskich – polega na tworzeniu innowacji bazujących na lokalnej wiedzy, których przykładem mogą być produkty regionalne i tradycyjne. Innym przykładem innowacyjnych rozwiązań jest transfer nowych technologii w rolnictwie, które pozwalają nie tylko na rozszerzenie oferty rynkowej gospodarstw rolnych, ale także na zwiększenie dbałości o środowisko przyrodnicze. Dobrą ilustracją takiego podejścia do innowacji jest produkowanie żywności metodami ekologicznymi. Transfer nowych technologii

może tu też polegać na tworzeniu nowych dziedzin gospodarki na wsi w zakresie energii odnawialnej.

Do ostatniej grupy czynników składających się na systemowe podejście do kwestii zrównoważonego rozwoju obszarów wiejskich należą czynniki infrastrukturalne, których rola polega na poprawie jakości życia mieszkańców (infrastruktura społeczna) i wspieraniu rozwoju przedsiębiorczości (infrastruktura techniczna).

Skuteczne wdrażanie koncepcji zrównoważonego rozwoju obszarów wiejskich wymaga zatem wspólnego i wzajemnie ze sobą powiązanego oddziaływania wszystkich grup wymienionych wyżej czynników. Jednakże w zależności od specyficznych cech lokalnego środowiska niektóre z grup czynników mogą mieć większe znaczenie od pozostałych. Dlatego możliwe są różne scenariusze wykorzystania poszczególnych czynników w kontekście zrównoważonego rozwoju obszarów wiejskich.

Jednym z nich jest scenariusz zakładający na pierwszym miejscu dbałość o środowisko przyrodnicze jako podstawę zrównoważonego rozwoju. Takie podejście jest szczególnie uzasadnione wówczas, gdy specyficzną cechą lokalnego środowiska jest wysoki odsetek powierzchni objętej różnymi formami ochrony ze względu na wyjątkowe walory przyrodnicze czy krajobrazowe. W takiej sytuacji konieczna jest szczególna dbałość o rozwój infrastruktury służącej ochronie zasobów przyrody, mniejsze znaczenie ma natomiast oddziaływanie czynników ekonomicznych. Jak wynika z istoty podejścia systemowego, wdrożenie takiego scenariusza nie może oznaczać zaniechania wykorzystania wszystkich innych czynników kształtujących zrównoważony rozwój obszarów wiejskich, chociaż ich wpływ na taki model rozwoju powinien być mniejszy w porównaniu z grupą czynników poprawiających stan środowiska przyrodniczego.

Inaczej są rozłożone akcenty w przypadku scenariusza innowacyjności, który zakłada potrzebę wykorzystania lokalnej wiedzy, tradycji i kapitału kulturowego w działalności naukowo-badawczej i innowacyjnej. Chodzi tu przede wszystkim o wykorzystanie lokalnej wiedzy przez naukowców i instytucje sektora publicznego oraz prywatnego, a także studentów, poprzez poznawanie praktycznych metod rozwiązywania różnych problemów codziennego życia na obszarach wiejskich, zwłaszcza peryferyjnych. Ma to być skuteczny sposób nie tylko na trwałe zachowanie dla przyszłych pokoleń lokalnych tradycji i doświadczeń, ale również na wzbogacenie najnowszej wiedzy o tradycyjne metody rozwiązywania różnych problemów życia na terenach wiejskich.

Ponieważ istotną wartością obszarów wiejskich jest tożsamość kulturowa mieszkańców i dziedzictwo kulturowe wsi, uzasadnione jest uwzględnianie – w ramach koncepcji zrównoważonego rozwoju obszarów wiejskich – scenariusza zakładającego rozwój powiązań między aspektem kulturowym a walorami środowiska przyrodniczego i czynnikami charakteryzującymi „lokalność” terenów wiejskich. Chodzi tu przede wszystkim o włączenie kapitału kulturowego do działalności gospodarczej na wsi w taki sposób, który gwarantowałby zachowanie tradycyjnych metod produkcji, specyficznych zwłaszcza dla lokalnego środowiska.

Ze względu na to, że istotnym segmentem gospodarki wiejskiej pozostaje rolnictwo, zrównoważony rozwój w znaczącej części obszarów wiejskich powinien

być realizowany zgodnie ze scenariuszem zakładającym ważną rolę rolnictwa w strukturze gospodarki. Z punktu widzenia uwarunkowań wdrażania koncepcji zrównoważonego rozwoju, rolnictwo jako sektor gospodarki wiejskiej powinno wykorzystywać nowoczesne technologie, ale pod warunkiem, że ich stosowanie jest skorelowane z ogółem czynników określających „lokalność” i przyczynia się do poprawy stanu gospodarki na obszarach wiejskich. Rozwój rolnictwa nie może także prowadzić do zaniku struktur społecznych, specyficznych dla terenów wiejskich. Powinien być natomiast powiązany z czynnikami kształtującymi stan infrastruktury na wsi.

Systemowe podejście do zrównoważonego rozwoju obszarów wiejskich oznacza zatem potrzebę dokonywania zmian w sferze technologii, budowy nowych relacji społecznych i inwestycji infrastrukturalnych, ale pod warunkiem zachowania największych wartości środowiska wiejskiego, w tym tradycji, kultury i wiedzy praktycznej mieszkańców wsi, czyli tego wszystkiego, co mieści się w kategorii lokalności.

1.2. Miejsce rolnictwa w koncepcji zrównoważonego rozwoju obszarów wiejskich

W związku z tym, że znaczenie rolnictwa wykracza poza wymiar ekonomiczny (poziom i struktura produkcji, dochody rodzin rolniczych, konkurencyjność rolnictwa) i dotyczy także takich aspektów, jak środowiskowy (dostarczanie przez rolnictwo dóbr publicznych, oddziaływanie na jakość środowiska przyrodniczego i walory krajobrazowe) i społeczny (struktura osadnicza na wsi, tradycje i dziedzictwo kulturowe, relacje społeczne), jego cechy i kierunki przemian mają istotny wpływ na możliwości i zakres wdrażania koncepcji zrównoważonego rozwoju obszarów wiejskich. Nawiązując do zarysowanych w poprzednim podrozdziale scenariuszy wdrażania tej koncepcji, można wręcz stwierdzić, że w każdym z nich przewiduje się ważną rolę rolnictwa (choć tylko jeden szczególnie mocno eksponuje jego znaczenie). Zgodnie bowiem z ideą podejścia systemowego, wzajemne powiązania między czynnikami determinującymi zrównoważony rozwój obszarów wiejskich wyznaczają potrzebę takiego rozwoju rolnictwa, który wymaga zmian technologicznych, ale przy uwzględnieniu potrzeby zachowania dotychczasowych, tradycyjnych praktyk stosowanych przez rolników, a także pod warunkiem utrzymania cech lokalności odnoszących się do relacji społecznych na wsi, tworzonych przez ludność rolniczą.

Zegar (2012a) wyodrębnił cztery przesłanki uzasadniające potrzebę rozwoju rolnictwa zrównoważonego. Pierwsza z nich ma związek z rosnącą świadomością ograniczoności ekosystemu globalnego Ziemi, co z kolei wiąże się z uszczupleniem wielu zasobów nieodnawialnych i ograniczeniem zdolności ekosystemów w zakresie pełnienia ważnych funkcji środowiskowych. W przypadku rolnictwa szczególne znaczenie mają ograniczone zasoby gruntów przydatnych rolniczo, rosnący deficyt wody i kopalin wykorzystywanych do wytwarzania środków

produkcji zaopatrujących rolnictwo, a także coraz większy udział rolnictwa w emisji zanieczyszczeń gleb, wód i powietrza.

Przesłanka druga wynika z przeświadczenia, że rozwój rolnictwa nie ogranicza się wyłącznie do zwiększania rozmiarów wytwarzania dóbr rynkowych, ale – w świetle wcześniej scharakteryzowanej przesłanki – coraz bardziej istotną jego cechą jest dostarczanie dóbr pozarynkowych (Runowski, 2004). Pojawiają się zatem nowe funkcje rolnictwa, wykraczające poza dostarczanie żywności, co jest reakcją na nowe oczekiwania społeczne wobec tego sektora gospodarki. Rolnictwo zagospodarowuje znaczną część przestrzeni obszarów wiejskich i ma zasadnicze znaczenie dla zachowania walorów środowiska przyrodniczego i tworzenia unikatowego krajobrazu. Wszystko to z kolei jest ważne z punktu widzenia jakości życia na wsi. W ten sposób rolnictwo, podejmując i rozwijając nowe funkcje, staje się wielofunkcyjne, co jest przeciwieństwem rolnictwa industrialnego, które jest skoncentrowane wyłącznie na produkcji surowców rolniczych oraz zapewnieniu korzyści coraz mniejszej grupie gospodarstw rolnych. Jednocześnie, na skutek wysokiej intensywności kapitałochłonnej, gospodarstwa rolne zorganizowane według modelu rolnictwa industrialnego w coraz większym stopniu negatywnie wpływają na środowisko przyrodnicze i krajobraz wiejski. Z kolei rolnictwo zrównoważone sprzyja żywotności wsi i ochronie środowiska przyrodniczego.

Jako trzecią przesłankę rozwoju rolnictwa zrównoważonego Zegar traktuje zakwestionowanie dotychczasowej formuły postępu, opartego głównie na wykorzystaniu w produkcji rolniczej metod zwiększania produktywności przez stosowanie środków produkcji pochodzenia przemysłowego. Nie oznacza to oczywiście kwestionowania potrzeby postępu, ale chodzi raczej o taki model rozwiązań technologicznych, technicznych i organizacyjnych, który nie będzie działaniem przeciw naturze, ale w zgodzie z jej prawami. Rolnictwo zrównoważone nie oznacza zatem powrotu do nienowoczesnych technologii, ale tworzy nowe wyzwania dla nauki; ma ona proponować takie rozwiązania, których stosowanie w rolnictwie pozwoli zastępować intensyfikację industrialną przez intensyfikację agroekologiczną, wykorzystującą prawa przyrodnicze, postęp w mikrobiologii i zasoby odnawialne. Szczególna rola przypada tu nowej wiedzy, której zdobywanie i upowszechnianie jest podstawowym warunkiem prowadzenia działalności rolniczej zgodnie z zasadami zrównoważonego rozwoju.

Kolejną ważną przesłanką rozwoju rolnictwa zrównoważonego jest rosnąca świadomość wpływu jakości żywności na jakość życia mieszkańców. Zainteresowanie żywnością o wysokich walorach jakościowych jest tu dyktowane kilkoma czynnikami. Jednym z nich jest coraz powszechniejsze przekonanie o dużym znaczeniu prozdrowotnym żywności o wysokich walorach jakościowych (dbałość o stan zdrowia, wartości smakowe). Jednocześnie powszechna jest wiedza na temat szkodliwości rosnącego udziału środków produkcji pochodzenia chemicznego w żywności dostarczanej przez rolnictwo industrialne.

Innym istotnym czynnikiem są rosnące dochody konsumentów, pozwalające na zakup droższej żywności o wysokich walorach jakościowych. Rośnie także liczba konsumentów, dla których motywacją zakupu takiej żywności wynika

z dostrzegania jej roli producentów w dostarczaniu dóbr publicznych, w tym wspierania żywotności wsi jako miejsca pracy i zamieszkania.

Wśród celów zrównoważonego rolnictwa wymienia się, poza dostarczaniem żywności o wysokich walorach jakościowych, zachowanie zasobów rolniczych, ochronę bioróżnorodności, zapewnienie żywotności ekonomicznej rolnictwa i lokalnej społeczności, zachowanie wartości kulturowych wsi oraz wkład w ogólny rozwój zrównoważony.

Jak zauważa Zegar (2012a), podstawową zasadą jest tu podejście systemowe, oparte na paradygmacie holistycznym, a nie redukcjonistycznym. W przypadku rolnictwa zrównoważonego zakwestionowaniu podlega daleko idące oderwanie procesów produkcji rolniczej od środowiska przyrodniczego, co jest charakterystyczne dla modelu rolnictwa industrialnego. Zrównoważone rolnictwo funkcjonuje zatem według specyficznych dla tego modelu zasad:

1. wykorzystywanie odnawialnych zasobów, w tym odnawialnych źródeł energii takich jak: biologiczne, geotermalne, wodne, słoneczne czy wiatrowe;
2. dbałość o zasoby środowiska przyrodniczego i minimalizowanie zagrożeń ze strony produkcji rolniczej wobec ekosystemów, w tym poprawa jakości wód i gleb;
3. poprawa jakości życia na wsi przez tworzenie nowych miejsc pracy, opiekę zdrowotną, ofertę edukacyjną i dostępność instytucji kultury; chodzi tu zwłaszcza o ludzi młodych, którzy powinni mieć otwarte możliwości podejmowania działalności gospodarczej, w tym prowadzenia gospodarstw rolnych;
4. zapewnienie oczekiwanych dochodów rodzinom rolniczym prowadzącym gospodarstwa zgodnie z wymaganiami zrównoważonego rolnictwa jako czynnika motywującego do takiej działalności;
5. ocena skutków podejmowanych działań w perspektywie długookresowej, przy uwzględnieniu korzyści całej społeczności (Chel, Kaushik, 2011).

Prowadzenie produkcji rolniczej zgodnie z wymienionymi zasadami wymaga nowej wiedzy pozwalającej na korzystanie z technologii ułatwiających osiągnięcie celów rolnictwa zrównoważonego. Jako przykłady takich technologii wymienieni wyżej autorzy podają uprawę roślin z wykorzystaniem technologii rolnictwa precyzyjnego czy zintegrowane stosowanie środków ochrony roślin, polegające na kombinacji narzędzi biologicznych, chemicznych i innych w celu minimalizowania ryzyka ekonomicznego, zdrowotnego i środowiskowego.

Z istoty zrównoważonego rolnictwa wynika, że jego charakterystyczną cechą jest realizowanie kilku różnych funkcji związanych nie tylko z wytwarzaniem żywności, ale także z kształtowaniem środowiska przyrodniczego i relacji społecznych na obszarach wiejskich. Powstaje zatem pytanie o relacje między rolnictwem zrównoważonym i modelem rolnictwa wielofunkcyjnego, którego rozwój jest jednym z priorytetów polityki rolnej Unii Europejskiej. Na podstawie analizy porównawczej celów stawianych przed rolnictwem zrównoważonym i wielofunkcyjnym niektórzy autorzy stwierdzają, że wielofunkcyjność jest wstępnym warunkiem, którego spełnienie umożliwia wchodzenie na ścieżkę zrównoważonego rozwoju rolnictwa (Renting i in., 2009; Cairol in., 2008).

Nie jest to jednak powszechnie podzielany pogląd, bo w innych pracach na ten temat podkreśla się istotne różnice między zrównoważeniem rolnictwa i jego wielofunkcyjnością. Polegają one na tym, że wielofunkcyjność jest mocno ukierunkowana na osiąganie precyzyjnie określonych rezultatów i jest skoncentrowana na różnorodnym wykorzystaniu zasobów gospodarstwa rolnego. Natomiast w przypadku rolnictwa zrównoważonego wymagania są znacznie większe, bo chodzi tu o zachowanie równowagi między eksploataowaniem zasobów wykorzystywanych w rolnictwie (Borelli, 2016).

Przy takim podejściu wielofunkcyjność jest traktowana jako ważny instrument realizacji koncepcji zrównoważonego rozwoju rolnictwa, nie zaś jako wstępny etap. Niezależnie od tego czy wielofunkcyjność potraktujemy jako wstępny etap na drodze do zrównoważonego rolnictwa, czy jako narzędzie realizacji koncepcji zrównoważonego rozwoju, jej faktyczne oddziaływanie jest zależne od poziomu wielofunkcyjności.

W literaturze funkcjonuje opis trzech poziomów wielofunkcyjności (Wilson, 2008). Wielofunkcyjność na poziomie podstawowym charakteryzuje się tym, że rolnictwo – poza podstawową funkcją wytwarzania produktów rolniczych – dostarcza także niektóre dobra publiczne. Średni poziom wielofunkcyjności jest charakterystyczny dla tych gospodarstw, które reorganizują swoją strukturę zasobów, w tym zwłaszcza rodzinnych zasobów pracy, na przykład przez organizowanie sprzedaży bezpośredniej w specjalnie przystosowanych do tego pomieszczeniach, które w przeszłości miały inne przeznaczenie. Natomiast wysoki poziom wielofunkcyjności polega na uruchomieniu w gospodarstwach – poza przemianami charakteryzującymi dwa inne poziomy – procesu dostosowań kulturowych i zwiększeniu roli gospodarstw w ochronie środowiska przyrodniczego, a także w rozwoju relacji społecznych. Wybór ścieżki rozwoju wielofunkcyjności zależy w dużym stopniu od oczekiwań społecznych kierowanych pod adresem rolnictwa oraz od skuteczności polityki ukierunkowanej na wspieranie dywersyfikacji gospodarstw rolnych i na wypełnianie przez rolnictwo funkcji pozaprodukcyjnych. Poza korzyściami dla gospodarstw rolnych, wielofunkcyjność przynosi pozytywne efekty ekonomiczne dla lokalnej gospodarki w postaci szerszej oferty produktów, podnoszenia standardów jakościowych, większej liczby turystów, wyższych cen ziemi i nowych możliwości zatrudnienia. Jeszcze istotniejsze są tu jednak korzyści wynikające ze wsparcia dla zrównoważonego rozwoju wsi. Jako najważniejsze można wymienić: rozwój osadnictwa wiejskiego, podnoszenie jakości towarów i warunków życia, poprawę stanu środowiska przyrodniczego i walorów krajobrazowych, zachowanie wartości kulturowych, powiększenie kapitału społecznego, akumulację wiedzy, kultury i przedsiębiorczości (Adamowicz, 2004a).

O ile w dyskusji nad rolą wielofunkcyjności w rozwoju zrównoważonym rolnictwa pojawiają się różne opinie, to nie ulega wątpliwości, że cele rolnictwa zrównoważonego są najpełniej realizowane w przypadku gospodarstw ekologicznych. Jak bowiem wynika z badań prowadzonych w państwach z relatywnie dobrze rozwiniętym rolnictwem ekologicznym, taki model gospodarowania nie tylko dobrze służy poprawie dochodów ludności rolniczej, tworzeniu nowych miejsc pracy na wsi czy dbałości o środowisko przyrodnicze jako efektu niższej

intensywności produkcji, ale zwiększa także szanse na pozostanie młodych ludzi w rolnictwie (Horrillo i in., 2016). Ponadto rozwój rynku żywności ekologicznej przyczynia się do zmiany postaw konsumentów w kierunku zrównoważonej konsumpcji, co znajduje wyraz m.in. w rosnącym zainteresowaniu żywnością charakteryzującą się krótkimi i transparentnymi łańcuchami dostaw (sprzedaż bezpośrednia przez rolników, zaufanie do systemu oceny jakości żywności ekologicznej) (Vitero, Tangeland, 2015). Można na tej podstawie wnioskować, że rozwój gospodarstw ekologicznych i w związku z tym większa dostępność żywności ekologicznej pozytywnie oddziałuje nie tylko na środowisko przyrodnicze, ale i na postawy konsumentów.

Z badań prowadzonych w Niemczech i Danii wynika, że rolnictwo ekologiczne, oferując żywność wysokiej jakości, buduje bezpośrednie relacje między producentami i konsumentami, a ponadto oferuje produkty, którymi nie są zainteresowane duże sieci handlowe, co zwiększa ofertę handlową. Jest to ważny aspekt z punktu widzenia realizacji celów zrównoważonego rozwoju, zakładających rozwój relacji społecznych w lokalnych środowiskach. Ponadto gospodarstwa ekologiczne mogą być wykorzystane do promowania regionu, w którym prowadzą produkcję, zwłaszcza że duża grupa konsumentów jest zainteresowana żywnością pochodzącą z ich lokalnych czy regionalnych środowisk (Thorsoe, Noe, 2016; Wageli i in., 2016).

Rozwój zrównoważonego rolnictwa oddziałuje na pozostałe ogniwa łańcucha żywnościowego, tj. na przetwórstwo surowców rolniczych, transport i przechowywanie żywności, sieć dystrybucji i wreszcie na konsumentów. Branża żywnościowa wpływa na konsumentów przez promowanie wybranych rodzajów żywności. Z kolei sfera przetwórstwa i handlu żywnością wzajemnie na siebie oddziałują, biorąc odpowiedzialność nie tylko za swoje działania, ale za wszystko, co oferują konsumentom. Na początku tego łańcucha jest natomiast rolnictwo, które dostarczając wysokiej jakości surowce, narzuca niejako pozostałym ogniwom standardy obowiązujące w ramach łańcucha żywnościowego. Istotną rolę odgrywają także instytucje dbające o upowszechnianie wśród konsumentów informacji o żywności spełniającej wysokie standardy jakościowe (Smith, 2008).

Wynika z tego uogólnienie, że problemy zrównoważonego rozwoju nie mogą się ograniczać wyłącznie do rolnictwa, ale wdrażanie modelu zrównoważonego rozwoju ma dotyczyć również wszystkich uczestników rynku żywności, w tym relacji między rolnikami i pozostałymi sferami łańcucha żywnościowego, łącznie z instytucjami zajmującymi się marketingiem artykułów żywnościowych. W jeszcze szerszym znaczeniu zrównoważone rolnictwo oddziałuje pozytywnie nie tylko na cały sektor żywnościowy, ale na powiązania z różnymi sferami życia na obszarach wiejskich, takimi jak tworzenie nowych miejsc pracy czy dbałość o krajobraz wiejski. Ten ostatni aspekt jest przy tym rodzajem łącznika między mieszkańcami wsi i miast, bo z walorów przyrodniczych czy krajobrazowych wsi korzysta ogół społeczeństwa (Lichtfouse i in., 2009).

Jak zauważa Zegar (2012b), problematyka zrównoważonego rozwoju obszarów wiejskich nabiera coraz większego znaczenia wraz z postępującym procesem degradacji środowiska przyrodniczego, zagrożeniem dostarczania dóbr publicznych,

ujemnymi skutkami nadmiernej urbanizacji oraz pogorszeniem się wiejskiego krajobrazu i zanikiem wartości kulturowych. Na obszarach wiejskich spoczywa w tych okolicznościach szczególna odpowiedzialność za kształtowanie warunków dla urzeczywistnienia idei zrównoważonego rozwoju społeczno-gospodarczego.

Skuteczne wywiązywanie się ze strategicznego zadania polegającego na wdrażaniu zasad zrównoważonego rozwoju na wsi zależy od zdolności do wypełniania wszystkich funkcji przypisanych obszarom wiejskim. Należą do nich:

- funkcje zielone, dotyczące gospodarowania zasobami ziemi, chowu zwierząt, bioróżnorodności, ekologii odnoszącej się do roślin i zwierząt;
- funkcje błękitne, związane z wykorzystaniem zasobów wodnych, zapobieganiem powodziom i zanikaniem wód, wytwarzaniem energii wodnej i wiatrowej;
- funkcje żółte, dotyczące spójności i żywotności obszarów wiejskich, warunków życia, zaspokojenia potrzeb społecznych i kulturowych;
- funkcje białe, związane z bezpieczeństwem żywnościowym (Wilkin, 2007).

Niedzielski (2015) podkreśla, że funkcje obszarów wiejskich są w literaturze wyodrębniane według różnych kryteriów, co jest uzasadnione dużą ich liczbą i różnorodnością. Najogólniej jednak można je podzielić na funkcje wewnętrzne, odnoszące się tylko do obszarów wiejskich, i funkcje zewnętrzne, pełnione przez te obszary na rzecz bliskiego i dalszego otoczenia gospodarczego i społecznego. Funkcje te występują w różnych proporcjach i zależnościach w odmiennych okresach i na różnych terenach, bo – przykładowo – inne jest znaczenie funkcji produkcyjnych na terenach atrakcyjnych przyrodniczo, a inne na terenach zurbanizowanych. Ponadto między funkcjami istnieją różne powiązania o charakterze ograniczającym bądź wspomagającym.

Charakterystyczną cechą wielofunkcyjności wsi jest ścisły związek z wielofunkcyjnością rolnictwa, a szerzej – jego rolą w strukturze gospodarczej i społecznej wsi. Ma ona najczęściej wymiar lokalny (w sensie miejsca, gdzie wypełnia się poszczególne funkcje), chociaż następstwa wynikające z realizacji poszczególnych funkcji (pozytywne lub negatywne) mają często szersze oddziaływanie (regionalne, krajowe, a niekiedy nawet globalne). Przykładem wzajemnych oddziaływań o charakterze ponadlokalnym jest proces migracji. Przez wiele lat odbywał się on w jednym kierunku, tzn. polegał na przemieszczaniu się ludności ze wsi do miast. Miało to przede wszystkim związek ze zmieniającą się rolą rolnictwa w strukturze gospodarki na obszarach wiejskich i zmniejszającym się jego znaczeniem jako źródła dochodów rodzin rolniczych (Runowski, Ziętara, 2011). W okresie intensywnego rozwoju różnych gałęzi przemysłu w miastach i przeludnienia agrarnego na wsi proces migracji przynosił pozytywne efekty, bo zwiększał możliwości rozwoju tych gospodarstw rolnych, których właściciele przejmowali ziemię rolniczą od opuszczających wieś i zwiększali w ten sposób możliwości produkcyjne swoich gospodarstw. Pozytywnym efektem migracji było także zmniejszanie się liczby osób utrzymujących się z rolnictwa, co z kolei przekładało się na wzrost dochodów w przeliczeniu na jednego pracującego. Były to zatem zmiany, które poprawiły żywotność wielu gospodarstw i dochody rodzin rolniczych. Z punktu widzenia czynników określających zrównoważony rozwój obszarów wiejskich

są to zmiany pozytywne aż do momentu, gdy w wyniku procesów migracyjnych znaczna część terenów wiejskich traci możliwości rozwoju ze względu na zbyt niskie zasoby kapitału ludzkiego (mała liczba mieszkańców, przy tym z niskimi kwalifikacjami w stosunku do potrzeb rozwojowych wsi). Jednocześnie w ostatnich kilkunastu latach nasila się proces przenoszenia się mieszkańców miast na wieś. Jak wynika z *Raportu Polska wieś 2014*, około 8% mieszkańców wsi to osoby które przenieśli się z miast, a około 4% mieszkańców miast chciałoby się przeprowadzić na wieś (*Raport...*, 2014). Zdaniem Spychalskiego (2005), migracja osiedleńcza dotychczasowych mieszkańców miast przynosi pozytywne efekty, bo przyspiesza proces wielofunkcyjnego rozwoju wsi przez implementację postępu organizacyjnego, technologicznego i kulturowego. Dzieje się tak dlatego, że na wieś migrują głównie dobrze wykształceni profesjonaliści miejscy, którzy stają się nośnikami i kreatorem zmian cywilizacyjnych w społeczności tradycyjnej, a presja społecznego awansu pobudza mentalność mieszkańców wsi i uruchamia postawy przedsiębiorczości. Powstaje jednak pytanie o punkt krytyczny, po którego przekroczeniu efekty pozytywne migracji na wieś zanikają, a pojawia się zjawisko niepożądane, polegające na nadmiernym upodobnieniu się struktury gospodarki na wsi do gospodarki w miastach (marginalna rola rolnictwa, słabe powiązania z „lokalnością”) i na zanikaniu tradycyjnych cech społeczności wiejskich (dbałość o dziedzictwo kulturowe, podejmowanie przez wspólnotę mieszkańców ważnych przedsięwzięć z różnych sfer kształtujących jakość życia). O tym, że takie zagrożenie istnieje, świadczy duże wewnętrzne zróżnicowanie obszarów wiejskich. W literaturze dość powszechnie przyjmuje się ich podział na trzy typy:

1. obszary podmiejskie, charakteryzujące się rosnącą liczbą mieszkańców (także w wyniku migracji z miast), marginalnym znaczeniem rolnictwa jako źródła dochodów i miejsca pracy i dziedziny działalności gospodarczej, relatywnie szybko rosnącą liczbą podmiotów gospodarczych i intensywnie rozwijającym się budownictwem mieszkaniowym (w tym o charakterze osiedlowym, typowym dla miast);
2. obszary pośrednie – z dobrze rozwiniętą funkcją rolniczą i dużym odsetkiem towarowych gospodarstw rolnych, z postępującą koncentracją zasobów ziemi i specjalizacją gospodarstw, powiązanych integracyjnie z pozostałymi segmentami agrobiznesu;
3. peryferyjne obszary wiejskie – charakteryzujące się niską gęstością zaludnienia, słabym ekonomicznym rolnictwem, małą atrakcyjnością, słabo rozwiniętą działalnością pozarolniczą, deficytem podstawowych składników infrastruktury, w tym połączeń komunikacyjnych z miastami (Wilkin, 2007; Lazarescu i in., 2016).

Zróżnicowanie cech obszarów wiejskich – oddziałujące na możliwości ich zrównoważonego rozwoju – powoduje zmianę roli rolnictwa w tym procesie. Można tu wyróżnić kilka scenariuszy:

1. scenariusz marginalizacji ekonomicznej rolnictwa i ograniczania jego funkcji – charakterystyczny głównie dla obszarów w strefie podmiejskiej, gdzie rolnictwo przegrywa konkurencję o ziemię i czynnik pracy z nierolniczymi sektorami gospodarki; postępujące w takim kierunku zmiany nie tylko będą osłabiać

możliwości zrównoważonego rozwoju obszarów wiejskich (zanik środowiskowych i społecznych funkcji rolnictwa), ale mogą prowadzić do zaniku tego wszystkiego, co można nazwać „wiejskością” (charakterystyczna struktura gospodarki, walory przyrodnicze i krajobrazowe, specyficzne dla wsi relacje społeczne, dziedzictwo kulturowe);

2. scenariusz specjalizacji gospodarstw rolnych – oparty na procesach koncentracji ziemi i kapitału w najsilniejszych ekonomicznie gospodarstwach, wysokim poziomie intensywności kapitałochłonnej, prowadzącym do coraz bardziej nasilającej się ingerencji w środowisko przyrodnicze i postępującej w związku z tym jego degradacji; ten typ scenariusza może być najbardziej charakterystyczny dla obszarów wiejskich położonych z dala od miast, ale z dobrze rozwiniętym rolnictwem i pozostałymi segmentami agrobiznesu; taki kierunek rozwoju rolnictwa – podobnie jak w przypadku scenariusza marginalizacji (choć z innych powodów) – nie będzie się przyczyniał do zrównoważonego rozwoju obszarów wiejskich, bo wąsko wyspecjalizowane i intensywne rolnictwo na ogół nie jest w stanie realizować podstawowych założeń rozwoju zrównoważonego, zwłaszcza w sferze dbałości o środowisko przyrodnicze i zachowania tradycyjnej sieci osadniczej;
3. scenariusz zrównoważonego rolnictwa – może być najpełniej realizowany w tych gospodarstwach rolnych, które nie kwalifikują się do żadnego z pozostałych scenariuszy i w których działalność jest zorganizowana i prowadzona zgodnie z podstawowymi wymogami stawianymi rolnictwu zrównoważonemu. Ponadto – zgodnie z założeniami podejścia systemowego – rolnictwo zrównoważone może być skutecznie rozwijane wówczas, gdy jest powiązane relacyjnie z innymi czynnikami zrównoważonego rozwoju obszarów wiejskich („lokalność”, otwartość, innowacyjność, czynniki ekonomiczne i techniczne). Miejszem realizacji każdego ze scenariuszy jest pojedyncze gospodarstwo rolne, natomiast w skali lokalnej czy regionalnej wszystkie scenariusze mogą występować „obok siebie”, tzn. w różnych grupach gospodarstw. Ponadto w dłuższej perspektywie gospodarstwa mogą przechodzić od jednego z nich do innego. Z punktu widzenia realizacji koncepcji zrównoważonego rozwoju obszarów wiejskich istotne jest, aby powiększała się grupa gospodarstw zrównoważonych, natomiast zmniejszały liczebność gospodarstwa ulegające marginalizacji.

Rozwój zrównoważony, oznaczający trudną do uzyskania komplementarność poszczególnych funkcji terenów wiejskich, sprowadza się do jednoczesnego wykorzystania czynników warunkujących taki rozwój, który określa kierunki i dynamikę przemian gospodarczych, społecznych i środowiskowych. Istotna jest przy tym względna równowaga między tymi czynnikami (a przynajmniej brak dominacji jednego z nich albo zupełne pomijanie innego). Z istoty zrównoważonego rozwoju wynika bowiem, że ograniczenie działania jednego z czynników zmniejsza możliwości wykorzystania pozostałych i limituje osiągnięcie założonych celów.

1.3. Problem doboru wskaźników zrównoważonego rozwoju obszarów wiejskich

Zasady i cele zrównoważonego rozwoju obszarów wiejskich tworzą zespół norm i zadań, których realizacja ma prowadzić do zintegrowanego ładu, oznaczającego stan równowagi obecnie i w przyszłości, między rozwojem ekonomicznym, społecznym i dbałością o środowisko przyrodnicze. Z kolei osiąganie celów jako ostatecznych efektów zrównoważonego rozwoju jest oceniane na podstawie wskaźników pozwalających w najlepszy możliwy sposób opisać kierunki, skalę i dynamikę zmian charakteryzujących rozwój ekonomiczny, społeczny i środowiskowy. Optymalnym rozwiązaniem jest konstruowanie i stosowanie takich wskaźników, które łączą w sobie cechy wszystkich sfer zrównoważonego rozwoju. Jest to jednak warunek trudny do spełnienia, bo czynnikiem limitującym jest najczęściej dostępność i wiarygodność źródeł danych. Ponadto konieczne jest spełnienie wymogu poprawności konstrukcji wskaźników zrównoważonego rozwoju, w tym występowania związku merytorycznego z cechami zrównoważonego rozwoju i możliwie najlepsze odzwierciedlanie zachodzących procesów. Dlatego w praktyce wskaźniki są najczęściej grupowane według ładów i dziedzin zrównoważonego rozwoju. Przykładowo, w ramach ładu społecznego wyodrębniona jest dziedzina „zmiany demograficzne” ilustrowana wskaźnikiem migracji, współczynnikiem dzietności czy odsetkiem ludności w wieku poprodukcyjnym (Balas, Molenda, 2016). W podobny sposób konstruowane są wskaźniki dla pozostałych dziedzin charakteryzujących poszczególne łądy zrównoważonego rozwoju.

Problem staje się bardziej skomplikowany, gdy ocena zrównoważonego rozwoju dotyczy wybranych sektorów (np. rolnictwo, turystyka) czy określonej przestrzeni (np. obszary wiejskie czy regiony albo środowiska lokalne). Podstawowa trudność polega na dobraniu takich wskaźników, które jak najpełniej opisują specyficzne cechy sektorów czy przestrzeni. Dobór ten jest dodatkowo limitowany dostępnością danych liczbowych, które mogą być wykorzystane do budowy wskaźników zrównoważonego rozwoju. Wprawdzie cel generalny jest zawsze taki sam, bo chodzi o trwałą poprawę jakości życia mieszkańców w ujęciu materialnym i niematerialnym, bez pogorszenia stanu środowiska przyrodniczego i przy zachowaniu bioróżnorodności oraz dziedzictwa kulturowego, ale działania prowadzące do tego celu mogą być odmienne w różnych regionach i sektorach gospodarki. Jak zauważa Kruk (2011), w przypadku zrównoważonego rozwoju regionów większe znaczenie ma nie samo występowanie zasobów kapitału ludzkiego, naturalnego czy produkcyjnego, ale czynników trudniej wymiernych, takich jak kapitał społeczny, świadomość ekologiczna, zdolność do kreowania innowacji oraz zachodzące między nimi interakcje. W związku z tym niekiedy trudno jest przypisać dany wskaźnik do jednego tylko ładu (komponentu) zrównoważonego rozwoju, bo przykładowo rozwój edukacji (ład społeczny) wpływa na potencjał przedsiębiorczości i innowacje (ład ekonomiczny), zaś wdrażanie innowacji przyczynia się do ograniczenia zagrożeń dla środowiska (ład ekologiczny).

W takich okolicznościach wybór wskaźników zrównoważonego rozwoju zawsze zawiera element subiektywny, bo różni autorzy w odmienny sposób

kwalifikują poszczególne działania służące realizacji celów zrównoważonego rozwoju (Adamowicz, Smarżewska, 2009; Stanny, 2011; Roszkowska, Karwowska, 2014). Niezależnie jednak od tego, jakie wskaźniki zostały wybrane, opisują one podobne dziedziny należące do każdego z trzech ładów tworzących podstawę zrównoważonego rozwoju. W przypadku ładu ekonomicznego są to na ogół wskaźniki charakteryzujące aktywność ekonomiczną mieszkańców, przedsiębiorczość, stan rolnictwa i sytuację finansową jednostek samorządu terytorialnego w powiązaniu ze skalą inwestycji infrastrukturalnych. Z kolei cechy środowiska przyrodniczego są ilustrowane wskaźnikami przedstawiającymi atrakcyjność walorów przyrodniczych, skalę ingerencji w środowisko przyrodnicze i rozmiar działań służących ochronie zasobów naturalnych. Natomiast ład społeczny jest oceniany na podstawie wskaźników dotyczących demografii, edukacji i aktywności społecznej mieszkańców, poziomu zamożności i jakości życia.

Dokonyując doboru wskaźników zrównoważonego rozwoju obszarów wiejskich, należy brać pod uwagę różnicowanie cech gospodarczych i społecznych, w tym znaczenie i funkcje rolnictwa, które są – jak wynika z badań Stanny (2014) – dość mocno zróżnicowane regionalnie. Na podstawie kilkudziesięciu cech obszarów wiejskich w Polsce wyróżniła ona siedem ich typów. Pierwszy typ charakteryzujący się dominacją tradycyjnego rolnictwa jest przestrzennie skoncentrowany w Polsce centralnej i wschodniej i jest zamieszkiwany przez 15,6% ludności wiejskiej kraju. Są to obszary o relatywnie niskiej gęstości zaludnienia, słabej dostępności przestrzennej i niskim poziomie rozwoju sektora pozarolniczego, a pozarolnicze miejsca pracy są skupione w znacznym stopniu w instytucjach świadczących usługi publiczne. Największe skupiska gmin tego typu są w województwach: podlaskim i lubelskim, a także mazowieckim, świętokrzyskim i łódzkim. Jest to przykład obszarów wiejskich, gdzie żaden z komponentów zrównoważonego rozwoju nie jest lepiej rozwinięty od pozostałych, a ogólny poziom rozwoju jest na tyle niski, że osiągnięcie celów zrównoważonego rozwoju jest uwarunkowane w jednakowym stopniu przyspieszeniem rozwoju gospodarczego, poprawą warunków życia mieszkańców i zwiększeniem dbałości o środowisko przyrodnicze.

Drugi z wydzielonych typów obszarów wiejskich charakteryzuje się dominacją rolnictwa wielkoobszarowego i z największym nasileniem występuje w Polsce północnej i zachodniej, tj. na terenach, gdzie do 1990 r. duży udział w strukturze użytkowania ziemi miały gospodarstwa państwowe. Istotnym problemem tych terenów jest wysokie bezrobocie, co powoduje potrzebę działań ze strony instytucji, poprawiających wykorzystanie kapitału ludzkiego i rozwiązywanie istotnych problemów społecznych. W kontekście działań na rzecz zrównoważonego rozwoju obszarów wiejskich potrzebna jest zatem dbałość o sferę społeczną i minimalizowanie zagrożeń dla środowiska przyrodniczego ze strony silnych ekonomicznie gospodarstw rolnych.

Kolejny typ terenów wiejskich, określanymi jako pośredni z przewagą funkcji rolniczej, jest zlokalizowany – podobnie jak typ pierwszy – w środkowej i wschodniej części Polski i charakteryzuje się relatywnie wysokim stopniem dezagraryzacji gospodarki, ale w porównaniu do tego pierwszego – jest tu korzystniejsze położenie geograficzne, bo w pobliżu środków komunikacyjnych i ośrodków miejskich.

Można przyjąć, że takie cechy powodują potrzebę większej niż przeciętnie dbałości o zachowanie funkcji rolniczej, ale podobnie jak w przypadku typu pierwszego warunkiem zrównoważonego rozwoju jest tu także poprawa jakości życia mieszkańców.

Czwarty typ obszarów wiejskich jest charakterystyczny dla trzech województw: małopolskiego, podkarpackiego i świętokrzyskiego, a jego specyficzną cechą jest rozdrobnione rolnictwo, które ma tutaj niewielkie znaczenie jako źródło dochodów mieszkańców wsi. Poprawa jakości życia na terenach wiejskich jest natomiast w dużym stopniu zależna od rozwoju działalności pozarolniczej, także od dobrego komunikacyjnego połączenia wsi z ośrodkami miejskimi dającymi zatrudnienie ludności wiejskiej. W kontekście rozwoju zrównoważonego są tu dobre warunki do budowania właściwych relacji miasto–wieś, a także do wspierania relacji społecznych opartych na otwartości. Ze względu na dużą gęstość zaludnienia i rosnącą w związku z tym presję na środowisko przyrodnicze, ważne są też działania pozwalające skutecznie chronić zasoby szczególnie cenne.

Inny jeszcze typ jest tworzony przez gminy wielofunkcyjne, cechujące się równowagą sektorów rolniczego i pozarolniczego. Ten typ obszarów wiejskich występuje w województwie wielkopolskim, a także na Dolnym Śląsku i Opolszczyźnie. Charakterystyczna jest dobrze rozwinięta sfera społeczna (poziom życia, aktywność mieszkańców, korzystna struktura demograficzna). Jest to zatem taki typ terenów wiejskich, który swoimi cechami jest najbardziej zbliżony do modelu rozwoju zrównoważonego.

Ostatni typ to obszary zurbanizowane w bliskim sąsiedztwie większych aglomeracji, dla których cechą szczególną są silne związki z miastami, i to nie tylko o charakterze gospodarczym, ale także poprzez zabudowę mieszkaniową czy sieć komunikacyjną. Specyficzną cechą jest zanikanie funkcji rolniczej (przynajmniej w odniesieniu do zatrudnienia, produkcji i dochodów z pracy w rolnictwie). Z punktu widzenia zrównoważonego rozwoju obszarów wiejskich największym wyzwaniem jest zachowanie tego, co jest nazywane „lokalnością”.

Na podstawie nawet pobieżnej charakterystyki typologicznej różnorodności obszarów wiejskich w Polsce można stwierdzić, że czynnikiem istotnie różniącym wieś w ujęciu przestrzennym jest stan rolnictwa, w tym zwłaszcza jego potencjał ekonomiczny i wypełniane przez ten sektor funkcje. Oznacza to, po pierwsze, że wśród wskaźników zrównoważonego rozwoju obszarów wiejskich nie może zabraknąć zestawu miar ilustrujących poziom zrównoważenia tego sektora gospodarki na wsi. Po drugie, ze względu na duże zróżnicowanie cech terenów wiejskich, katalog wskaźników powinien być możliwie szeroko rozbudowany, bo jest to warunek jak najpełniejszego odzwierciedlenia roli głównych czynników kształtujących proces zrównoważonego rozwoju. Chodzi także o to, aby wskaźniki ilustrujące ten proces pozwoliły uchwycić wzajemne powiązania między czynnikami (komponentami) zrównoważonego rozwoju, dlatego ich dobór powinien opierać się na założeniu, że dotyczą one aspektów wspólnych dla różnych czynników (Yli-Viikari, 2009).

W literaturze wymienia się wiele różnych wskaźników zrównoważonego rozwoju rolnictwa, w powiązaniu z innymi aspektami zrównoważonego rozwoju

obszarów wiejskich. Ważne jest przy tym rozróżnienie perspektyw. Dla przykładu Bos i in. (2007) zaproponowali pięć wskaźników uwzględniających znaczenie produkcji rolniczej w działaniach na rzecz zrównoważonego rozwoju obszarów wiejskich. Jednym z nich jest odsetek dzieci kończących szkołę podstawową. Jako argument za wykorzystaniem takiego wskaźnika podaje się statystyki, z których wynika, że w niektórych regionach na świecie jest w dalszym ciągu zbyt wysoka liczba dzieci, które nie uzyskują nawet elementarnego poziomu wykształcenia, co ma w dużym stopniu związek z angażowaniem dzieci do prac w rolnictwie i przyczynia się do utrzymywania się wysokiego bezrobocia ukrytego w tym sektorze gospodarki. Taki stan stoi w sprzeczności z zasadami zrównoważonego rozwoju obszarów wiejskich i oznacza przy tym niewielkie możliwości poprawy w przyszłości, bo edukacja dzieci jest kształceniem przyszłych rolników. Nie ulega wątpliwości, że stosowanie takiego wskaźnika jest szczególnie uzasadnione w krajach słabo rozwiniętych, gdzie system edukacji nie jest powszechnie dostępny i gdzie jednym z warunków wejścia na ścieżkę zrównoważonego rozwoju obszarów wiejskich jest zapewnienie młodym ludziom możliwości zdobywania wiedzy.

Innym przykładem wskaźnika, który może być ważny w ocenie zrównoważonego rozwoju terenów wiejskich jest relacja między ilością wody zużywanej przez rolnictwo a potencjalnym zasobem wody potrzebnym do prowadzenia działalności rolniczej w różnych okresach w ciągu roku. Na podstawie tego wskaźnika ocenia się możliwości dalszego rozwoju produkcji rolnej oraz skalę zanieczyszczeń „produkowanych” przez rolnictwo i degradujących zasoby wodne.

Z punktu widzenia powiązań między produkcją rolniczą a stanem środowiska przyrodniczego duże znaczenie ma wskaźnik zużycia nawozów mineralnych (zwłaszcza azotu i fosforu) w produkcji roślinnej. Z jednej strony nawożenie jest warunkiem zwiększania rozmiarów produkcji i osiągania różnych korzyści (poprawa bezpieczeństwa żywnościowego, wzrost dochodów rolników), z drugiej jest to jednocześnie źródło zagrożeń dla środowiska przyrodniczego (gdy przekraczana jest dopuszczalna granica nawożenia albo gdy nawożenie jest stosowane w niewłaściwym czasie, np. w okresie większych opadów deszczu).

Podobne znaczenie w ocenie zrównoważonego rolnictwa ma wskaźnik pozwalający szacować ryzyko zagrożeń dla środowiska przyrodniczego (głównie gleb) związane ze stosowaniem środków ochrony roślin. W jego konstrukcji bierze się pod uwagę stopień szkodliwości użytych środków i przewidywany stopień koncentracji w środowisku przyrodniczym. Jego wykorzystanie w takiej postaci jest możliwe przede wszystkim w pojedynczych gospodarstwach. Natomiast w szerszej skali (region, państwo) można brać pod uwagę wskaźnik ilustrujący tendencje w stosowaniu środków ochrony roślin i formułowanie na tej podstawie ocen skali ich oddziaływania na środowisko przyrodnicze.

Szczególnie ważnym wskaźnikiem zrównoważonego rolnictwa jest poziom dochodu uzyskiwanego z produkcji rolniczej. Wysoki dochód pozwala bowiem na zapewnienie lepszej edukacji dzieci i daje możliwość inwestowania w gospodarstwo, co jest warunkiem jego rozwoju.

Ze względu na dużą różnorodność cech rolnictwa w różnych regionach, a także różną dostępność danych liczbowych niezbędnych do budowy wskaźników

zrównoważonego rolnictwa, możliwe jest stosowanie zróżnicowanych wskaźników opisujących istotne cechy rolnictwa. Jedne z nich są skoncentrowane na działaniach i zmianach w pojedynczych gospodarstwach (Maxey, 2006; Zahm i in., 2008), inne na cechach różnych kierunków produkcji rolnej (van Passel, Meul, 2012), jeszcze inne są konstruowane w taki sposób, aby możliwe było ich stosowanie w skali lokalnej czy regionalnej (Rao, Rogers, 2006; Binder i in., 2010).

Niezależnie jednak od tego, jaki katalog wskaźników został wykorzystany w badaniach nad zrównoważonym rolnictwem, w każdych okolicznościach konieczne jest spełnienie kilku warunków. Po pierwsze, każdy z wskaźników powinien mieć bezpośredni związek z celami zrównoważonego rozwoju i w możliwie najpełniejszy sposób informować o zaawansowaniu realizacji szerokiego zestawu celów. Po drugie, wskaźniki zrównoważonego rozwoju mają dostarczać informacje o specyficznych cechach rolnictwa, środowiska naturalnego, a także o głównych problemach lokalnego środowiska czy regionu, mających związek z wdrażaniem koncepcji zrównoważonego rozwoju. Po trzecie wreszcie, wskaźniki mają być oparte na wiarygodnych źródłach danych statystycznych albo na skategoryzowanych danych jakościowych.

1.4. Polityka zrównoważonego rozwoju obszarów wiejskich

W przyjętej przez Komisję Europejską strategii *Europa 2020* sformułowano trzy priorytety: zrównoważony rozwój, inteligentny wzrost i włączenie społeczne, traktowane jako fundament działań, które mogą zapewnić długookresowy wzrost społeczno-gospodarczy Unii Europejskiej. Ważną rolę w realizacji tych priorytetów odgrywają obszary wiejskie i rolnictwo, które w ramach Wspólnej Polityki Rolnej mają:

- osiągać trwałą i zrównoważoną produkcję żywności, wykorzystując dopłaty do gospodarstw rolnych i wzmacniając pozycję rolników wśród segmentów łańcucha żywnościowego;
- zarządzać zasobami naturalnymi w sposób zrównoważony przez wspieranie działań gwarantujących dostarczanie środowiskowych dóbr publicznych i przeciwdziałanie zmianom klimatu;
- zapewnić zrównoważony rozwój terytorialny dzięki wsparciu zatrudnienia i rozwijaniu działalności gospodarczej na obszarach wiejskich, poprawie innowacyjności i promowaniu lokalnych rynków.

Priorytety UE w zakresie rozwoju obszarów wiejskich powinny być realizowane w ramach zrównoważonego rozwoju i wspierania przez Unię celu polegającego na ochronie i poprawie środowiska przyrodniczego. Priorytety te na lata 2014–2020 są zdefiniowane następująco:

- wspieranie transferu wiedzy i innowacji w rolnictwie, leśnictwie i na obszarach wiejskich;
- zwiększanie konkurencyjności gospodarstw we wszystkich regionach oraz promowanie innowacyjnych technologii w gospodarstwach i zrównoważone-

- go zarządzania lasami;
- wspieranie organizacji łańcucha dostaw żywności, w tym przetwarzanie i wprowadzanie do obrotu produktów rolnych, promowanie dobrostanu zwierząt i zarządzanie ryzykiem w rolnictwie;
  - odtwarzanie, ochrona i wzbogacanie ekosystemów powiązanych z rolnictwem i leśnictwem, w tym odtwarzanie, ochrona i wzbogacanie różnorodności biologicznej, poprawa gospodarki wodnej, nawożenia i stosowania pestycydów, zapobieganie erozji gleb;
  - wspieranie efektywnego gospodarowania zasobami i przechodzenia na gospodarkę niskoemisyjną i odporną na zmianę klimatu;
  - wspieranie włączenia społecznego, ograniczania ubóstwa i rozwoju gospodarczego na obszarach wiejskich przez ułatwianie różnicowania działalności, zakładania i rozwoju małych przedsiębiorstw, a także tworzenia miejsc pracy (Rozporządzenie Parlamentu Europejskiego i Rady (UE) nr 1305/2013 z 17 grudnia 2013 r. w sprawie wsparcia rozwoju obszarów wiejskich, 2013)¹.

Wdrażanie polityki rozwoju obszarów wiejskich polega w Unii Europejskiej na przygotowaniu przez państwa członkowskie programów rozwoju obszarów wiejskich. W ramach tych programów realizowana jest krajowa (lub regionalna) polityka ukierunkowana na potrzeby każdego z państw (lub regionów), przy uwzględnieniu priorytetów europejskiej polityki rozwoju obszarów wiejskich. Programy te są finansowane ze środków Europejskiego Funduszu Rolnego na rzecz Rozwoju Obszarów Wiejskich (EFRROW) i ze środków krajowych. W latach 2014–2020 szczególny nacisk został położony na koordynację działań finansowanych z EFRROW z działaniami finansowanymi z innych europejskich funduszy, takich jak Fundusz Spójności, Europejski Fundusz Rozwoju Regionalnego czy Europejski Fundusz Społeczny. Każde państwo członkowskie UE przygotowało umowę o partnerstwie na lata 2014–2020, w której przedstawiło zintegrowany sposób wykorzystania środków europejskich.

Wdrożenie programów rozwoju obszarów wiejskich przebiega różnie w poszczególnych państwach, ale, jak wynika z analiz porównawczych, państwa członkowskie najczęściej wybierały kontynuację programów z poprzedniego okresu finansowania. Trzema działaniami wybieranymi dość powszechnie są inwestycje w środki trwałe (23% łącznych wydatków publicznych), działania rolno-środowiskowo-klimatyczne (17%) oraz płatności na rzecz obszarów z utrudnieniami przyrodniczymi (16%) (Drugi Filar WPR..., 2017). Można zatem na tej podstawie stwierdzić, że duża część funduszy europejskich jest adresowana w państwach UE na wspieranie działań, które mają bezpośredni związek z wdrażaniem zasad i realizacją celów zrównoważonego rozwoju rolnictwa i obszarów wiejskich. Jednocześnie ciągle trwa dyskusja na temat przyszłości polityki rozwoju obszarów wiejskich w Europie i jeszcze pełniejszego jej ukierunkowania na równoważenie celów ekonomicznych z celami środowiskowymi i społecznymi. Ważny dokument w tej sprawie został przygotowany przez uczestników Europejskiej Konferencji w sprawie Rozwoju Obszarów Wiejskich CORK 2.0, zorganizowanej

¹ [Eur-lex.europa.on/legal-content/pl/TXT/PDF/?uri=CELEX:32013R1305](http://eur-lex.europa.on/legal-content/pl/TXT/PDF/?uri=CELEX:32013R1305)

pod patronatem Komisji Europejskiej. W deklaracji zatytułowanej *Lepsze życie na obszarach wiejskich* podkreślono kluczową rolę obszarów i społeczności wiejskich we wdrażaniu celów zrównoważonego rozwoju Organizacji Narodów Zjednoczonych. Zwrócono także uwagę na gospodarczą, środowiskową i społeczną różnorodność obszarów wiejskich w Europie, które są miejscem zamieszkania dla ponad połowy mieszkańców UE, oraz na rolę tych terenów w zachowaniu walorów przyrodniczych i dziedzictwa kulturowego. Uczestnicy konferencji wyrazili też przekonanie, że wzrost gospodarczy i zrównoważony rozwój nie wykluczają się wzajemnie i mogą być wspierane przez innowacje dotyczące technologii, praktyk, procesów, kwestii społecznych i organizacyjnych, opierające się na badaniach lub na interaktywnym podejściu oddolnym. Podkreślono, że istotnym problemem jest wyludnianie się obszarów wiejskich i odpływ młodzieży, a przeciwdziałanie tym tendencjom wymaga zapewnienia, aby tereny wiejskie pozostawały atrakcyjnym miejscem do życia i pracy poprzez zwiększony dostęp do usług oraz wspieranie przedsiębiorczości w tradycyjnych dziedzinach związanych z wsią, jak również w nowych sektorach gospodarki.

Biorąc pod uwagę gospodarcze, społeczne i środowiskowe znaczenie obszarów wiejskich, a także uwzględniając istotne problemy ich rozwoju, wskazano kierunki prowadzenia polityki wobec tych terenów w Unii Europejskiej. Należą do nich:

1. Promowanie dobrobytu na obszarach wiejskich – przy wykorzystaniu ich potencjału w zakresie tworzenia innowacyjnych, planistycznych i zrównoważonych rozwiązań obecnych i przyszłych wyzwań społecznych, takich jak dobrobyt gospodarczy, bezpieczeństwo żywnościowe, zmiana klimatu, zarządzanie zasobami, włączenie społeczne i integracja migrantów. Politykę rozwoju obszarów wiejskich i politykę rolną należy kształtować w oparciu o tożsamość i dynamizm tych obszarów poprzez wdrożenie zintegrowanych strategii i podejść wielosektorowych. Powinny one propagować dywersyfikację oraz wspierać przedsiębiorczość, inwestycje, innowacje i zatrudnienie. Polityki te powinny zwiększać zrównoważony charakter obszarów wiejskich, w tym włączenie społeczne i rozwój lokalny.
2. Wzmocnienie łańcuchów wartości na obszarach wiejskich – tworzących nowe możliwości biznesowe dla rolnictwa, leśnictwa i przedsiębiorstw na tych terenach, związane z gospodarką o obiegu zamkniętym oraz gospodarką zieloną i wolną od paliw kopalnych. Polityka w tej sferze powinna także uwzględniać rosnące oczekiwania konsumentów dotyczące jakości produktów i procesów produkcji oraz zaspokajając popyt na żywność o wysokich walorach jakościowych.
3. Inwestowanie w rentowność i żywotność obszarów wiejskich – wspierające konkurencyjne i zróżnicowane rolnictwo i gospodarkę wiejską. Szczególną uwagę należy zwrócić na cyfryzację na terenach wiejskich i wzmocnienie powiązań między obszarami wiejskimi i miejskimi oraz wzajemne dostosowywanie zrównoważonego rozwoju tych terenów.
4. Ochrona środowiska na obszarach wiejskich – przez wykorzystanie takich instrumentów polityki, które zachęcają do dostarczania środowiskowych dóbr publicznych i zachowania europejskiego dziedzictwa naturalnego i kulturo-

wego. Dziedzictwo to obejmuje bardzo zróżnicowane siedliska dzikiej fauny i flory oraz walory krajobrazowe, które w dużym stopniu zależą od systemów rolnictwa i leśnictwa. Środki wynagradzania za dostarczanie środowiskowych dóbr i usług publicznych powinny odzwierciedlać różnorodność warunków lokalnych.

5. Zarządzanie zasobami naturalnymi – ma być odpowiedzią na zwiększoną presję na zasoby naturalne, wynikającą z rosnącego zapotrzebowania na żywność. Konieczne jest tu zrównoważone zarządzanie zasobami naturalnymi, takimi jak woda i gleba oraz bioróżnorodność, które są także środkami produkcji rolniczej i leśnej. Ważne jest tu zrównoważone wykorzystanie roślinnych i zwierzęcych zasobów genetycznych oraz rozwijanie i upowszechnianie innowacyjnych rozwiązań umożliwiających zwiększanie produkcji rolniczej przy niższych nakładach i zagwarantowaniu dostępności zasobów naturalnych dla przyszłych pokoleń.
6. Wspieranie działań w dziedzinie klimatu – w tym m.in. wspieranie zarządzania substancjami odżywczymi i chowem zwierząt gospodarskich, ukierunkowanego na wdrażanie skutecznych metod pochłaniania dwutlenku węgla. Polityka w tym zakresie ma także wspierać rozwój potencjału obszarów wiejskich związanego z wytwarzaniem zrównoważonej energii ze źródeł odnawialnych.
7. Zwiększanie wiedzy i innowacji – przez ukierunkowanie polityki na innowacje społeczne, uczenie się, kształcenie, doradztwo i szkolenia zawodowe, dające mieszkańcom wsi możliwość uczestniczenia w gospodarce opartej na wiedzy. Działaniom tym powinno towarzyszyć wzmocnienie wzajemnej wymiany, tworzenie sieci współpracy wśród rolników i przedsiębiorców na obszarach wiejskich.
8. Ulepszenie zarządzania na obszarach wiejskich – oznaczające zwiększenie skuteczności działania władz lokalnych i regionalnych oraz grup działających w lokalnych społecznościach. Bazując na programie LEADER i Europejskim Partnerstwie Innowacyjnym (EPI) na rzecz Rolnictwa, należy rozwijać inicjatywy oddolne i zarządzanie lokalne, aby wykorzystać potencjał obszarów wiejskich. Polityka rozwoju tych terenów i polityka rolna muszą współgrać ze strategiami krajowymi i regionalnymi oraz współdziałać na zasadzie komplementarności i spójności z innymi obszarami.
9. Zwiększanie skuteczności realizacji polityki i jej uproszczenie – elastyczność kształtowania i realizacji polityki rozwoju obszarów wiejskich oraz jej lepsze ukierunkowanie nie mogą prowadzić do nowych obciążeń administracyjnych beneficjentów i administracji. Kwestią priorytetową jest przywrócenie i zwiększenie zaufania zainteresowanych stron oraz wzmocnienie zasady pomocniczości i proporcjonalności w ramach zarządzania funduszami i w powiązanych z nimi systemach kontroli.
10. Poprawa skuteczności i rozliczalności – wsparcie publiczne dla rolnictwa i obszarów wiejskich musi podlegać wiarygodnemu systemowi monitorowania i oceny, obejmującemu wykaz korzyści z działań wspieranych środkami publicznymi i wydatków z tym związanych, a także zgodność realizacji polityki w stosunku do jej celów. Działania w tym zakresie powinny uwzględniać

większą niż dotąd rolę zainteresowanych stron w ocenie skuteczności polityki. Ważne jest też spełnianie oczekiwań ogółu mieszkańców (podatników) co do informacji o skuteczności polityki (CORK 2.0..., 2016).

Z charakterystyki głównych kierunków polityki wobec obszarów wiejskich, proponowanych w deklaracji CORK 2.0, wynika potrzeba zintensyfikowania działań służących dynamizowaniu zrównoważonego rozwoju wsi i rolnictwa. Może to z jednej strony świadczyć o dalece niewystarczających dotychczasowych efektach wdrażania zasad zrównoważonego rozwoju i wynikającej stąd konieczności bardziej precyzyjnego ukierunkowania instrumentów polityki na wspieranie tych działań, które są prowadzone od dłuższego czasu, ale ich efekty są zbyt małe w stosunku do oczekiwań i potrzeb zgłoszonych przez społeczeństwo europejskie. Dlatego wśród proponowanych po 2020 r. kierunków polityki wobec obszarów wiejskich i rolnictwa są postulaty dotyczące bardziej zintegrowanego podejścia do wspierania procesów rozwojowych przez budowę i umacnianie powiązań integracyjnych w ramach łańcucha żywnościowego, a także między rolnictwem i pozarolniczymi segmentami gospodarki wiejskiej. Są to zatem propozycje, które podkreślają potrzebę systemowego podejścia do problemu zrównoważonego rozwoju obszarów wiejskich. Można by je traktować jako motywowanie wszystkich „aktorów” uczestniczących w realizacji zasad zrównoważonego rozwoju do większego zaangażowania w ten proces w każdej z jego sfer. Z drugiej strony deklaracja wskazuje na potrzebę nowych działań, które dotąd były zbyt słabo widoczne na terenach wiejskich, a których podjęcie jest konieczne dla zapewnienia trwałego rozwoju wsi w długiej perspektywie. Chodzi tu zwłaszcza o rolę innowacji w procesie przekształceń strukturalnych gospodarki wiejskiej, w tym nowe rozwiązania, które pozwolą poprawić dbałość o zasoby środowiska przyrodniczego i jednocześnie będą wspierać wzrost gospodarczy. W związku z tym, że wdrażanie innowacji prawie zawsze wiąże się ze zwiększonymi kosztami (technologia, edukacja, badania naukowe), niezbędne będą skuteczne instrumenty polityki wobec obszarów wiejskich, umożliwiające szeroki transfer innowacji do rolnictwa i pozarolniczych sektorów gospodarki. Inny nowo proponowany kierunek polityki w ramach inwestowania w żywotność obszarów wiejskich to wspieranie działań wzmacniających powiązania między obszarami wiejskimi i miejskimi i dostosowujących zrównoważony rozwój wsi i miast. Jest to ważny sygnał akcentujący potrzebę większej otwartości na problemy wsi i miast w procesie realizacji koncepcji zrównoważonego rozwoju. Oznacza to, że programowanie i wdrażanie któregokolwiek z aspektów zrównoważonego rozwoju wsi nie może pogarszać warunków realizacji takiego samego procesu w miastach i odwrotnie – zrównoważony rozwój miast powinien się przyczyniać do osiągania lepszych efektów zrównoważenia na wsi. Takie podejście podkreśla też, że zrównoważony rozwój nie może się ograniczać do wybranego terytorium czy sektora gospodarki, bo jego priorytety mogą być osiągnięte tylko wtedy, gdy będzie on miał wymiar wychodzący poza poziom lokalny czy regionalny. Osiągnięcie takiego efektu wymaga tworzenia sieci wzajemnych powiązań między różnymi sferami gospodarki na wsi i w miastach, a także między instytucjami i samymi mieszkańcami. Stąd potrzeba wsparcia instrumentami polityki inicjatyw służących tworzeniu tego typu relacji.

Jak wspomniano, polityka rozwoju obszarów wiejskich ma w Unii Europejskiej wymiar krajowy, co oznacza, że każde państwo realizuje takie jej kierunki, które są zgodne z ogólnymi założeniami przyjętymi na całym obszarze Wspólnoty, ale szczegółowe kierunki są specyficzne dla każdego z państw i uwzględniają najważniejsze krajowe problemy obszarów wiejskich. W Polsce podstawowym dokumentem wyznaczającym takie kierunki jest *Strategia zrównoważonego rozwoju wsi...* (2012). Jako cel główny przyjęto w niej poprawę jakości życia na obszarach wiejskich oraz efektywne wykorzystanie ich zasobów i potencjałów, w tym rolnictwa i rybołówstwa, dla zrównoważonego rozwoju kraju. Przyjęto także pięć celów szczegółowych rozpisanych na priorytety, w ramach których z kolei wyodrębniło kierunki interwencji.

Jednym z celów szczegółowych jest wzrost jakości kapitału ludzkiego, społecznego, zatrudnienia i przedsiębiorczości na obszarach wiejskich. W jego zakres wchodzi cztery priorytety:

1. Podnoszenie umiejętności, poziomu wykształcenia oraz wzrost mobilności zawodowej mieszkańców obszarów wiejskich. Priorytet ten ma być realizowany przez poprawę jakości i dostępności edukacji, podnoszenie umiejętności związanych z wykorzystaniem technologii ICT i prowadzenia działalności gospodarczej, a także przez uczenie się przez całe życie ułatwiające zmianę zawodu lub doskonalenie zawodowe.
2. Zwiększenie zatrudnienia mieszkańców obszarów wiejskich bez konieczności zmiany ich miejsca zamieszkania. Realizacji tego priorytetu mają służyć: poprawa wahadłowej mobilności na rynku pracy i elastyczne formy zatrudnienia, zwiększenie dostępu do usług opieki nad dzieckiem oraz aktywizacja lokalnych rynków pracy z uwzględnieniem małych miast.
3. Rozwój przedsiębiorczości i pozarolniczych miejsc pracy z wykorzystaniem potencjału endogenicznego obszarów wiejskich. Główne działania prowadzące do realizacji tego zadania to wspieranie tworzenia miejsc pracy poza rolnictwem, a także w działalności gospodarczej towarzyszącej prowadzeniu gospodarstw rolnych oraz zwiększanie dostępu do kapitału zewnętrznego niezbędnego do rozwoju przedsiębiorczości.
4. Zapobieganie i ograniczanie wykluczenia społecznego oraz aktywizacja mieszkańców obszarów wiejskich. Instrumenty polityki są w przypadku tego priorytetu ukierunkowane na rozwój i promocję ekonomii społecznej, wzmacnianie i rozwój kapitału społecznego oraz na promocję i rozwój usług opiekuńczych nad osobami starszymi i niepełnosprawnymi.

We wdrażaniu tych priorytetów przyjęto w strategii zrównoważonego rozwoju wsi, że wykorzystywane będą instrumenty polityki skoncentrowane głównie na dynamizowaniu czynników ekonomicznych (przedsiębiorczość, różnicowanie struktury gospodarki, zwiększenie ilości i jakości kapitału ludzkiego), a także na wspieraniu roli czynników społecznych (udział mieszkańców w kreowaniu rozwoju, usługi opiekuńcze).

Drugim z celów szczegółowych strategii jest poprawa warunków życia na obszarach wiejskich oraz ich dostępności przestrzennej. Wydzielono tu pięć priorytetów, do których należą:

1. Rozwój infrastruktury energetycznej, sanitarnej i wodnej, którego realizacja polega na modernizacji i rozbudowie sieci energetycznej, wodociągowej i gazowej oraz na dywersyfikacji źródeł wytwarzania energii elektrycznej i rozwoju systemu gospodarowania odpadami.
2. Rozwój infrastruktury transportowej gwarantującej dostępność przestrzenną obszarów wiejskich. Głównym działaniem jest tu budowa sieci dróg i połączeń kolejowych.
3. Budowa i rozwój infrastruktury umożliwiającej dostęp do technologii ICT o wysokim standardzie. Interwencja w tej sferze polega na budowie i modernizacji sieci szerokopasmowych, wyposażeniu podmiotów świadczących usługi publiczne w sprzęt i oprogramowanie umożliwiające mieszkańcom obszarów wiejskich korzystanie z zaawansowanych technologii ICT, a także na zwiększaniu dostępności cenowej infrastruktury ICT dla osób zagrożonych wykluczeniem.
4. Rozwój infrastruktury społecznej zapewniającej dostęp do dóbr i usług. Zadanie to jest realizowane przez budowę i rozwój infrastruktury oświaty, kultury, turystyki, sportu i usług zdrowotnych, a także przez promocję dziedzictwa kulturowego.
5. Rozwój infrastruktury, bezpieczeństwa, tj. łagodzącej zagrożenia naturalne (powodzie) i poprawiającej bezpieczeństwo weterynaryjne i fitosanitarne.

Wszystkie priorytety w ramach tego celu strategii, a także wszystkie sfery interwencji mają związek z czynnikami technicznymi, w tym przede wszystkim z rozbudową i modernizacją infrastruktury służącej poprawie jakości życia mieszkańców i dbałości o środowisko przyrodnicze.

Kolejne dwa cele szczegółowe przyjęte w strategii zrównoważonego rozwoju obszarów wiejskich są ukierunkowane na wzmocnienie znaczenia sektora rolno-żywnościowego w strukturze gospodarki wiejskiej. Świadczą o tym m.in. priorytety dotyczące poprawy bezpieczeństwa żywnościowego, tj.:

1. Utrzymanie i poprawa jakości bazy produkcyjnej rolnictwa, w tym utrzymanie gruntów rolnych w dobrej kulturze rolnej, utrzymanie żywotnych ekonomicznie gospodarstw rolnych i optymalizacja bazy genetycznej produkcji roślinnej i zwierzęcej.
2. Dostarczanie wysokiej jakości produktów rolno-spożywczych, a zwłaszcza produktów wytwarzanych metodami integrowanymi, ekologicznymi oraz tradycyjnymi i metodami produkcji z lokalnych surowców i zasobów.
3. Przestrzeganie zasad uczciwej konkurencji na wspólnotowym i globalnym rynku rolno-spożywczym, w tym dążenie do zapewnienia równych warunków konkurencji na jednolitym rynku i w ramach łańcucha rolno-żywnościowego.
4. Podnoszenie świadomości i wiedzy producentów oraz konsumentów w zakresie produkcji rolno-spożywczej i zasad żywienia, głównie przez promocję żywności o wysokich walorach jakościowych, upowszechnianie wiedzy na temat zasad żywienia i wsparcia działalności innowacyjnej ukierunkowanej na zmiany wzorców produkcji i konsumpcji.

Wdrażanie tak sformułowanych priorytetów jest szczególnie ważne z punktu widzenia zrównoważonego rozwoju obszarów wiejskich, bo kładzie się tu nacisk

na czynniki ekonomiczne (utrzymanie żywotności gospodarstw rolnych i wspieranie tych producentów, którzy dostarczają żywność wysokiej jakości), czynniki „lokalne” (produkty ekologiczne, tradycyjne, regionalne) i czynniki pobudzające innowacyjność (innowacyjne wzorce produkcji i konsumpcji).

Drugi z celów skoncentrowanych na problemach rolnictwa to wzrost produktywności i konkurencyjności sektora rolno-spożywczego. Realizacja priorytetów przypisanych temu celowi ma się przyczynić do umocnienia pozycji rolnictwa i nierolniczych segmentów agrobiznesu na globalnym rynku. Należą do nich:

1. Modernizacja i wzrost innowacyjności sektora rolno-spożywczego, w tym modernizacja infrastruktury technicznej w rolnictwie, wdrażanie i promocja innowacyjnych rozwiązań, poprawa warunków pracy, bezpieczeństwa, jakości zarządzania w sektorze rolno-spożywczym.
2. Kreowanie oraz transfer wiedzy i technologii służącej zrównoważonemu rozwojowi sektora rolno-spożywczego, osiągnięte przez rozwój badań na rzecz zrównoważonego rozwoju sektora rolno-spożywczego, a także przez rozwój doradztwa i upowszechnianie informacji rynkowych.
3. Dostosowanie struktur sektora rolno-spożywczego do zmieniających się wyzwań w Polsce, UE i skali globalnej, polegające na wykorzystaniu instrumentów wspierających przekształcenia strukturalne w rolnictwie, rozwój spółdzielczości i grup producenckich oraz działaniach na forum międzynarodowym na rzecz poprawy miejsca polskiego sektora rolno-spożywczego na rynku wspólnotowym i globalnym.
4. Promocja oraz powiększanie rynków zbytu produktów rolno-spożywczych przez promocję krajowych produktów na rynku wewnętrznym i rynkach zagranicznych, a także przez rozwój polityki wspierania eksportu.

Kierunki polityki w ramach tego celu, przyjętego w strategii, są skoncentrowane na wspieraniu czynników ekonomicznych, mających znaczenie dla sektora rolno-żywnościowego, w tym na zwiększaniu potencjału produkcyjnego i obecności na rynkach międzynarodowych. Można na tej podstawie stwierdzić, że – w przeciwieństwie do wcześniej scharakteryzowanych celów – widoczne jest tu dość jednostronne wsparcie jednego tylko aspektu zrównoważonego rozwoju obszarów wiejskich (wzmocnienie ekonomicznej pozycji rolnictwa).

Ostatni z celów strategii dotyczy działań skierowanych na ochronę środowiska i adaptację do zmian klimatu na obszarach wiejskich. Priorytety związane z tym celem mają być realizowane przy wykorzystaniu różnorodnych instrumentów i obejmują szeroki zakres kierunków interwencji. Należą do nich:

1. Ochrona środowiska naturalnego w sektorze rolniczym i różnorodności biologicznej na obszarach wiejskich, w tym ochrona unikalnych ekosystemów, racjonalne wykorzystanie zasobów wodnych na potrzeby rolnictwa, zwiększenie retencji wodnej, ochrona gleb przed erozją, zakwaszeniem, spadkiem zawartości materii organicznej.
2. Kształtowanie przestrzeni wiejskiej z uwzględnieniem ochrony krajobrazu i ładu przestrzennego, realizowane przez racjonalną gospodarkę gruntami, właściwe planowanie przestrzenne i zachowanie unikalnych form krajobrazu rolniczego.

3. Adaptacja rolnictwa do zmian klimatu i udział w przeciwdziałaniu tym zmianom, w tym ograniczenie emisji gazów cieplarnianych w rolnictwie i w całym łańcuchu rolno-żywnościowym, prowadzenie badań w zakresie wzajemnego oddziaływania rozwoju obszarów wiejskich i rolnictwa na zmiany klimatu.
4. Zrównoważona gospodarka leśna na obszarach wiejskich, charakteryzująca się zwiększeniem zasobów leśnych, odbudową drzewostanów po zniszczeniach, zrównoważoną gospodarką łowiecką służącą ochronie środowiska.
5. Zwiększanie eksploatacji odnawialnych źródeł energii na obszarach wiejskich, w tym racjonalne wykorzystanie rolniczej przestrzeni produkcyjnej do wytwarzania energii ze źródeł odnawialnych i zwiększenie dostępności cenowej oraz upowszechnianie rozwiązań w zakresie odnawialnych źródeł energii wśród mieszkańców obszarów wiejskich.

Wydaje się, że z punktu widzenia wdrażania głównych założeń koncepcji zrównoważonego rozwoju obszarów wiejskich realizacja wymienionych priorytetów ma szczególne znaczenie, bo wiąże się z najbardziej istotnymi aspektami takiego rozwoju. Z jednej strony są tu wykorzystane instrumenty polityki wobec rolnictwa i obszarów wiejskich; powinny one przynosić efekt w postaci podtrzymania i zwiększania walorów środowiska przyrodniczego, które ma służyć następnym pokoleniom. Z drugiej strony natomiast, ma to być tak zorganizowana ochrona, że nie tylko nie eliminuje ona aktywności gospodarczej na wsi, ale jest bezpośrednio powiązana z wykorzystaniem lokalnych zasobów (grunty rolne, woda, lasy, odnawialne źródła energii) jako warunku dbałości o jakość środowiska przyrodniczego oraz zapobiegania negatywnym zmianom klimatu. Tak definiowane wspieranie działań na rzecz ochrony środowiska jest – w ramach podejścia systemowego – mocno wpisane nie tylko w grupę czynników określanych jako „lokalne”, ale ma też bliski związek z każdą z pozostałych grup (ekonomiczne, pobudzające innowacyjność, społeczne, techniczne) określających zaawansowanie wdrażania koncepcji zrównoważonego rozwoju obszarów wiejskich.

Polityka zrównoważonego rozwoju obszarów wiejskich może być skuteczna pod warunkiem finansowego wspierania jej instrumentów. W Polsce największe znaczenie w tym zakresie mają fundusze europejskie przeznaczone na finansowanie w latach 2014–2020 Programu Rozwoju Obszarów Wiejskich (2017). Środki transferowane w ramach tego programu na tereny wiejskie są w największym stopniu przeznaczone na uruchomienie i dynamizowanie ekonomicznych czynników determinujących zrównoważony rozwój. Świadczy o tym duża liczba działań w ramach PROW skierowanych na modernizację gospodarstw rolnych w celu poprawy ich konkurencyjności albo podtrzymania żywotności. Ekonomiczny wymiar mają także działania służące rozwojowi pozarolniczej działalności gospodarczej. Należy jednak zauważyć, że każde działanie wspierające ekonomiczny aspekt zrównoważonego rozwoju jest jednocześnie powiązane z wsparciem innych czynników. Dobrym przykładem jest tu finansowe wsparcie tworzenia i rozwoju systemów jakości produktów rolnych i środków spożywczych. Rozwój takich systemów na wsi ma przynosić nowe dochody rolnikom będące premią za dostarczanie produktów rolniczych o wysokich walorach jakościowych. Jednocześnie finansowanie takich działań ma służyć zwiększeniu roli czynników

lokalnych, bo rozwój takich systemów winien polegać na wykorzystaniu tradycyjnych metod wytwarzania i przetwarzania żywności specyficznej dla danego regionu czy lokalnego środowiska. Z kolei z punktu widzenia przemian zachodzących w gospodarstwach rolnych wdrażających takie systemy można mówić o podejściu innowacyjnym, bo uczestnictwo w systemach jakości wymaga nowych rozwiązań organizacyjnych i promocyjnych.

Podobnie można ocenić inne działania PROW, tj. płatności dla obszarów z ograniczeniami naturalnymi (ONW). Mają one przede wszystkim ważny aspekt ekonomiczny, bo zwiększają dochody rolników gospodarujących na takich terenach, ale – zapobiegając nadmiernej migracji – służą też osiągnięciu celów społecznych i podtrzymaniu lokalności, bo pozwalają na zachowanie tożsamości kulturowej wsi i na wzmocnienie relacji społecznych między mieszkańcami.

W podsumowaniu tego aspektu prowadzonych analiz należy mocno podkreślić, że podstawowym warunkiem przejścia od zrównoważonego rozwoju traktowanego jako koncepcja teoretyczna do praktycznej realizacji jej założeń jest sprawne działanie otoczenia instytucjonalnego, którego podstawowym zadaniem jest nie tylko opracowanie strategii i programów wdrażania zasad zrównoważonego rozwoju, ale także wsparcie organizacyjne i finansowe tego procesu. Ważną rolą instytucji jest systematyczne gromadzenie informacji (dane ilościowe i jakościowe) na temat kierunków i dynamiki przebiegu zrównoważonego rozwoju obszarów wiejskich. Jak wynika z literatury (Heringa i in., 2013; Paul, 2014; Stoeva, 2016), doświadczenia pod tym względem w różnych państwach dają podstawę do wnioskowania, że system instytucjonalny na każdym szczeblu jest czynnikiem, który powinien inspirować, wspierać, monitorować i oceniać prawidłowość wdrażania zasad zrównoważonego rozwoju.

2. Ekonomiczne uwarunkowania zrównoważonego rozwoju obszarów wiejskich

2.1. Uwarunkowania makroekonomiczne

Wdrażanie koncepcji zrównoważonego rozwoju obszarów wiejskich jest próbą poszukiwania skutecznych sposobów zapobiegania negatywnym skutkom dotychczasowych przemian na tych terenach. Widoczne są one w postaci nasilonego procesu wyludniania się peryferyjnie położonych miejscowości, coraz bardziej destrukcyjnego oddziaływania rolnictwa na środowisko przyrodnicze czy zanikania specyficznej dla społeczności wiejskich tożsamości kulturowej mieszkańców. Innym problemem znacznej części obszarów wiejskich jest słaba dostępność komunikacyjna, niski poziom rozwoju pozarolniczych dziedzin gospodarki skutkujący wysoką stopą bezrobocia, a także słabe wyposażenie w podstawowe składniki infrastruktury technicznej i społecznej. W Polsce szczególne nasilenie tych problemów występuje w regionach wschodnich, które charakteryzują się dużym stopniem „wiejskości”, powodującym powiększanie się dystansu rozwojowego między wschodnią Polską i pozostałymi regionami (Czudec, Kata, 2016). Nie jest to jednak tylko problem specyficznie polski, bo, jak wynika z badań prowadzonych w Niemczech, podobna sytuacja dotyczy wschodnich i zachodnich regionów tego państwa (Spellenberg i in., 2006). W obu gospodarkach problemy obszarów wiejskich słabiej rozwiniętych regionów są pochodną niskiego ogólnego poziomu rozwoju gospodarczego mierzonego wielkością PKB per capita. Wielkości ilustrujące skalę różnicowania tego wskaźnika między regionami w Polsce przedstawiono w tabeli 2.1.

Jeśli przyjąć, że ogólny poziom rozwoju gospodarczego regionów jest ważnym czynnikiem określającym możliwości zrównoważonego rozwoju obszarów wiejskich, a PKB per capita jest dobrą miarą tego rozwoju, to największe zaawansowanie takiego procesu powinno charakteryzować w Polsce przede wszystkim Mazowsze, Dolny i Górny Śląsk oraz Wielkopolskę. Są to bowiem regiony, które charakteryzowały się w latach 2007–2015 najwyższymi wskaźnikami PKB w przeliczeniu na 1 mieszkańca. Miały także jedno z najwyższych w Polsce wskaźników

przyrostu PKB w tym okresie, co oznacza, że dystans między tymi regionami a pozostałymi powiększał się. Z kolei do grupy regionów najslabiej rozwiniętych gospodarczo należały w badanym okresie województwa wschodniej Polski, dla których wskaźnik PKB per capita był o około 25–30% niższy od przeciętnego dla Polski i ponad dwukrotnie niższy w porównaniu z województwem mazowieckim. Ponadto dynamika przyrostu PKB była w tych regionach niższa (poza Podkarpaciem) w porównaniu z większością pozostałych regionów w Polsce, co oznacza, że dysproporcje rozwojowe w latach 2007–2015 powiększały się.

Z analizy cech charakteryzujących obszary wiejskie w tych dwóch grupach regionów wynika, że w regionach najlepiej rozwiniętych gospodarczo mieszka na wsi mniejszy odsetek ludności niż przeciętnie w Polsce (z wyjątkiem Wielkopolski), natomiast we wschodniej Polsce jest inaczej, bo w trzech spośród pięciu regionów odsetek ludności wiejskiej przekracza 50% i należy do najwyższych w kraju. Można by na tej podstawie wnioskować, że niski poziom rozwoju gospodarczego regionów wschodniej Polski ma związek z wysokim odsetkiem mieszkańców wsi. W związku z tym jednym z warunków zdynamizowania ich rozwoju jest migracja do miast. Byłby to także skuteczny sposób na zmniejszenie stopy bezrobocia na wsi, która na Podkarpaciu oraz Warmii i Mazurach była w 2016 r. rekordowo wysoka (10,5%, podczas gdy wskaźnik przeciętny dla ogółu

Tabela 2.1. PKB na 1 mieszkańca według regionów w Polsce

Wyszczególnienie	PKB na 1 mieszkańca w latach 2007–2015			
	Średnia za lata 2007–2015 (w zł)	Dynamika, rok 2007=100	Polska=100 (średnia za lata 2007– 2015)	Polska=100 (zmiany w la- tach 2007– 2015, +/-)
Dolnośląskie	44 249	153,8	111,1	+2,7
Kujawsko-pomorskie	32 876	142,2	82,9	-4,6
Lubelskie	27 729	147,5	69,8	-1,3
Lubuskie	33 590	140,6	84,8	-5,7
Łódzkie	36 960	152,2	92,9	+1,2
Małopolskie	35 408	152,0	89,1	+1,1
Mazowieckie	62 863	154,5	157,8	+4,5
Opolskie	32 657	144,5	82,4	-3,2
Podkarpackie	28 102	151,1	70,7	+0,4
Podlaskie	28 850	144,0	72,7	-3,1
Pomorskie	38 398	146,3	96,7	-2,5
Śląskie	41 990	147,9	105,7	-1,6
Świętokrzyskie	30 136	136,7	76,2	-7,2
Warmińsko-mazurskie	28 660	144,2	72,2	-2,9
Wielkopolskie	42 432	154,4	106,7	+2,9
Zachodniopomorskie	33 877	143,7	85,5	-3,8
Polska	39 753	150,2	100,0	-

Źródło: dane z GUS w Warszawie.

obszarów wiejskich w Polsce wynosił 6,7%). Idące w takim kierunku zmiany być może wpłynęłyby pozytywnie na dynamikę PKB w regionach wschodniej Polski, ale oznaczałyby odchodzenie od koncepcji zrównoważonego rozwoju obszarów wiejskich, bo musiałyby powodować dalsze osłabienie możliwości rozwojowych tych terenów, chociażby dlatego, że migracje dotyczyłyby przede wszystkim ludzi młodych i lepiej wykształconych, bez których nie jest możliwy rozwój obszarów wiejskich w jakimkolwiek wymiarze. Wszystko to oznacza, że dla zapewnienia zrównoważonego rozwoju tych terenów konieczne są działania, których efektem będzie zmniejszenie dysproporcji rozwojowych między regionami, ale nie powinno się to odbywać kosztem pogarszania sytuacji demograficznej na wsi, prowadzącej do stagnacji gospodarki i zaniku cech charakteryzujących „lokalność” obszarów wiejskich. Jak wspomniano w pierwszym rozdziale monografii, istotne znaczenie z punktu widzenia uwarunkowań wdrażania zrównoważonego rozwoju obszarów wiejskich ma miejsce rolnictwa w strukturze gospodarki. Jest to ważne zwłaszcza w odniesieniu do gospodarki regionów i ich specjalizacji, które ze względu na specyficzne cechy poszczególnych regionów mają być w jak największym stopniu ukierunkowane na wykorzystanie potencjału endogenicznego, przy zachowaniu zasad zrównoważonego rozwoju. Chodzi tu zwłaszcza o inteligentne specjalizacje, które – zgodnie z ich ideą – mają podnosić konkurencyjność i innowacyjność regionów poprzez poprawę wykorzystania zasobów zgromadzonych w branżach już funkcjonujących.

Z przeglądu inteligentnych specjalizacji przyjętych przez poszczególne regiony w Polsce wynika, że dominują specjalizacje związane z sektorem wytwarzania żywności i jedynie w województwie śląskim inteligentne specjalizacje nie mają związku z sektorem żywnościowym. Natomiast w każdym z piętnastu pozostałych regionów wśród inteligentnych specjalizacji wyróżnia się działalności związane z produkcją rolniczą, przetwórstwem rolno-spożywczym, przechowywaniem i sprzedażą artykułów rolnych i żywnościowych. Najczęściej jako inteligentne specjalizacje wymienia się dostarczanie żywności o wysokich walorach jakościowych (żywność ekologiczna, produkty tradycyjne i regionalne). Są też specjalizacje określane jako „biogospodarka”, ukierunkowane na rozwój produkcji roślinnej i zwierzęcej, pasz i przetwórstwo rolno-spożywcze. Innym przykładem inteligentnej specjalizacji w sektorze rolno-żywnościowym jest nowoczesne rolnictwo i przetwórstwo spożywcze albo eko-innowacje w rolnictwie i przetwórstwie ekologicznym. Przykładowo samorząd województwa podkarpackiego jako inteligentną specjalizację przyjął jakość życia realizowaną m.in. przez:

- zrównoważone rolnictwo,
- produkcję żywności najwyższej jakości biologicznej i zdrowotnej,
- ekologicznie zrównoważone przetwórstwo,
- przetwórstwo żywności o najwyższej jakości biologicznej i zdrowotnej,
- produkty regionalne i tradycyjne (*Wspólne obszary...* 2015, s. 1–9).

Jeśli zatem przyjąć, że inteligentne specjalizacje są ważnym wyznacznikiem kierunków rozwoju każdego regionu, to można stwierdzić, że różne aspekty funkcjonowania rolnictwa mają duże znaczenie w większości regionów nie tylko w kontekście produkcyjnym, ale także przyrodniczym i społecznym. Wszystko to

z kolei oznacza, że samorządy województw dostrzegają potrzebę rozwoju różnych funkcji rolnictwa w regionach, co dobrze wpisuje się w koncepcję wielofunkcyjności rolnictwa i zrównoważonego rozwoju obszarów wiejskich (Czudec i in., 2017).

Trzeba przy tym podkreślić, że inteligentne specjalizacje, eksponując ważne funkcje rolnictwa i powiązanych z nim segmentów gospodarki żywnościowej w zdecydowanej większości regionów w Polsce, nie są powiązane z miejscem rolnictwa w strukturze gospodarki regionów, co oznacza, że jego istotna rola jest dostrzegana i doceniana niezależnie od tego, jaka część produktu krajowego brutto powstaje w tym sektorze gospodarki. Świadczą o tym dane liczbowe zamieszczone w tabeli 2.2.

Z porównania udziału rolnictwa w tworzeniu wartości dodanej brutto w poszczególnych regionach w Polsce wynikają dość znaczące różnice międzyregionalne i nie jest to, tak jak w przypadku PKB per capita podział na wschodnią Polskę i pozostałe regiony. Wprawdzie wyższy od przeciętnego dla Polski wskaźnik udziału rolnictwa mają cztery wschodnie regiony Polski, ale wyjątkiem jest tu Podkarpacie, gdzie rolnictwo ma mniejszy od przeciętnego wkład w tworzenie nowej wartości. Z kolei w województwie wielkopolskim rolnictwo ma większe znaczenie w strukturze gospodarki niż w większości pozostałych regionów. Należy także zauważyć zmniejszanie się znaczenia rolnictwa (mierzonego jego udziałem w wartości dodanej brutto) we wszystkich regionach w Polsce w latach

Tabela 2.2. Udział sektorów gospodarki w wartości dodanej brutto ogółem

Wyszczególnienie	Rolnictwo		Przemysł		Budownictwo		Handel i usługi	
	A	B	A	B	A	B	A	B
Dolnośląskie	1,5	-0,7	34,6	+0,6	7,5	+0,2	56,3	-0,2
Kujawsko-pomorskie	4,3	-1,2	27,3	+3,4	8,3	+0,2	60,2	-2,3
Lubelskie	5,4	-1,5	20,5	+2,5	7,5	+0,2	66,7	-1,3
Lubuskie	3,5	-0,3	31,9	+4,9	7,1	-0,5	57,6	-4,0
Łódzkie	3,9	-2,1	29,7	+3,8	7,0	-0,3	59,5	-1,4
Małopolskie	1,7	-1,3	22,8	-0,8	9,8	+1,3	65,7	+0,8
Mazowieckie	2,8	-0,6	17,1	+2,2	7,1	+0,9	73,0	-2,5
Opolskie	3,5	-1,7	30,8	+2,7	8,2	+0,4	57,6	-1,4
Podkarpackie	2,0	-1,3	28,4	+4,0	7,8	+1,2	62,0	-3,9
Podlaskie	7,6	-2,1	20,8	+1,8	7,7	+0,8	64,0	-0,4
Pomorskie	2,2	-0,3	25,5	+1,9	8,7	+0,9	63,6	-2,3
Śląskie	0,8	-0,3	34,8	+0,7	7,9	+0,8	56,5	-1,1
Świętokrzyskie	4,2	-1,4	26,6	+0,6	9,4	+0,3	59,9	+0,4
Warmińsko-mazurskie	6,0	-0,7	25,3	+2,5	8,1	-0,1	60,6	-1,8
Wielkopolskie	4,2	-1,6	28,5	+2,1	8,1	+0,1	59,3	-0,6
Zachodniopomorskie	3,3	-0,3	20,5	+2,8	9,7	+0,8	66,6	-3,1
Polska	2,9	-1,0	26,0	+1,7	8,0	+0,5	63,2	-1,3

Objaśnienia: A – średnia za lata 2007–2015 (w %), B – zmiany w latach 2007–2015 (+/-).

Źródło: dane z GUS w Warszawie.

2007–2015. Wzrasta natomiast rola przemysłu w strukturze gospodarki regionalnej, ale we wszystkich regionach największy udział w tworzeniu wartości dodanej brutto miały handel i usługi. Jak zatem wynika z tabeli 2.2, proporcje między głównymi sektorami są typowe dla wysoko rozwiniętych gospodarek. Niski udział rolnictwa w tworzeniu wartości dodanej nie oznacza w takim przypadku jego marginalnego znaczenia, bo niezależnie od tego, w jakim stopniu ten sektor gospodarki uczestniczy w tworzeniu produktu krajowego, jego produkcyjne i pozaprodukcyjne funkcje mają fundamentalne znaczenie dla bezpieczeństwa żywnościowego i dla rozwoju obszarów wiejskich. Chodzi zatem o to, aby rolnictwo w każdym regionie, niezależnie od tego jakie miejsce zajmuje w strukturze gospodarki, mogło wносить swój wkład w zrównoważony rozwój obszarów wiejskich. O dostrzeganiu takiej potrzeby na poziomie regionalnym świadczy wybór inteligentnych specjalizacji eksponujących ważną rolę rolnictwa w działaniach na rzecz poprawy konkurencyjności i innowacyjności regionów. Jeśli w każdym z regionów, które dokonały takiego wyboru inteligentnych specjalizacji, byłyby realizowane działania służące ich rozwijaniu, to byłby to ważny czynnik stymulujący proces zrównoważonego rozwoju rolnictwa i obszarów wiejskich.

2.2. Cechy rolnictwa i ich znaczenie w procesie zrównoważonego rozwoju obszarów wiejskich

Rola rolnictwa w procesie zrównoważonego rozwoju obszarów wiejskich jest określana przez decyzje rynkowe podejmowane przez producentów rolnych, a także przez system regulacji zewnętrznej (instytucjonalnej), który, stosując nakazy i zakazy, wymusza zachowania zgodnie z oczekiwaniami społecznymi. Gospodarstwa rolne – zwłaszcza towarowe – działają na rynku tak jak każdy podmiot ze sfery biznesu, kierując się przesłankami ekonomicznymi, które mają prowadzić do osiągnięcia podstawowych celów, jakimi są zapewnienie oczekiwanych dochodów i umacnianie pozycji konkurencyjnej w dłuższej perspektywie. Jednakże takie podejście jest skoncentrowane wyłącznie na celach produkcyjnych, natomiast pomija inne ważne funkcje, które ma do wypełnienia rolnictwo w ramach koncepcji zrównoważonego rozwoju. Dlatego pojawiające się sprzeczności między celami ekonomicznymi i środowiskowymi oraz pomiędzy perspektywą krótkoterminową i długoterminową mogą być rozwiązywane tylko przez wykorzystanie instrumentów ukierunkowanych na zachęcanie rolników do działań mających na celu ochronę lub minimalizację negatywnego oddziaływania na środowisko przyrodnicze. Jako przykłady można tu podać działania rolno-środowiskowe czy zachęcające do zalesiania marginalnych gruntów rolnych. Mają one charakter dobrowolny, ale ich wprowadzanie w gospodarstwach jest związane z uzyskaniem rekompensaty finansowej z tytułu utraconych korzyści ekonomicznych. Druga grupa instrumentów ma charakter obowiązkowy, co oznacza, że rolnicy nie mogą ich nie uwzględnić przy podejmowaniu decyzji produkcyjnych. Jako przykład można podać wymóg ograniczania emisji azotu pochodzenia rolniczego (Sadowski, 2009).

Można więc przyjąć założenie, że realny wkład rolnictwa w zrównoważony rozwój obszarów wiejskich jest wypadkową decyzji podejmowanych przez rolników co do profilu produkcji rolniczej (specjalizacja albo wielokierunkowość, wysoki albo niski poziom intensywności kapitałochłonnej), a także skuteczności instrumentów polityki rolnej motywujących do dbałości o środowisko przyrodnicze. Istotny wpływ mogą też wywierać regionalne różnice wyznaczające możliwości rozwojowe rolnictwa. Skalę zróżnicowania głównych cech charakteryzujących rolnictwo w regionach Polski przedstawiono w tabeli 2.3.

Jeśli na podstawie danych zawartych w tabeli 2.3 formułować opinie na temat uwarunkowań wdrażania zrównoważonego rolnictwa, to uzasadnione byłoby stwierdzenie, że ze względu na poziom intensywności lepsze warunki dla takiego modelu rozwoju są w regionach południowo-wschodniej Polski (niski poziom nawożenia mineralnego na Podkarpaciu i w Małopolsce), a także na Podlasiu, przy relatywnie słabej tendencji do zwiększania dawek nawozów w latach 2007–2016. Ponadto Podkarpacie, Małopolska i Lubelszczyzna charakteryzowały się w tych samych latach niską i spadającą tendencją obsady pogłowia zwierząt. Są to zatem cechy, które predestynują do poprawy stanu zrównoważonego rolnictwa. Dodatkowo argumentację taką wzmacnia niski odsetek gospodarstw wielkopowierzchniowych. Wprawdzie w żadnym regionie takie gospodarstwa nie

Tabela 2.3. Wybrane cechy charakteryzujące rolnictwo w regionach Polski

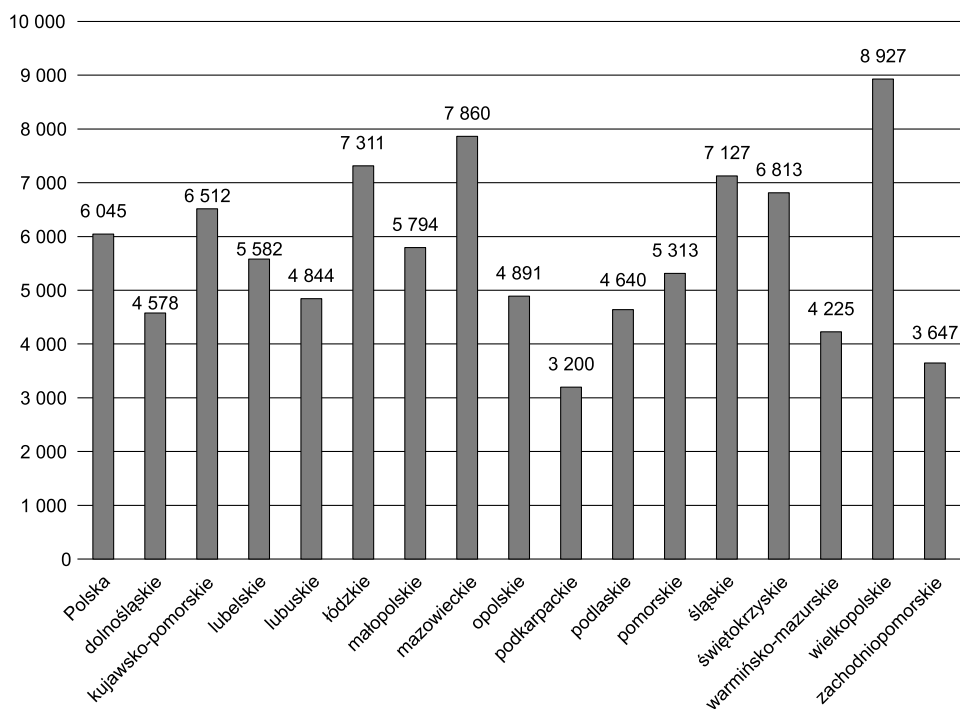
Wyszczególnienie	Zużycie nawozów mineralnych na 1 ha UR (w kg)		Obsada zwierząt gospodarskich (w SD na 1 ha UR)		Odsetek gospodarstw wielkopowierzchniowych	
	A	B	A	B	A	B
Dolnośląskie	157,8	+36,8	0,2	0,0	1,4	+1,3
Kujawsko-pomorskie	173,1	+10,9	0,7	-0,1	0,9	+0,7
Lubelskie	121,8	+21,0	0,4	-0,1	0,2	+0,1
Lubuskie	121,2	-11,3	0,4	0,0	1,8	+2,3
Łódzkie	136,1	-8,5	0,7	+0,1	0,1	+0,1
Małopolskie	73,3	+8,3	0,5	-0,1	0,1	+0,1
Mazowieckie	104,6	+4,0	0,7	+0,1	0,2	+0,2
Opolskie	193,9	+59,9	0,5	-0,2	1,2	+1,3
Podkarpackie	67,4	+6,8	0,3	-0,1	0,1	+0,2
Podlaskie	97,8	+8,4	0,8	+0,1	0,3	+0,3
Pomorskie	136,3	+17,5	0,5	-0,1	1,4	+1,1
Śląskie	119,3	+12,9	0,6	0,0	0,2	+0,4
Świętokrzyskie	101,8	-7,0	0,5	-0,1	0,1	+0,1
Warmińsko-mazurskie	112,1	-14,6	0,6	-0,1	1,9	+1,8
Wielkopolskie	160,0	+4,4	1,1	0,0	0,8	+0,5
Zachodniopomorskie	127,1	+19,6	0,2	-0,1	3,3	+3,4
Polska	126,8	+11,1	0,6	0,0	0,5	+0,5

Objaśnienia: A – średnia za lata 2007–2016, B – zmiany w latach 2007–2016 (+/-).

Źródło: dane z GUS w Warszawie.

mają znaczącego udziału, ale są jednak widoczne różnice międzyregionalne pod tym względem. Z kolei trudniejsze warunki do wdrażania zasad zrównoważonego rolnictwa mogą występować w niektórych regionach zachodniej i północnej Polski (tj. województwa: opolskie, kujawsko-pomorskie, wielkopolskie, dolnośląskie), charakteryzujących się znacznie wyższym od przeciętnego poziomem nawożenia mineralnego, większym niż przeciętnie udziałem gospodarstw wielkopowierzchniowych, a także dość wysoką obsadą pogłowa zwierząt. Dodatkowo, w niektórych z nich widoczna była dość silna tendencja do zwiększania poziomu intensywności (wzrost poziomu nawożenia mineralnego). Jeśli taka tendencja utrzymałaby się w kolejnych latach, oznaczałoby to narastanie potencjalnych zagrożeń dla środowiska przyrodniczego i osłabienie możliwości wdrażania zasad zrównoważonego rozwoju w dłuższej perspektywie.

Istota zrównoważonego rozwoju polega na zachowaniu równowagi między różnymi komponentami kształtującymi poziom rozwoju rolnictwa, w tym jego zdolność do zapewniania bezpieczeństwa żywnościowego, działaniami prośrodowiskowymi i czynnikami społecznymi wpływającymi na poprawę jakości życia mieszkańców wsi. Dlatego ocena uwarunkowań określających możliwości wdrażania zrównoważonego rozwoju powinna uwzględniać produktywność rolnictwa i jego związki z rynkiem. Jedną z miar służących ocenie produktywności jest wielkość produkcji końcowej uzyskiwanej z 1 ha użytków rolnych (rys. 2.1).

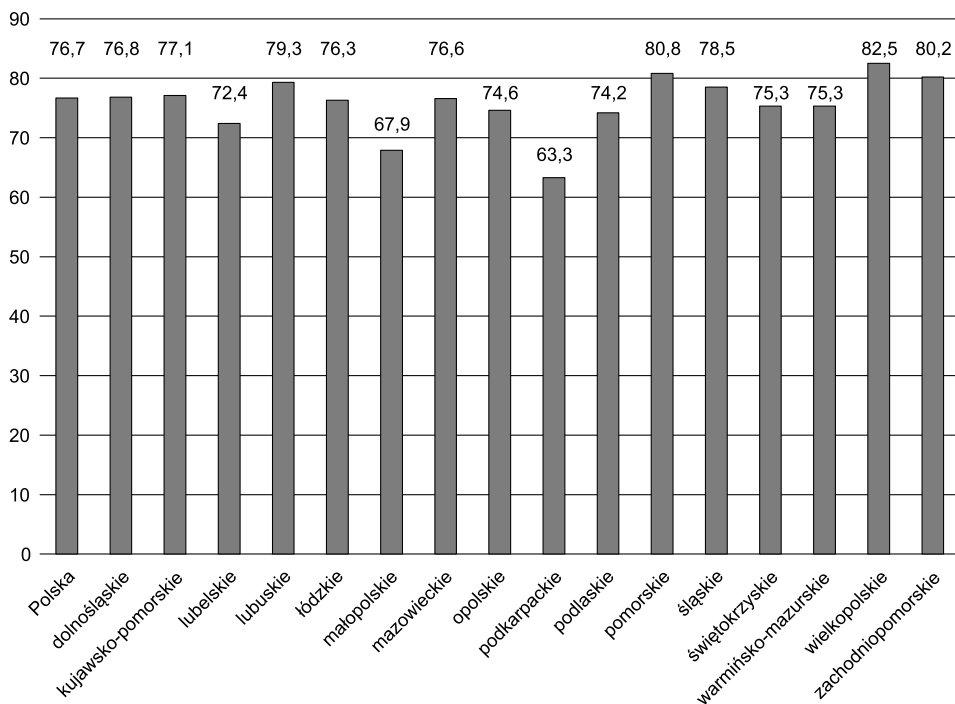

Rys. 2.1. Produkcja końcowa na 1 ha użytków rolnych (w zł) w 2016 r.

Źródło: obliczenia własne na podstawie danych z GUS.

Na podstawie analizy danych dotyczących produktywności rolnictwa w regionach można zauważyć, że jest to cecha, która mocno różnicuje regiony, ale nie ma tu prostego podziału na wschód i zachód Polski. Najwyższą produktywnością charakteryzuje się rolnictwo Wielkopolski, Mazowsza i Górnego Śląska, zaś najniższą – Podkarpacia, województwa zachodniopomorskiego i warmińsko-mazurskiego. Z punktu widzenia oceny uwarunkowań wdrażania zrównoważonego rolnictwa interesujące wydaje się także to, że regiony z najwyższą produktywnością nie mają ani najwyższego nawożenia mineralnego, ani też najwyższej w Polsce obsady zwierząt. Oznacza to, że wysoka produktywność nie jest tam wyłącznie pochodną wysokiej intensywności rolnictwa, a to z kolei może świadczyć o dobrych warunkach realizowania celów zrównoważonego rolnictwa. Trzeba przy tym dodać, że wysoka produktywność nie jest również w tych regionach premią za dobrą jakość rolniczej przestrzeni produkcyjnej, bo środowisko przyrodnicze jest tam mniej sprzyjające produkcji rolniczej niż przeciętnie w Polsce. Dla porównania, regiony z najniższą produktywnością rolnictwa mają lepsze warunki przyrodnicze do prowadzenia działalności rolniczej (szerzej na ten temat w rozdziale 4). Można zatem na tej podstawie wnioskować, że wdrażanie zasad zrównoważonego rozwoju w ostatniej grupie regionów powinno się wiązać z poprawą produktywności rolnictwa.

Zrównoważone rolnictwo powinno zachować wysoką konkurencyjność, bo jest to jeden z warunków jego trwałości i zapewnienia bezpieczeństwa

Rys. 2.2. Wskaźnik towarowości rolnictwa w 2016 r. (w %)

Źródło: obliczenia własne na podstawie danych z GUS.

żywnościowego. Z kolei jedną z miar konkurencyjności jest wskaźnik towarowości ilustrujący relacje między produkcją towarową i globalną (rys. 2.2).

Regiony z najwyższą towarowością rolnictwa są skoncentrowane w zachodniej i północnej Polsce (Wielkopolska, Pomorze, województwo zachodniopomorskie). Natomiast najniższą towarowością charakteryzuje się rolnictwo Podkarpacia i Małopolski. Nie widać przy tym większego związku między produktywnością i towarowością, bo województwo zachodniopomorskie ma wysoki wskaźnik towarowości, przy niskiej produktywności rolnictwa, zaś województwo mazowieckie odwrotnie – niską towarowość i jednocześnie wysoką produkcję końcową z 1 ha użytków rolnych. Jedynie Podkarpacie zajmuje ostatnie miejsce w obu rankingach, a Wielkopolska jest na czele każdego z nich.

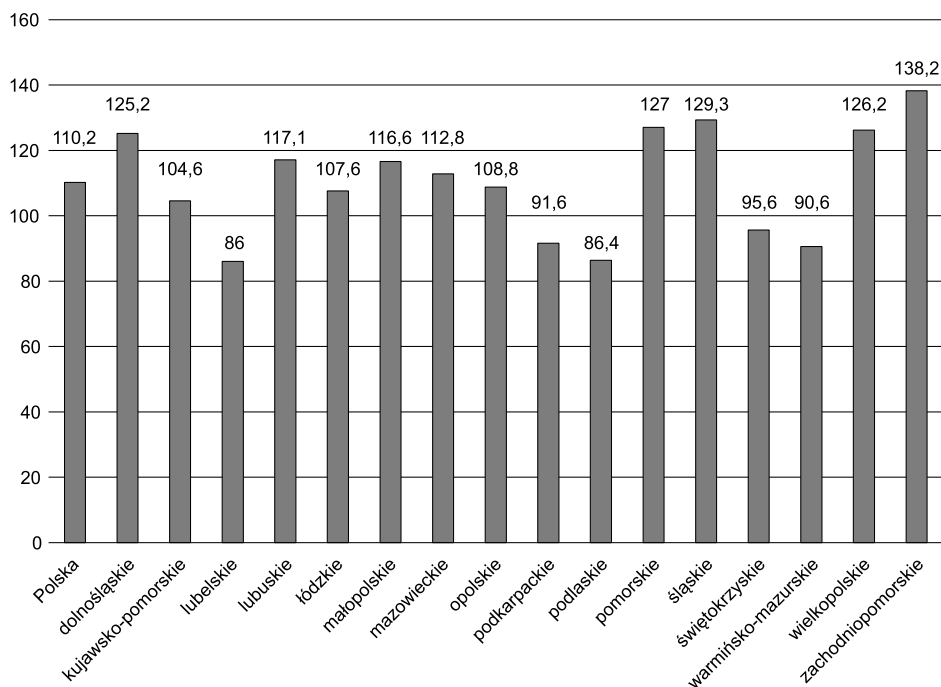
Wszystkie te obserwacje prowadzą do wniosku, że ze względu na analizowane tu ekonomiczne i produkcyjne cechy rolnictwa, w największym stopniu warunki zrównoważonego rozwoju spełnia rolnictwo Wielkopolski, w najniższym zaś Podkarpacia. Należy jednak pamiętać, że jest to tylko jeden z wielu aspektów zrównoważonego rozwoju rolnictwa.

2.3. Rola przedsiębiorczości w zrównoważonym rozwoju obszarów wiejskich

Podobnie jak rozwój rolnictwa, także rosnąca przedsiębiorczość mieszkańców wsi jest jednym z podstawowych warunków zrównoważonego rozwoju. Dzieje się tak dlatego, że przedsiębiorczość pozarolnicza ma być najważniejszym sposobem na poprawę wykorzystania nadwyżek pracy w rolnictwie. Jak wynika z analiz, w polskim rolnictwie odsetek pracujących jest nieproporcjonalnie wysoki w stosunku do jego udziału w wytwarzaniu PKB. Jest to przyczyna niskiej wydajności pracy i bezrobocia ukrytego, które oznacza wysoką stratę społeczną i ubytek dobrobytu w postaci niższego niż możliwy do uzyskania dochodu narodowego (Nurzyńska i in., 2010). Jednocześnie chodzi o to, aby mieszkańcy wsi, dla których praca w gospodarstwie rolnym okazuje się niewystarczającym źródłem dochodów, nie byli zmuszani do opuszczania dotychczasowego miejsca zamieszkania, bo nadmierna migracja osłabia możliwości rozwojowe obszarów wiejskich. Przedsiębiorczość ma być w związku z tym czynnikiem poprawiającym wykorzystanie zasobów kapitału ludzkiego na wsi, przeciwdziałającym niekorzystnym procesom społeczno-ekonomicznym, takim jak bezrobocie, wykluczenie i marginalizacja (Bański, 2008; Kłodziński, 2010). W rozwoju polskiej wsi należy zatem w większym stopniu uwzględniać jej lokalne i regionalne atuty. Chodzi tu m.in. o podkreślenie odrębności kulturowej, promocję produktów regionalnych i lokalnych, dbałość o specyficzne elementy architektury krajobrazu czy wykorzystanie bogactw naturalnych. Przykładem wykorzystania lokalnych warunków jest rozwój przedsiębiorczości turystycznej na obszarach o wysokich walorach przyrodniczych, przedsiębiorstw przetwórstwa rolno-spożywczego na terenach o wyspecjalizowanej produkcji rolniczej lub rozwój usług rzemieślniczych i budowlanych na obszarach podmiejskich (Bański, 2016).

Powszechnie stosowaną miarą poziomu rozwoju przedsiębiorczości jest liczba podmiotów gospodarczych w przeliczeniu na 1000 mieszkańców. Dane liczbowe na ten temat ilustrujące przedsiębiorczość na terenach wiejskich podano na rysunku 2.3.

Najwyższy poziom rozwoju przedsiębiorczości charakteryzuje regiony najbardziej rozwinięte gospodarczo (wysoki poziom PKB per capita), położone głównie w zachodniej i północnej Polsce. Z kolei zdecydowanie najniższe wskaźniki przedsiębiorczości na obszarach wiejskich mają regiony wschodniej Polski, które pod tym względem dość mocno odbiegają od pozostałych regionów. Można to traktować jako czynnik, który pogarsza możliwości zrównoważonego rozwoju obszarów wiejskich w regionach z wysokim odsetkiem ludności wiejskiej i niskim ogólnym poziomem rozwoju gospodarczego. Może to także oznaczać, że dobrze rozwinięta przedsiębiorczość na obszarach wiejskich w zachodnich i północnych regionach Polski ma znaczący wpływ na występowanie dużego dystansu pod względem stanu gospodarki między regionami wschodnimi i zachodnimi w Polsce. Dlatego można oczekiwać, że poprawa stanu przedsiębiorczości na wsi w regionach słabiej rozwiniętych będzie skutecznym sposobem na zmniejszenie dysproporcji międzyregionalnych i przyspieszenia procesu zrównoważonego rozwoju obszarów wiejskich we wschodniej Polsce.

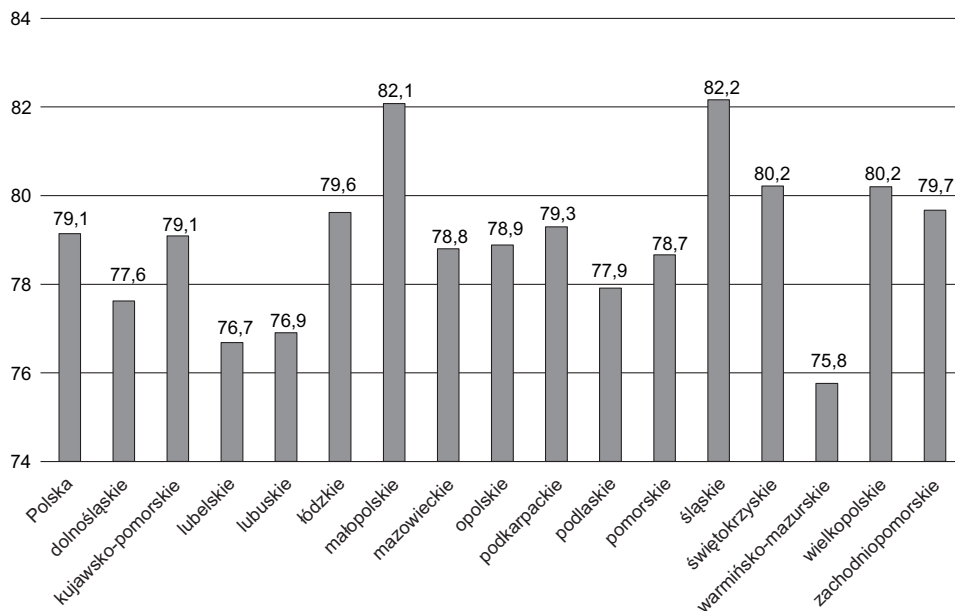
Rys. 2.3. Podmioty gospodarcze na 1000 mieszkańców w wieku produkcyjnym na obszarach wiejskich w Polsce w 2016 r.

Źródło: obliczenia własne na podstawie danych z GUS.

Oprócz liczby podmiotów gospodarczych ważną cechą charakteryzującą przedsiębiorczość jest ich struktura, w tym liczba podmiotów prowadzonych przez osoby fizyczne, które na ogół działają w formie mikroprzedsiębiorstw i zatrudniają niewielką liczbę pracowników, a często właściciel jest jedynym pracownikiem takiej firmy. Im większy udział takich podmiotów w ogólnej liczbie, tym mniejsza rola przedsiębiorczości w tworzeniu nowych miejsc pracy, a w związku z tym także mniejsze znaczenie w kształtowaniu zrównoważonego rozwoju obszarów wiejskich. Udział podmiotów prowadzonych przez osoby fizyczne w ogólnej liczbie podmiotów gospodarczych przedstawiono na rysunku 2.4.

Nie ma prawie żadnych różnic między województwami pod względem proporcji między przedsiębiorstwami prowadzonymi przez osoby fizyczne a ogólną liczbą podmiotów gospodarczych w przeliczeniu na 1000 mieszkańców. Można zatem przyjąć, że w tej sytuacji, gdy zdecydowanie dominują podmioty gospodarcze prowadzone przez osoby fizyczne we wszystkich regionach w Polsce, statystyczne przedsiębiorstwo zatrudnia niewielką liczbę pracowników i dlatego w małym stopniu przyczynia się do zmniejszania bezrobocia na wsi. Natomiast istotny wpływ na sytuację na rynku pracy może mieć ogólna liczba podmiotów gospodarczych, a tutaj zdecydowaną przewagę mają regiony zachodniej i północnej Polski. Dlatego poprawa oddziaływania przedsiębiorczości na zrównoważony rozwój obszarów wiejskich w Polsce Wschodniej będzie wymagać zdecydowanego zwiększania liczby przedsiębiorstw działających na wsi, w tym w branżach poprawiających konkurencyjność gospodarki wiejskiej.

Rys. 2.4. Procentowy udział podmiotów gospodarczych prowadzonych przez osoby fizyczne w ogólnej ich liczbie w 2016 r.

Źródło: obliczenia własne na podstawie danych z GUS.

W poszukiwaniu odpowiedzi na pytanie o szanse zmian w takim kierunku przeprowadzono analizę powstawania na wsi nowych podmiotów gospodarczych (tab. 2.4).

Jak wynika z analizy danych tabeli 2.4, w 2016 r. kontynuowana była tendencja do pogłębiania się dysproporcji międzyregionalnych pod względem liczby podmiotów gospodarczych w przeliczeniu na 1000 mieszkańców. Świadczy o tym zdecydowanie większa liczba nowo zarejestrowanych przedsiębiorstw w województwach zachodniej i północnej Polski w porównaniu z regionami wschodnimi. Charakterystyczny jest przy tym marginalny odsetek nowo zarejestrowanych przedsiębiorstw ze sfery przetwórstwa rolno-spożywczego. Pod tym względem nie ma co prawda większych różnic między regionami, ale można zakładać, że w regionach z większym udziałem rolnictwa w strukturze PKB czy w zatrudnieniu powstawanie nowych podmiotów gospodarczych tworzących popyt na produkty rolnictwa byłoby szczególnie uzasadnione, bo byłby to ważny czynnik umacniający pozycję rolnictwa w procesie zrównoważonego rozwoju obszarów wiejskich i nasilający powiązania integracyjne między ogniwami sektora żywnościowego.

Z tabeli 2.4 wynika także, że w 2016 r. wśród nowo zarejestrowanych przedsiębiorstw mało było podmiotów należących do sektora kreatywnego. Jest to

Tabela 2.4. Nowo zarejestrowane podmioty gospodarcze na obszarach wiejskich w 2016 r.

Wyszczególnienie	Podmioty nowo zarejestrowane na 10 tys. ludności w wieku produkcyjnym	Odsetek podmiotów wyrejestrowanych	Odsetek nowo zarejestrowanych podmiotów sektora kreatywnego	Odsetek nowo zarejestrowanych podmiotów sektora przetwórstwa rolno-spożywczego
Dolnośląskie	115,3	8,7	4,1	0,6
Kujawsko-pomorskie	94,6	8,1	4,0	0,7
Lubelskie	75,0	7,4	4,2	0,6
Lubuskie	123,3	10,0	2,6	0,3
Łódzkie	93,4	7,0	4,6	0,8
Małopolskie	114,6	8,1	4,2	0,6
Mazowieckie	100,1	7,3	5,0	0,5
Opolskie	78,0	6,7	4,2	0,4
Podkarpackie	90,0	7,7	4,3	0,4
Podlaskie	68,5	6,8	2,3	1,2
Pomorskie	133,6	8,9	3,4	0,4
Śląskie	105,3	7,3	5,3	0,5
Świętokrzyskie	93,0	7,8	3,9	0,4
Warmińsko-mazurskie	87,5	8,9	3,0	0,4
Wielkopolskie	117,3	7,6	4,3	0,8
Zachodniopomorskie	137,3	9,6	2,5	0,4
Polska	101,7	8,0	3,9	0,6

Źródło: obliczenia własne na podstawie danych z GUS.

problem obszarów wiejskich w każdym z regionów w Polsce, bo bez zwiększania udziału takich przedsiębiorstw w ogólnej ich liczbie trudno będzie włączać się w konkurowanie na rynkach zewnętrznych. Trzeba podkreślić, że problem innowacyjności wygląda nieco inaczej, gdy rozpatrywać tę kwestię w odniesieniu do gospodarek regionów bez wyodrębniania obszarów wiejskich (tab. 2.5).

Na podstawie wskaźników zaprezentowanych w tabeli 2.5 można stwierdzić, że poziom innowacyjności przedsiębiorstw pozostaje w związku z ogólnym poziomem rozwoju gospodarczego regionów. Najlepsze wskaźniki innowacyjności charakteryzują bowiem województwa: mazowieckie, pomorskie czy wielkopolskie, natomiast najgorzej pod tym względem jest w województwach: świętokrzyskim, opolskim, warmińsko-mazurskim i podlaskim, a także zachodniopomorskim. Nie ma tu zatem typowego podziału na wschód i zachód Polski, co oznacza, że innowacyjność jest cechą, która może zmniejszać dysproporcje między regionami. Jako przykład można tu podać Podkarpacie, które w większości miar

Tabela 2.5. Miary poziomu innowacyjności przedsiębiorstw w regionach

Wyszczególnienie	Nakłady na działalność badawczo-rozwojową w relacji do PKB		Udział przedsiębiorstw innowacyjnych w sektorze usług		Udział przedsiębiorstw innowacyjnych w przemyśle		Udział wartości sprzedanych produktów nowych lub istotnie ulepszonych w relacji do wartości produkcji sprzedanej ogółem	
	A	B	A	B	A	B	A	B
Dolnośląskie	0,6	+0,3	12,5	-12,1	21,2	-19,6	11,3	+7,2
Kujawsko-pomorskie	0,3	+0,1	11,0	-3,7	18,7	-15,3	10,0	+1,9
Lubelskie	0,7	+0,5	13,2	+10,5	21,0	-17,5	7,7	-4,8
Lubuskie	0,2	+0,1	9,9	-9,9	17,3	-9,1	6,8	-2,3
Łódzkie	0,6	+0,2	10,0	+1,0	16,1	-15,6	8,3	+0,7
Małopolskie	1,1	+0,5	12,3	-0,6	20,9	-17,6	11,3	+1,8
Mazowieckie	1,4	+0,6	16,3	-3,4	21,0	-24,9	11,1	-10,0
Opolskie	0,2	+0,2	10,9	-4,7	22,3	-20,1	7,5	+2,0
Podkarpackie	0,8	+1,0	12,2	-2,0	22,4	-21,4	13,9	-8,4
Podlaskie	0,4	+0,4	9,2	-3,8	21,3	-15,3	6,1	-2,3
Pomorskie	0,8	+0,5	12,5	+3,0	18,2	-14,2	33,7	-23,9
Śląskie	0,5	+0,2	11,8	-6,8	21,6	-21,7	12,8	-3,5
Świętokrzyskie	0,3	+0,2	8,3	-6,7	18,5	-22,1	7,5	-4,5
Warmińsko-mazurskie	0,4	0,0	7,9	-6,0	20,0	-30,2	7,6	-12,5
Wielkopolskie	0,6	+0,1	11,4	+0,7	17,9	-16,4	13,2	0,0
Zachodniopomorskie	0,3	0,0	10,6	-0,9	18,2	-14,4	5,9	-1,3
Polska	0,8	+0,4	12,6	-2,6	19,7	-18,7	12,6	-4,4

Objaśnienia: A – średnia za lata 2007–2016 (w %), B – zmiany w latach 2007–2016 (+/-).

Źródło: dane z GUS w Warszawie.

charakteryzujących poziom rozwoju ekonomicznego jest na ostatnim lub przedostatnim miejscu w Polsce, natomiast pod względem cech charakteryzujących innowacyjność należy do grupy regionów o wskaźnikach lepszych od przeciętnych. Uwaga ta w jednakowym stopniu dotyczy całej gospodarki regionu oraz obszarów wiejskich.

Podsumowując wątek roli pozarolniczej działalności gospodarczej w kształtowaniu zrównoważonego rozwoju obszarów wiejskich, można stwierdzić, że relatywnie słabe zaawansowanie rozwoju przedsiębiorczości w regionach wschodniej Polski może być czynnikiem utrudniającym realizację zasad zrównoważonego rozwoju w tych regionach. Skutkiem takich dysproporcji pozostaje niski poziom rozwoju gospodarczego wschodniej części Polski, co może utrudniać wykorzystanie zasobów pracy i kapitału naturalnego na terenach wiejskich tych regionów. Szansą na poprawę obecnego stanu jest zwiększenie innowacyjności przedsiębiorstw, bo różnice międzyregionalne pod tym względem są stosunkowo niewielkie, a przykład Podkarpacia pokazuje, że niezależnie od aktualnego poziomu rozwoju gospodarki działania innowacyjne w szerszym wymiarze są możliwe w każdym regionie.

2.4. Sytuacja finansowa jednostek samorządu terytorialnego

Jednostki samorządu terytorialnego są instytucjami publicznymi, które mają największy wpływ na stan infrastruktury technicznej i społecznej, oddziałującej na wszystkie sfery zrównoważonego rozwoju obszarów wiejskich. Jest to bowiem czynnik, który tworzy warunki do prowadzenia działalności gospodarczej (drogi, sieć wodociągowa, sieć gazowa), kształtuje jakość życia mieszkańców (placówki edukacyjne, opieka zdrowotna, instytucje kultury, obiekty rekreacyjne), a ponadto służy ochronie środowiska przyrodniczego (sieć kanalizacyjna, utylizacja odpadów). Dostęp do każdego ze składników infrastruktury ma zatem wpływ na decyzje o lokalizacji działalności gospodarczej (przedsiębiorcy), o pozostaniu w dotychczasowym miejscu zamieszkania (mieszkańcy, czynnik „lokalny”) czy o wyborze miejsca wypoczynku (turyści).

Jednakże rzeczywiste znaczenie samorządów we wspieraniu procesu zrównoważonego rozwoju przez tworzenie i utrzymanie ważnych składników infrastruktury zależy od ich sytuacji finansowej. Podstawowe dane liczbowe na ten temat zaprezentowano w tabeli 2.6.

Podstawowym miernikiem oceny sytuacji finansowej jest poziom dochodów gmin w przeliczeniu na 1 mieszkańca. Na podstawie wielkości przedstawionych w tabeli 2.6 można stwierdzić, że różnice międzyregionalne pod tym względem nie były w 2016 r. zbyt duże (współczynnik zmienności – 7,63) i nie miały ścisłego związku z ogólnym poziomem rozwoju gospodarczego regionów. Świadczy o tym m.in. wysoka pozycja województwa warmińsko-mazurskiego, które należy do słabiej rozwiniętych regionów wschodniej Polski, i dość niskie usytuowanie w takim rankingu województwa śląskiego, które z kolei ma jeden z najwyższych

Tabela 2.6. Wskaźniki ilustrujące stan finansów samorządowych gmin wiejskich w 2016 r.

Wyszczególnienie	Dochody na 1 mieszkańca (w zł)	Udział dochodów własnych w dochodach ogółem (w %)	Udział wydatków inwestycyjnych w wydatkach ogółem (w %)	Relacja zobowiązań do dochodów (w %)
Dolnośląskie	4265,9	52,0	14,7	23,6
Kujawsko-pomorskie	4197,2	35,6	11,4	20,3
Lubelskie	3697,0	28,2	9,9	18,7
Lubuskie	3945,8	41,4	10,8	18,1
Łódzkie	4243,6	43,0	11,2	16,3
Małopolskie	3882,3	30,1	10,4	22,0
Mazowieckie	4204,8	37,6	12,5	19,1
Opolskie	3581,6	45,8	7,7	19,7
Podkarpackie	3743,6	28,7	10,6	18,3
Podlaskie	3987,4	33,0	10,4	16,8
Pomorskie	4707,8	37,3	12,2	22,7
Śląskie	3818,6	44,4	11,5	22,4
Świętokrzyskie	3817,9	29,7	8,5	26,9
Warmińsko-mazurskie	4255,6	33,9	8,7	24,4
Wielkopolskie	4187,0	42,6	12,9	18,0
Zachodniopomorskie	4633,3	51,9	11,4	36,7
Polska	4058,8	37,3	11,3	20,8

Źródło: obliczenia własne na podstawie danych z GUS.

wskaźników PKB per capita. Można w związku z tym przyjąć, że możliwości rozwoju infrastruktury są podobne w każdym z regionów w Polsce (przynajmniej ze względu na poziom dochodów budżetowych gmin wiejskich).

Znacznie większe różnice między gminami wiejskimi z różnych regionów w Polsce są widoczne w przypadku wskaźnika udziału dochodów własnych w ogólnej kwocie dochodów budżetowych, świadczącego o stopniu samodzielności finansowej gmin. Tutaj związek między ogólnym poziomem rozwoju gospodarczego jest dość wyraźny, bo regiony wschodniej Polski mają takie wskaźniki znacznie niższe od przeciętnego dla ogółu regionów w Polsce. Jest to głównie konsekwencja słabego rozwoju przedsiębiorczości i niskich kwot podatku dochodowego, wpływających do budżetów samorządowych. Sytuację finansową gmin wiejskich w słabiej rozwiniętych regionach istotnie poprawiają jednak transfery z budżetu państwa w postaci subwencji i dotacji celowych, co w rezultacie powoduje zmniejszenie różnic międzyregionalnych pod względem ogólnej kwoty dochodów budżetowych. Wszystko to oznacza, że istotnym czynnikiem poprawiającym możliwości rozwoju infrastruktury na obszarach wiejskich w regionach o niskim poziomie rozwoju gospodarczego jest zewnętrzne wsparcie finansowe z budżetu państwa, a także ze środków UE (zagadnienie to jest szerzej omówione w rozdziale 6).

Z punktu widzenia możliwości rozwoju infrastruktury kluczowe znaczenie ma udział wydatków przeznaczonych na inwestycje w ogólnej kwocie wydatków budżetowych gmin. Jak wynika z tabeli 2.6 wszystkie regiony wschodniej Polski charakteryzowały się w 2016 r. relatywnie niskim wskaźnikiem udziału wydatków inwestycyjnych (od 8,5% w województwie świętokrzyskim do 10,6% na Podkarpaciu, przy wielkości przeciętnej w Polsce – 11,3%). Można zatem stwierdzić, że w słabiej rozwiniętych gospodarczo regionach samorządy gmin wiejskich przeznaczały na inwestycje w infrastrukturę proporcjonalnie mniejsze środki niż przeciętnie w Polsce. Może to być dowód na dość ostrożne podejście do inwestowania przez samorządy tych gmin, bo ani ogólny poziom dochodów budżetowych, ani skala zadłużenia nie uzasadniają przeznaczania na inwestycje rozwojowe mniejszej części dochodów niż miało to miejsce w pozostałych regionach. Nie ma także podstaw do przyjmowania założenia, że potrzeby inwestycyjne we wschodniej Polsce są mniejsze niż w pozostałych regionach ze względu na dobrze rozwiniętą infrastrukturę (kwestia ta jest przedmiotem szerszej analizy w rozdziale 5).

Podsumowując, można stwierdzić, że poziom zróżnicowania ekonomicznych czynników zrównoważonego rozwoju obszarów wiejskich między regionami w Polsce może mieć istotny wpływ nie tylko na pogłębianie się międzyregionalnych dysproporcji rozwojowych, co stoi w sprzeczności z ideą zrównoważonego rozwoju, ale może poważnie ograniczać pozytywne oddziaływanie pozostałych grup czynników na proces zrównoważonego rozwoju obszarów wiejskich.

3. Czynniki społeczne kształtujące możliwości zrównoważonego rozwoju obszarów wiejskich

3.1. Społeczne aspekty zrównoważonego rozwoju obszarów wiejskich

Nowe podejście do rozwoju, przeciwstawiające się wąsko rozumianemu rozwojowi gospodarczemu, stanowi koncepcja zrównoważonego rozwoju, będąca jedną ze współczesnych teorii rozwoju świata. Zrównoważony rozwój można określić jako prowadzenie wszelkiej działalności gospodarczej w harmonii z przyrodą tak, aby nie spowodować w niej nieodwracalnych zmian lub jako gospodarowanie dopuszczalne ekologicznie, pożądane społecznie i uzasadnione ekonomicznie bądź też jako rozwój społeczno-gospodarczy zharmonizowany ze środowiskiem. Pod pojęciem zrównoważonego rozwoju można rozumieć ideę społeczno-filozoficzną, nowoczesny kierunek rozwoju gospodarki oraz nowy kierunek badań naukowych. Zrównoważony rozwój musi uwzględniać istniejące w rzeczywistości powiązania między społeczeństwem, gospodarką a środowiskiem przyrodniczym. Jego istotą jest w miarę wyrównany – zrównoważony – rozwój wszystkich trzech sfer (Borys, 1999; Klepacki, 2000). Rozwój zrównoważony polega na maksymalizacji korzyści netto z rozwoju ekonomicznego, chroniąc jednocześnie oraz zapewniając odtwarzanie się użyteczności i jakości zasobów naturalnych w długim okresie. Rozwój gospodarczy musi wówczas oznaczać nie tylko wzrost dochodów per capita, ale także poprawę innych elementów dobrobytu społecznego oraz obejmować niezbędne zmiany strukturalne w gospodarce i w całym społeczeństwie (Pearce, Turner, 1990). Dodać trzeba, że w koncepcji zrównoważonego rozwoju dobrobyt utożsamiany jest z jakością życia w wymiarze sensorytywnym i osobowym (Piontek, 1999).

Zrównoważony rozwój skierowany jest na harmonizowanie celów społecznych, ekonomicznych i ekologicznych prowadzących do poprawy jakości życia ludzi w teraźniejszości i przyszłości. Powinien on więc zagwarantować harmonijną koegzystencję człowieka i gospodarki w środowisku przyrodniczym tak, aby można było racjonalnie wykorzystywać jego zasoby dla potrzeb obecnych i przyszłych

pokoleń. Tej harmonii i racjonalności nie można jednak osiągnąć wyłącznie przez mechanizm rynkowy, niezbędne jest zatem w tej kwestii zaangażowanie i ingerencja państwa. Zrównoważony rozwój staje się w związku z tym samoistnym przedmiotem polityki państwa, a polityka ekonomiczna i polityki branżowe uwzględniają coraz częściej i szerzej aspekty środowiskowe w przedmiocie i metodzie swoich działań. Zapewnienie równowagi celów społecznych, ekonomicznych i środowiskowych ukierunkowanych na rozwój w długim okresie oznacza też oparcie funkcjonowania układów regionalnych i lokalnych na zasadzie rozwoju trwałego i zrównoważonego. Koncepcja kojarzenia wzrostu ekonomicznego z rozwojem społecznym przy zachowaniu walorów środowiska przyrodniczego została również włączona w obszar zainteresowań współczesnych kierunków myśli ekonomicznej, tj. neoklasycznej teorii ekonomii, ekonomii dobrobytu, ekonomii postkeynesowskiej oraz nowej ekonomii instytucjonalnej. W ramach tych kierunków wyrażone zostały także poglądy na rolę państwa i polityki gospodarczej w zrównoważonym rozwoju (Adamowicz, 2000, 2007).

Wdrażanie idei zrównoważonego rozwoju jest również ważnym wyzwaniem dla Unii Europejskiej, wiążącym się ze wspieraniem gospodarki bardziej przyjaznej środowisku (*Europa 2020...*, 2010). Koncepcja zrównoważonego rozwoju stanowi więc fundament polityki Unii Europejskiej, której realizacja w odniesieniu do obszarów wiejskich wymaga zaangażowania i współpracy wielu podmiotów. Stąd też działania ukierunkowane na tereny wiejskie są wypadkową wielu polityk, tj.: rolnej, regionalnej i spójności, a te z kolei łączy koncepcja trwałego i zrównoważonego rozwoju (Wilkin, 2013). Z kolei globalizacja niesie ze sobą zmiany w wielu dziedzinach gospodarczych, przy czym dotyczy to również obszarów wiejskich, których naczelną przesłanką rozwoju jest wielofunkcyjność silnie powiązana z rozwojem zrównoważonym. Ten ostatni jest postrzegany jako kierunek rozwoju społeczno-gospodarczego umożliwiający utrzymanie właściwego stanu środowiska (Kokoszka, 2009).

Bardzo ważnym czynnikiem warunkującym zrównoważony rozwój obszarów wiejskich jest poprawa jakości kapitału ludzkiego i społecznego, a co za tym idzie – także intelektualnego (Kamińska, 2011; Podedworna, Ruszkowski, 2013; Sikorska, 2013).

Kapitał intelektualny jest kategorią eklektyczną, obejmującą szerokie spektrum zasobów zaangażowanych w proces tworzenia, rozwoju i wykorzystywania wiedzy na danym obszarze i składa się on z zespołu komponentów, takich jak: kapitał ludzki, społeczny, strukturalny i kapitał relacji, które są z kolei ze sobą powiązane zarówno pośrednio, jak i bezpośrednio (Wosiek, 2012).

Kategoria kapitału ludzkiego w ekonomii jest rozpatrywana dwojako, tj.: w ujęciu węższym – jako wiedza, poziom wykształcenia, indywidualne kompetencje jednostki niezbędne w osiągnięciu założonych celów oraz w ujęciu szerszym – jako wszystkie cechy wpływające na produktywność jednostki (wiedza, kwalifikacje, umiejętności, zdolności, energia, stan zdrowia, inteligencja itd.), przy czym podejście to akcentuje, że wiedza jest kluczowym składnikiem kapitału ludzkiego, ale podkreśla także, iż inne cechy mają istotny wpływ na możliwości i motywację jednostki do nabywania i wykorzystywania tej wiedzy. Kapitał ludzki jest

uznawany za zasób strategiczny wyznaczający dynamikę oraz kierunki przemian i rozwoju społeczno-gospodarczego, a różnice w jego poziomie i zasobach w dużej mierze określają dysproporcje rozwojowe między poszczególnymi obszarami (Czerniachowicz, Marek, 2004; Herbst, 2007; Halamska, 2011; Wosiek, 2012).

Kapitał społeczny to potencjał zgromadzony w społeczeństwie (w ludziach, w grupach społecznych, w społecznościach lokalnych itd.) w postaci zespołu wartości, norm, zasad itd. uznawanych i ucieleśnionych w relacjach międzyludzkich, który umożliwia i ułatwia im współpracę, wymianę wiedzy i doświadczeń oraz koordynację podejmowanych działań, zwiększając tym samym sprawność i dobrobyt społeczeństwa (Putnam, 1995; Fukuyama, 1997, 2000; Matysiak, 1999; Sztompka, 2007; Wosiek, 2012). Zgodnie z definicją Banku Światowego kapitał społeczny to instytucje, relacje społeczne oraz sieci i normy kształtujące ilość i jakość społecznych interakcji. Wartość kapitału społecznego opiera się na wzajemnych relacjach społecznych oraz na zaufaniu jednostek, które dzięki temu mogą osiągnąć więcej korzyści. Kapitał społeczny wzmacnia atrakcyjność inwestycyjną regionów, zwłaszcza najlepiej rozwiniętych gospodarczo, przy czym regiony słabo rozwinięte mogą przyspieszać zmiany strukturalne poprzez uruchomienie mechanizmu endogenicznego rozwoju wykorzystującego ich kapitał społeczny (Godlewska-Majkowska, 2011). Tak więc kapitału społecznego, w odróżnieniu od innych form kapitału, nie można przypisać jednostce, albowiem jest on wynikiem współdziałania oraz tworzenia różnego rodzaju sieci współpracy, dzięki czemu tworzy się atmosfera zaufania. Z kolei oparcie przynajmniej części działań na zaufaniu zmniejsza tzw. koszty transakcyjne oraz koszty reprodukcji praw własności i koszty sygnalizacji, co poprawia efektywność przedsięwzięć, w tym również gospodarczych (Putnam, 1995; Przygodzki, 2004; Gardocka-Jałowicz, 2007; Sztompka, 2007; Wilkin, 2012). Dodać należy, że cechą wspólną kapitału ludzkiego i społecznego jest ich opozycja do kapitału finansowego oraz powiązanie z rozwojem społeczno-gospodarczym, a także i to, że się wzajemnie warunkują. Tak jak kapitał finansowy – czyli to, co się posiada – był bardzo ważny wcześniej, a kapitał ludzki – czyli to, co się wie i potrafi – okazał się bardzo istotny nieco później, tak też obecnie to kapitał społeczny – czyli to, kogo się zna i z kim się jest związanym – w dużej mierze przesądza o sukcesie jednostek, grup społecznych i społeczeństwa jako całości. Ponadto, jak wynika z danych Banku Światowego, kapitał ludzki i społeczny są źródłem dwóch trzecich bogactwa narodów (Kwiatkowski, 2003; Sosenko, 2006; Rymśza, 2007; Halamska, 2011).

Kapitał strukturalny to potencjał zgromadzony w elementach infrastruktury społecznej i technicznej, kreujących uwarunkowania wykorzystania i rozwoju nagromadzonego kapitału ludzkiego i społecznego. Kapitał strukturalny ujawnia się przez kapitał infrastrukturalny, kapitał rozwoju (innowacji, technologiczny), kapitał własności intelektualnej i kapitał procesów (Andriessen, Stam, 2004; Bonitis, 2004; Węziak, 2007; Rószkiewicz, Węziak-Białowolska, 2008; Wosiek, 2012).

Kapitał relacji określają wartości uzyskiwane dzięki kooperacji oraz sieci powiązań podmiotów z obiektami z otoczenia zewnętrznego. Nawiązuje to do sieciowego charakteru gospodarki informacyjnej i podkreśla znaczenie takich powiązań dla przetwarzania informacji, udoskonalania procesu gospodarowania

i stymulowania innowacyjności. Współcześnie coraz większego znaczenia nabierają powiązania i relacje sieciowe oraz funkcjonalne powstające w ramach skupień (klastrów, gron) przedsiębiorstw (Castells, 1998; Porter, 2001; Grycuk, 2003; Adamowicz, 2004b; Jewtuchowicz, 2005; Wosiek, 2012).

Warto wspomnieć, że w celu wdrażania zasad zrównoważonego rozwoju rolnictwa i obszarów wiejskich w Polsce przyjęta została *Strategia zrównoważonego rozwoju wsi, rolnictwa i rybactwa na lata 2012–2020*². Głównym zadaniem tej strategii jest poprawa jakości życia na obszarach wiejskich oraz efektywne wykorzystanie ich zasobów i potencjałów. Z kolei jednym z jej celów szczegółowych jest wzrost jakości kapitału ludzkiego i społecznego oraz zatrudnienia i przedsiębiorczości na obszarach wiejskich. Natomiast priorytetami w zakresie tego celu są:

- podnoszenie umiejętności, poziomu wykształcenia oraz wzrost mobilności zawodowej mieszkańców obszarów wiejskich,
- zwiększenie zatrudnienia mieszkańców obszarów wiejskich bez konieczności zmiany ich miejsca zamieszkania,
- rozwój przedsiębiorczości i pozarolniczych miejsc pracy z wykorzystaniem potencjału endogenicznego obszarów wiejskich,
- zapobieganie wykluczeniu społecznemu i jego ograniczanie oraz aktywizacja mieszkańców obszarów wiejskich (*Strategia zrównoważonego rozwoju...*, 2012; Żmija, 2014).

Wobec powyższego w kolejnej perspektywie czasowej, tj. 2014–2020, publiczne wsparcie finansowe adresowane do polskiego rolnictwa i obszarów wiejskich dotyczy celów określonych w *Strategii zrównoważonego rozwoju wsi, rolnictwa i rybactwa na lata 2012–2020*. Dodać trzeba, że wyznaczone cele strategiczne oparte są na idei zrównoważonego rozwoju, którego głównymi założeniami są poprawa warunków prowadzenia działalności gospodarczej i warunków życia na obszarach wiejskich przy jednoczesnym nienaruszaniu specyficznych zasobów wsi, do których zalicza się walory środowiska naturalnego, krajobraz wsi, tradycje i dziedzictwo kulturowe. Podejście to, często nazywane ekorozwojem, godzi prawa przyrody i ekonomii dzięki przestrzeganiu w działaniach gospodarczych obranego kierunku rozwoju, potrzeb i woli lokalnych społeczności oraz norm ekologicznych. Strategia zrównoważonego rozwoju oparta jest bowiem na współdziałaniu aktorów zewnętrznych (ekspertów, naukowców, specjalistów w różnych dziedzinach), wnoszących przede wszystkim wiedzę naukową, z aktorami lokalnymi, którzy reprezentują wiedzę lokalną, mocno zakorzenioną w specyfice konkretnej społeczności (*Strategia zrównoważonego rozwoju wsi...*, 2012; Knapik, 2014).

Przykładem trójsektorowego podejścia, które służy rozwojowi obszarów wiejskich, są grupy partnerskie na rzecz zrównoważonego rozwoju. Grupa partnerska powstaje wskutek porozumienia trzech podmiotów: organizacji pozarządowych, samorządów oraz partnerów gospodarczych, którzy wspólnie działają dla dobra regionu, dbają o jego zrównoważony rozwój, w szczególności z poszanowaniem środowiska naturalnego. Grupy partnerskie wykorzystują lokalny potencjał gospodarczy, przyrodniczy oraz kulturalny. Tworzą podwaliny dla rozwoju

² Zagadnienie to zostało szerzej omówione w rozdziale 1.

przedsiębiorczości, wykorzystują potencjał danej społeczności nie tylko do rozwoju gospodarczego i społecznego, ale działają również na rzecz wspierania grup społecznych zagrożonych wykluczeniem, pomagają w rozwiązywaniu problemów społecznych, przyczyniają się do budowania świadomego społeczeństwa w odniesieniu do postaw proekologicznych oraz prospołecznych w zakresie świadomości obywatelskiej. Dodać trzeba, że podejście lokalnych grup partnerskich polega na:

- efektywniejszym wykorzystaniu zasobów lokalnych, w tym kapitału ludzkiego,
- pozyskiwaniu mieszkańców jako partnerów na rzecz planowania rozwoju mikroregionu,
- wypracowywaniu mechanizmów służących godzeniu interesów różnych interesariuszy,
- łączeniu rozwoju gospodarczego z wymogami ochrony środowiska przyrodniczego (Knapik, 2014).

Podkreślić zatem należy, że realizacja *Strategii zrównoważonego rozwoju wsi, rolnictwa i rybactwa na lata 2012–2020* powinna się przyczynić m.in. do:

- zmniejszenia odsetka osób żyjących poniżej relatywnej granicy ubóstwa na obszarach wiejskich i poprawy sytuacji finansowej mieszkańców wsi,
- zwiększenia aktywności zawodowej na wsi oraz wzrostu wskaźnika zatrudnienia osób w wieku 15 lat i więcej na wsi,
- zmniejszenia różnic w jakości kształcenia na poziomie szkoły podstawowej pomiędzy miastem a wsią,
- zwiększenia odsetka dzieci objętych wychowaniem przedszkolnym w placówkach na wsi (*Strategia zrównoważonego rozwoju wsi...*, 2012; Żmija, 2014).

W niniejszym rozdziale pracy poddano ocenie wybrane czynniki społeczne w kontekście możliwości zrównoważonego rozwoju obszarów wiejskich w poszczególnych regionach Polski. Czynniki te stanowią cechy, które charakteryzują: sytuację demograficzną, sytuację na rynku pracy, relacje społeczne oraz otwartość ludności na nowe rozwiązania i dostęp do usług społecznych. Dodać trzeba, że z uwagi na dostępność część danych dotyczy strictly obszarów wiejskich, zaś część obejmuje zakres całych województw Polski bez podziału na miasto i wieś. Dodatkowo tam, gdzie było to możliwe, analizowano dane za lata 2007–2016, w celu uchwycenia zmian w badanych zjawiskach.

3.2. Sytuacja demograficzna

W rozwoju społeczno-gospodarczym uznanym za proces ciągły najważniejszą rolę odgrywają ludzie i ich idee oraz umiejętności wykorzystania przez nich zasobów w procesie osiągania dobrobytu. Wśród czynników tego rozwoju właśnie warunki demograficzno-społeczne stanowią podstawowe źródło wyznaczające jego tempo i kierunek. Na warunki te składają się m.in. zmiany w ruchu naturalnym i strukturze ludności, tempo procesu urbanizacji, zmiany w poziomie wykształcenia, postęp kulturalny, innowacyjność, samorządność itp. Warunkiem współczesnego rozwoju gospodarczego jest wzmocnienie konkurencyjności. Kapitał ludzki w ujęciu regionalnym może odgrywać podstawową rolę w tym procesie.

się, lecz o jego jakości i efektywności działania z reguły decydują również twarde czynniki lokalizacji, takie jak infrastruktura techniczna i społeczna oraz wysoka jakość środowiska przyrodniczego (Ostromęcki, Zając, 2010).

Ważnym czynnikiem determinującym zarówno możliwości, jak i potrzeby rozwoju gospodarczego na danym obszarze (np. w gminie) jest sytuacja demograficzna, rozumiana jako kształt procesów ruchu naturalnego i migracyjnego ludności oraz jej struktur według płci i wieku (Frenkel, 1999). Dodać należy, że ma ona podstawowe znaczenie dla rozwoju i przyszłości obszarów wiejskich, przy czym, jak wynika z badań, polska wieś na ogół uchroniła się przed depopulacją, jaka dotknęła większości miejscowości wiejskich w krajach rozwiniętych, ale jednak podąża torem dezagrarnizacji (Pięcek, 2007; Zegar, 2009, 2011; Sikorska, 2013).

W Polsce występuje duże zróżnicowanie regionalne pod względem odsetka ludności wiejskiej. Najwyższym odsetkiem charakteryzują się cztery województwa, tj.: podkarpackie, świętokrzyskie, lubelskie oraz małopolskie (ludność wiejska stanowi tu powyżej 50% ogółu mieszkańców). Z kolei wyraźnie najniższy odsetek ludności wiejskiej występuje w województwie śląskim. W pozostałych województwach oscyluje on natomiast wokół średniego dla kraju (tab. 3.1).

Analizując zmiany w tym zakresie w latach 2007–2016, należy zauważyć, że jedynie w trzech województwach odsetek ludności wiejskiej uległ zmniejszeniu: lubuskim i podlaskim oraz podkarpackim. Natomiast w pozostałych, podobnie jak średnio w kraju, nastąpił nieznaczny jego wzrost, przy czym największy był w województwie pomorskim oraz wielkopolskim (tab. 3.1).

W Polsce występuje duże zróżnicowanie regionalne pod względem gęstości zaludnienia na obszarach wiejskich. Wyraźnie największa jest ona w województwie małopolskim i śląskim, a w dalszej kolejności dotyczy to także województwa podkarpackiego. Najmniejszą zaś gęstością zaludnienia odznaczają się obszary wiejskie w czterech województwach, tj.: podlaskim, warmińsko-mazurskim, zachodniopomorskim i lubuskim. W pozostałych województwach oscyluje ona wokół średniej dla kraju (tab. 3.1).

Analizując zmiany w tym zakresie w latach 2007–2016, należy zauważyć, że jedynie w pięciu województwach gęstość zaludnienia na obszarach wiejskich zmalała: opolskim, podlaskim, lubelskim, świętokrzyskim i lubuskim. Natomiast w pozostałych województwach, podobnie jak średnio w kraju, nastąpił nieznaczny wzrost gęstości zaludnienia na wsi, przy czym największy był on w trzech województwach, tj.: małopolskim, pomorskim i śląskim (tab. 3.1).

Na tej podstawie można stwierdzić, że największe potrzeby w zakresie zrównoważonego rozwoju obszarów wiejskich występują w czterech województwach Polski, tj.: podkarpackim, świętokrzyskim, lubelskim i małopolskim, co wynika przede wszystkim z faktu, że ponad połowę ich mieszkańców stanowi ludność wiejska.

Rozwój regionu oraz jego zasobność i atrakcyjność w decydującym stopniu zależą od potencjału zasobów ludzkich. Dobrymi miernikami wielkości procesów demograficznych, mającymi duże znaczenie dla potencjału demograficznego danego regionu, są przyrost naturalny i saldo migracji przeliczone na 1000 ludności (Błachut i in., 2015).

Tabela 3.1. Ludność wiejska i jej zmiany w latach 2007–2016

Wyszczególnienie	Odsetek ludności wiejskiej w 2016 r.	Zmiany w latach 2007–2016 (+/–)	Gęstość zaludnienia na wsi w 2016 r.	Zmiany w latach 2007–2016 (+/–)
Dolnośląskie	31,0	+1,7	50,7	+3,1
Kujawsko-pomorskie	40,5	+1,6	49,3	+2,4
Lubelskie	53,6	+0,2	47,4	-0,5
Lubuskie	35,1	-1,1	27,2	-0,1
Łódzkie	37,1	+1,5	54,0	+0,8
Małopolskie	51,6	+1,0	129,0	+6,3
Mazowieckie	35,7	+0,4	57,4	+2,5
Opolskie	48,1	+0,6	55,3	-1,7
Podkarpackie	58,8	-0,6	75,2	+0,8
Podlaskie	39,4	-1,1	24,2	-0,8
Pomorskie	35,8	+2,5	48,1	+5,3
Śląskie	23,0	+1,4	122,8	+4,9
Świętokrzyskie	55,4	+0,8	62,9	-0,2
Warmińsko-mazurskie	41,0	+0,9	25,0	+0,7
Wielkopolskie	45,3	+2,0	55,8	+3,9
Zachodniopomorskie	31,5	+0,4	25,1	+0,6
Polska	39,8	+1,0	52,6	+1,8

Źródło: dane z GUS w Warszawie.

Ruch naturalny jest pojęciem obejmującym zmiany w populacji ludności powstające wskutek różnorodnych, naturalnych zdarzeń. Do tego typu zjawisk zalicza się urodzenia i zgony, a w konsekwencji przyrost naturalny oraz zawieranie związków małżeńskich, separacje i rozwody. Są to zdarzenia powodujące szereg zmian zarówno w stanie liczebnym, jak i w strukturze ludności według płci i wieku oraz stanu cywilnego (Holzer, 2003; Błachut i in., 2015).

Czynnikiem wpływającym bezpośrednio na zwiększenie lub zmniejszenie liczebności populacji i jej rozmieszczenie są migracje, czyli przemieszczenia ludności związane ze zmianą stałego bądź czasowego miejsca zamieszkania (pobytu). Wielkość i natężenie migracji zależy przy tym od wielu, najczęściej ekonomicznych, przyczyn (Błachut i in., 2015).

Migracja może być uznawana za sposób przeciwdziałania ubóstwu jako proces adaptacji do zmian oraz jako zachowanie racjonalne, którego celem jest wzrost zamożności jednostki czy też np. rodziny. Poprzez migrację zasoby pracy mogą być wykorzystywane na rynkach, gdzie występuje na nie zapotrzebowanie. Procesy te wyjaśnia nowa ekonomiczna teoria migracji, według której praca jako czynnik ludzki jest bardzo specyficzna, albowiem osoby ją wykonujące muszą się przemieszczać razem z nią. Teoria ta zwraca uwagę na złożoność ludzkich motywacji oraz na fakt, że jednostki działają w instytucjonalnych układach odniesienia. W konsekwencji decyzja o migracji zwykle nie ma indywidualnego charakteru, ale jest podejmowana w kręgu funkcjonowania danej jednostki, np. rodziny.

Dodać trzeba, że najczęściej właśnie w ramach rodziny dokonywana jest alokacja zasobów pracy, w tym w formie migracji, która z kolei jest nie tylko sposobem na maksymalizację dochodów, ale również na minimalizację ryzyka dochodowego (Galbraith, 1987; Stark, 1991; Bład, 2012).

Saldo migracji na 1000 ludności stwarza możliwość oceny atrakcyjności regionu. Dodatkowo saldo migracji wskazuje na atrakcyjność danego miejsca zarówno pod względem społecznym, jak i ekonomicznym oraz ekologicznym, co jest niezwykle istotne w kontekście możliwości zrównoważonego rozwoju obszarów wiejskich, zaś ujemne może być przesłanką do stwierdzenia, że dana jednostka wyludnia się ze względu na bariery rozwoju i brak perspektyw (Błachut i in., 2015).

W Polsce występują duże różnicowanie regionalne pod względem wybranych cech charakteryzujących sytuację demograficzną na obszarach wiejskich, do których należą: przyrost naturalny i saldo migracji w przeliczeniu na 1000 ludności oraz wskaźnik obciążenia demograficznego (tab. 3.2).

Analizując przyrost naturalny w przeliczeniu na 1000 ludności wiejskiej, należy zauważyć, że średnio w latach 2007–2016 był on ujemny w pięciu województwach Polski, tj.: podlaskim, łódzkim, lubelskim, świętokrzyskim i opolskim. Natomiast wyraźnie najwyższym dodatnim przyrostem naturalnym na 1000 ludności wiejskiej w analizowanym okresie odznacza się województwo pomorskie, a w dalszej kolejności również województwa wielkopolskie oraz małopolskie. W pozostałych województwach średnio w latach 2007–2016 przyrost naturalny w przeliczeniu na 1000 ludności wiejskiej był dodatni, przy czym niewielki, podobnie jak przeciętnie w kraju (tab. 3.2).

Średnio w latach 2007–2016 aż siedem województw w Polsce charakteryzuje ujemne saldo migracji w przeliczeniu na 1000 ludności wiejskiej, przy czym należą do nich w kolejności następujące województwa: warmińsko-mazurskie, podlaskie, lubelskie, opolskie, zachodniopomorskie oraz podkarpackie i świętokrzyskie. Najwyższym dodatnim saldem migracji na 1000 ludności wiejskiej w analizowanym okresie odznaczają się dwa województwa: śląskie i dolnośląskie. W dalszej kolejności dotyczy to czterech województw: wielkopolskiego, małopolskiego, łódzkiego oraz pomorskiego. Natomiast w pozostałych trzech województwach Polski, tj.: mazowieckim oraz lubuskim i kujawsko-pomorskim, średnio w latach 2007–2016 saldo migracji w przeliczeniu na 1000 ludności wiejskiej było dodatnie, przy czym niewielkie, podobnie jak przeciętnie w kraju (tab. 3.2).

Średnio w latach 2007–2016 zdecydowanie najniższy wskaźnik obciążenia demograficznego ludności wiejskiej występuje w czterech województwach Polski, tj.: dolnośląskim, opolskim, zachodniopomorskim i lubuskim. Wyraźnie najwyższy jest on w województwie podlaskim, a następnie w lubelskim. W dalszej kolejności dotyczy to trzech województw, tj.: łódzkiego, mazowieckiego i świętokrzyskiego. W pozostałych województwach Polski w latach 2007–2016 wskaźnik obciążenia demograficznego ludności wiejskiej kształtuje się natomiast na zbliżonym poziomie, jak średnio w kraju (tab. 3.2).

Współczynnik dzietności jest odzwierciedleniem przeciętnej liczby dzieci rodzonych przez kobietę w ciągu całego okresu rozrodczego. W celu zapewnienia prostej zastępowalności pokoleń jego wartość powinna wynosić w przedziale od

Tabela 3.2. Wybrane cechy charakteryzujące sytuację demograficzną na obszarach wiejskich w latach 2007–2016

Wyszczególnienie	Cechy (średnia za lata 2007–2016)		
	A	B	C
Dolnośląskie	0,2	2,6	53,8
Kujawsko-pomorskie	1,9	0,4	57,9
Lubelskie	-2,1	-1,5	64,7
Lubuskie	1,2	0,5	54,5
Łódzkie	-2,2	1,8	62,7
Małopolskie	2,6	1,9	60,6
Mazowieckie	0,4	1,0	62,7
Opolskie	-1,3	-1,1	54,0
Podkarpackie	1,0	-0,2	59,9
Podlaskie	-3,2	-1,7	69,3
Pomorskie	5,5	1,5	56,8
Śląskie	0,3	2,9	57,4
Świętokrzyskie	-2,0	-0,2	62,3
Warmińsko-mazurskie	2,0	-2,3	56,6
Wielkopolskie	3,2	2,0	57,6
Zachodniopomorskie	1,4	-0,8	54,2
Polska	0,6	0,4	59,1

Objaśnienia: A – przyrost naturalny na 1000 ludności, B – saldo migracji na 1000 ludności, C – wskaźniki obciążenia demograficznego (liczba ludności w wieku nieprodukcyjnym na 100 osób w wieku produkcyjnym).

Źródło: dane z GUS w Warszawie.

2,1 do 2,15. Wartość współczynnika poniżej tego przedziału świadczy o szybkim starzeniu się społeczeństwa. Ważnym wskaźnikiem charakteryzującym sytuację demograficzną jest przeciętne dalsze trwanie życia. Wskaźnik ten wyraża średnio liczbę lat, jaką w danych warunkach umieralności ma jeszcze do przeżycia osoba pochodząca z danej zbiorowości (Błachut i in., 2015).

W Polsce występuje niewielkie zróżnicowanie regionalne pod względem takich cech demograficznych, jak: współczynnik dzietności oraz przeciętne dalsze trwanie życia kobiet i mężczyzn w wieku 65 lat, przy czym wyraźnie krótsze jest ono w przypadku mężczyzn (tab. 3.3).

Średnio w latach 2007–2016 najwyższym współczynnikiem dzietności odznaczają się cztery województwa, tj.: małopolskie, mazowieckie, pomorskie i wielkopolskie. Z kolei najniższy jest on w województwie opolskim (tab. 3.3).

Analizując zmiany w tym zakresie w latach 2007–2016, należy zauważyć, że jedynie w trzech województwach Polski współczynnik dzietności uległ zmniejszeniu: lubelskim, świętokrzyskim i warmińsko-mazurskim. W kolejnych czterech województwach, tj.: kujawsko-pomorskim, lubuskim, podkarpackim i zachodniopomorskim, współczynnik dzietności nie zmienił się w analizowanych latach. W pozostałych województwach Polski, podobnie jak średnio w kraju, współczynnik dzietności nieznacznie wzrósł (tab. 3.3).

Tabela 3.3. Współczynnik dzietności oraz przeciętne dalsze trwania życia kobiet i mężczyzn w wieku 65 lat w latach 2007–2016

Wyszczególnienie	Współczynnik dzietności		Przeciętne dalsze trwanie życia kobiet w wieku 65 lat (lata)		Przeciętne dalsze trwanie życia mężczyzn w wieku 65 lat (lata)	
	A	B	A	B	A	B
Dolnośląskie	1,2	+0,1	19,3	+1,5	15,0	+1,5
Kujawsko-pomorskie	1,3	0,0	19,3	+1,4	15,0	+1,6
Lubelskie	1,3	-0,1	19,8	+1,7	15,1	+1,6
Lubuskie	1,3	0,0	19,2	+1,7	14,8	+1,3
Łódzkie	1,3	+0,1	19,0	+1,3	14,6	+1,5
Małopolskie	1,4	+0,1	20,0	+1,5	15,8	+1,5
Mazowieckie	1,4	+0,1	19,9	+1,1	15,8	+1,1
Opolskie	1,1	+0,2	19,3	+1,4	15,2	+1,4
Podkarpackie	1,3	0,0	20,0	+1,5	15,8	+1,5
Podlaskie	1,3	+0,1	20,3	+1,1	15,7	+1,1
Pomorskie	1,4	+0,1	19,6	+1,1	15,5	+1,2
Śląskie	1,3	+0,1	19,0	+1,3	15,1	+1,5
Świętokrzyskie	1,2	-0,1	19,9	+1,0	15,2	+1,4
Warmińsko-mazurskie	1,3	-0,1	19,5	+0,9	14,7	+1,0
Wielkopolskie	1,4	+0,1	19,3	+1,4	15,2	+1,3
Zachodniopomorskie	1,3	0,0	19,4	+1,4	14,9	+1,5
Polska	1,3	+0,1	19,6	+1,5	15,3	+1,4

Objaśnienia: A – średnia za lata 2007–2016, B – zmiany w latach 2007–2016 (+/-).

Źródło: dane z GUS w Warszawie.

Biorąc pod uwagę przeciętne dalsze trwanie życia kobiet w wieku 65 lat, należy zauważyć, że średnio w latach 2007–2016 najdłuższe jest ono w województwie podlaskim, a w dalszej kolejności także w województwie małopolskim i podkarpackim. Najkrótsze jest w dwóch województwach, tj. łódzkim i śląskim (tab. 3.3).

Analizując zmiany w tym zakresie w latach 2007–2016, trzeba podkreślić, że we wszystkich województwach Polski wzrosło przeciętne dalsze trwanie życia kobiet w wieku 65 lat. Wzrost ten był największy w dwóch województwach, tj. lubelskim i lubuskim, zaś najmniejszy był w województwach warmińsko-mazurskim i świętokrzyskim (tab. 3.3). Dodać trzeba, że chociaż wzrost przeciętnego dalszego trwania życia kobiet w wieku 65 lat był co prawda niewielki, należy to jednak traktować jako bardzo pozytywne zjawisko, zwłaszcza w odniesieniu do możliwości zrównoważonego rozwoju obszarów wiejskich.

Biorąc pod uwagę przeciętne dalsze trwanie życia mężczyzn w wieku 65 lat, trzeba zauważyć, że średnio w latach 2007–2016 najdłuższe jest ono w trzech województwach, tj.: małopolskim, mazowieckim i podkarpackim, a w dalszej kolejności także podlaskim. Z kolei najkrótszym przeciętnym dalszym trwaniem życia mężczyzn w wieku 65 lat w analizowanym okresie, odznaczają się dwa

województwa, tj. łódzkie i warmińsko-mazurskie, a następnie lubuskie i zachodniopomorskie (tab. 3.3).

Analizując zmiany w tym zakresie w latach 2007–2016, trzeba podkreślić, że we wszystkich województwach Polski wzrosło przeciętne dalsze trwanie życia mężczyzn w wieku 65 lat, podobnie jak w przypadku kobiet. Wzrost ten był największy w dwóch województwach, tj. kujawsko-pomorskim i lubelskim, zaś najmniejszy w warmińsko-mazurskim, a w dalszej kolejności także w województwach mazowieckim i podlaskim (tab. 3.3). Pomimo tego, że wzrost przeciętnego dalszego trwania życia mężczyzn w wieku 65 lat był podobnie jak w przypadku kobiet niewielki, to jednak trzeba to zjawisko również traktować jako bardzo pozytywne, zwłaszcza w kontekście możliwości zrównoważonego rozwoju obszarów wiejskich.

Na podstawie przeprowadzonej powyżej analizy należy stwierdzić, że najlepsza sytuacja demograficzna w zakresie możliwości zrównoważonego rozwoju obszarów wiejskich występuje w województwie małopolskim, a w dalszej kolejności w czterech województwach, tj.: pomorskim, podkarpackim, wielkopolskim i śląskim. Natomiast najgorsza sytuacja występuje w takich województwach, jak: podlaskie, świętokrzyskie, warmińsko-mazurskie i lubelskie, co może stanowić istotną barierę dla zrównoważonego rozwoju obszarów wiejskich w tych regionach Polski.

3.3. Sytuacja na rynku pracy

Kolejnymi czynnikami społecznymi, które poddano ocenie z punktu widzenia możliwości zrównoważonego rozwoju obszarów wiejskich w poszczególnych regionach Polski, są cechy charakteryzujące sytuację na wiejskim rynku pracy. Z danych w tabeli 3.4 widać, że w Polsce występuje duże zróżnicowanie regionalne pod tym względem.

Analizując stopę bezrobocia wśród ludności wiejskiej, należy zauważyć, że średnio w latach 2007–2016 była ona największa w dwóch województwach, tj. zachodniopomorskim i podkarpackim. W dalszej kolejności dotyczy to trzech województw: warmińsko-mazurskiego, dolnośląskiego i kujawsko-pomorskiego. Natomiast wyraźnie najniższą stopą bezrobocia wśród ludności wiejskiej w analizowanym okresie odznacza się województwo podlaskie, a następnie województwa: śląskie, łódzkie i wielkopolskie. W pozostałych województwach Polski, średnio w latach 2007–2016, stopa bezrobocia na obszarach wiejskich była z kolei podobna jak przeciętnie w kraju (tab. 3.4).

Analizując zmiany w tym zakresie w latach 2007–2016, trzeba stwierdzić, że jedynie w dwóch województwach Polski, tj. podkarpackim i lubelskim, stopa bezrobocia na wsi nieznacznie wzrosła, podczas gdy w pozostałych województwach zmalała. Z pewnością należy to traktować jako zjawisko bardzo pozytywne, zwłaszcza w odniesieniu do możliwości zrównoważonego rozwoju obszarów wiejskich. Warto dodać, że wyraźnie największy spadek analizowanej stopy bezrobocia nastąpił w województwie dolnośląskim, zaś najmniejszy w dwóch województwach, tj. śląskim i świętokrzyskim, a w dalszej kolejności również w województwach: małopolskim, łódzkim i podlaskim (tab. 3.4).

Tabela 3.4. Stopa bezrobocia i pracujący na obszarach wiejskich w latach 2007–2016

Wyszczególnienie	Stopa bezrobocia (w %)		Pracujący na 1000 ludności	
	A	B	A	B
Dolnośląskie	10,4	-9,9	110,5	-2,2
Kujawsko-pomorskie	10,2	-3,8	96,8	+12,3
Lubelskie	8,2	+0,3	69,8	+4,8
Lubuskie	8,3	-4,9	99,5	-2,8
Łódzkie	7,3	-1,7	114,1	+8,1
Małopolskie	8,0	-1,6	78,0	+18,3
Mazowieckie	7,9	-3,5	86,5	+19,9
Opolskie	7,8	-4,8	89,1	+20,9
Podkarpackie	11,2	+1,7	76,5	+10,5
Podlaskie	6,0	-2,0	65,2	-2,1
Pomorskie	9,8	-5,8	104,5	+12,3
Śląskie	7,2	-1,0	117,5	+25,1
Świętokrzyskie	9,8	-1,3	75,9	+8,4
Warmińsko-mazurskie	10,6	-2,8	78,4	+0,6
Wielkopolskie	7,5	-3,9	130,2	+18,8
Zachodniopomorskie	11,8	-4,8	85,3	+3,5
Polska	8,7	-2,7	92,4	+9,8

Objaśnienia: A – średnia za lata 2007–2016, B – zmiany w latach 2007–2016 (+/-).

Źródło: dane z GUS w Warszawie.

Biorąc pod uwagę wskaźnik pracujących na obszarach wiejskich, należy zauważyć, że średnio w latach 2007–2016 zdecydowanie najwyższy był on w województwie wielkopolskim, a w dalszej kolejności także w województwach: śląskim, łódzkim, dolnośląskim i pomorskim. Wyraźnie najniższym wskaźnikiem pracujących na wsi w analizowanych latach, odznaczają się dwa województwa, tj. podlaskie i lubelskie, a następnie również województwa: świętokrzyskie, podkarpackie, małopolskie i warmińsko-mazurskie. W pozostałych województwach Polski, średnio w latach 2007–2016, wskaźnik pracujących na obszarach wiejskich był podobny jak przeciętnie w kraju (tab. 3.4).

Analizując zmiany w tym zakresie w latach 2007–2016, trzeba podkreślić, że jedynie w trzech województwach Polski, tj.: lubuskim, dolnośląskim i podlaskim, wskaźnik pracujących na wsi nieznacznie zmalał, podczas gdy w pozostałych wzrósł. Należy zatem to zjawisko traktować bardzo pozytywnie, zwłaszcza w kontekście możliwości zrównoważonego rozwoju obszarów wiejskich. Dodać trzeba, że wyraźnie duży wzrost wskaźnika pracujących na wsi w analizowanym okresie nastąpił w województwie śląskim, a w dalszej kolejności także w województwach: opolskim, mazowieckim, wielkopolskim i małopolskim (tab. 3.4).

Wobec powyższego można stwierdzić, że dwa województwa w Polsce, tj. śląskie i wielkopolskie, odznaczają się najlepszą sytuacją na wiejskim rynku pracy, zaś najgorsza sytuacja w tym zakresie występuje w województwach: podkarpackim oraz dolnośląskim, lubelskim, podlaskim i warmińsko-mazurskim.

3.4. Relacje społeczne

Kolejnymi czynnikami społecznymi, które poddano ocenie z punktu widzenia możliwości zrównoważonego rozwoju obszarów wiejskich w poszczególnych regionach Polski, są cechy charakteryzujące tzw. relacje społeczne i dotyczą one zjawiska ubóstwa oraz pomocy społecznej. Dodać przy tym trzeba, że w Polsce występuje duże zróżnicowanie regionalne pod względem tych cech (tab. 3.5).

Biorąc pod uwagę wskaźnik zagrożenia ubóstwem³, należy zauważyć, że średnio w latach 2007–2016 wyraźnie najwyższy był on w województwie lubelskim, a w dalszej kolejności także w województwach podkarpackim i świętokrzyskim. Wyraźnie najniższym wskaźnikiem zagrożenia ubóstwem w analizowanych latach odznaczają się trzy województwa, tj.: śląskie, opolskie i mazowieckie. W pozostałych województwach Polski, średnio w latach 2007–2016, wskaźnik zagrożenia ubóstwem był natomiast podobny do przeciętnego dla kraju (tab. 3.5).

Analizując z kolei odsetek ludności korzystającej ze środowiskowej pomocy społecznej, trzeba zauważyć, że średnio w latach 2007–2016 był on zdecydowanie najwyższy w województwie warmińsko-mazurskim. W dalszej kolejności

Tabela 3.5. Ubóstwo i pomoc społeczna w latach 2007–2016

Wyszczególnienie	Wskaźnik zagrożenia ubóstwem (średnia za lata 2007–2016)	Odsetek ludności korzystającej ze środowiskowej pomocy społecznej (średnia za lata 2007–2016)
Dolnośląskie	15,5	6,1
Kujawsko-pomorskie	17,7	10,8
Lubelskie	28,7	9,4
Lubuskie	20,9	9,3
Łódzkie	18,0	7,7
Małopolskie	17,1	6,5
Mazowieckie	13,7	6,8
Opolskie	13,0	6,1
Podkarpackie	23,7	10,9
Podlaskie	15,9	9,7
Pomorskie	16,7	8,3
Śląskie	12,8	5,3
Świętokrzyskie	23,4	10,7
Warmińsko-mazurskie	19,2	13,2
Wielkopolskie	16,9	7,3
Zachodniopomorskie	17,4	9,2
Polska	17,3	8,0

Źródło: dane z GUS w Warszawie.

³ Według definicji GUS wskaźnik zagrożenia ubóstwem lub wykluczeniem społecznym to odsetek osób, które są zagrożone ubóstwem lub pogłębioną deprawacją materialną lub żyją w gospodarstwach domowych o bardzo niskiej intensywności pracy.

dotyczy to również trzech województw, tj.: podkarpackiego, kujawsko-pomorskiego i świętokrzyskiego. Natomiast wyraźnie najniższym odsetkiem ludności korzystającej ze środowiskowej pomocy społecznej w analizowanym okresie odznacza się województwo śląskie, a w dalszej kolejności także województwa: dolnośląskie i opolskie oraz małopolskie i mazowieckie. W pozostałych województwach Polski, średnio w latach 2007–2016, odsetek ludności korzystającej ze środowiskowej pomocy społecznej był podobny jak przeciętnie w kraju (tab. 3.5).

Na tej podstawie można stwierdzić, że najlepsza sytuacja pod względem wybranych cech społecznych, dotyczących zjawiska ubóstwa oraz pomocy społecznej – w kontekście możliwości zrównoważonego rozwoju obszarów wiejskich – występuje w trzech województwach Polski, tj.: mazowieckim, opolskim i śląskim. Natomiast najgorszą sytuacją w tym zakresie odznaczają się dwa województwa, tj. podkarpackie i świętokrzyskie, co może stanowić barierę dla zrównoważonego rozwoju obszarów wiejskich w tych regionach Polski.

3.5. Otwartość ludności na nowe rozwiązania

Kolejnymi czynnikami społecznymi, które poddano ocenie z punktu widzenia możliwości zrównoważonego rozwoju obszarów wiejskich w poszczególnych regionach Polski, są cechy charakteryzujące tzw. otwartość ludności na nowe rozwiązania.

Jedną z ważniejszych cech charakteryzujących tzw. otwartość ludności wiejskiej na nowe rozwiązania jest liczba zarejestrowanych fundacji, stowarzyszeń i organizacji społecznych na obszarach wiejskich. Z danych w tabeli 3.6 widać, że we wszystkich województwach Polski liczba zarejestrowanych fundacji, stowarzyszeń i organizacji społecznych w przeliczeniu na 1000 mieszkańców wsi jest niewielka i nie ma większych różnic pod tym względem pomiędzy poszczególnymi województwami. Dodać trzeba, że analizowany wskaźnik jest najwyższy w dwóch województwach, tj. dolnośląskim i lubuskim, zaś najniższy w czterech, tj.: śląskim, kujawsko-pomorskim, małopolskim i mazowieckim. W pozostałych jest natomiast najbardziej zbliżony do przeciętnego dla kraju.

Analizując zmiany w tym zakresie w latach 2007–2016, trzeba stwierdzić, że we wszystkich województwach Polski liczba zarejestrowanych fundacji, stowarzyszeń i organizacji społecznych na obszarach wiejskich w przeliczeniu na 1000 mieszkańców nieznacznie wzrosła. Należy to zatem traktować jako zjawisko bardzo pozytywne, zwłaszcza w odniesieniu do możliwości zrównoważonego rozwoju obszarów wiejskich. Dodać trzeba, że największy wzrost tego wskaźnika w analizowanym okresie nastąpił w dwóch województwach, tj. dolnośląskim i lubuskim, zaś najmniejszy w pięciu, tj.: kujawsko-pomorskim i śląskim oraz małopolskim, podlaskim i wielkopolskim (tab. 3.6).

Istotną cechą charakteryzującą tzw. otwartość ludności wiejskiej na nowe rozwiązania jest poziom rozwoju funkcji turystycznej na obszarach wiejskich.

Wzrost świadomości ekologicznej społeczeństw, propagowanie zasad zrównoważonego rozwoju oraz przeobrażenia w rolnictwie i konieczność poszukiwania

Tabela 3.6. Fundacje, stowarzyszenia i organizacje społeczne na obszarach wiejskich w latach 2007–2016

Wyszczególnienie	Liczba zarejestrowanych fundacji, stowarzyszeń i organizacji społecznych na 1000 mieszkańców	
	2016	zmiany w latach 2007–2016 (+/-)
Dolnośląskie	3,9	+1,7
Kujawsko-pomorskie	2,8	+0,8
Lubelskie	3,4	+1,1
Lubuskie	3,7	+1,6
Łódzkie	3,4	+1,0
Małopolskie	2,8	+0,9
Mazowieckie	2,9	+1,0
Opolskie	3,3	+1,1
Podkarpackie	3,3	+1,0
Podlaskie	3,2	+0,9
Pomorskie	3,2	+1,0
Śląskie	2,7	+0,8
Świętokrzyskie	3,3	+1,1
Warmińsko-mazurskie	3,5	+1,3
Wielkopolskie	3,2	+0,9
Zachodniopomorskie	3,4	+1,3
Polska	3,3	+1,1

Źródło: dane z GUS w Warszawie.

dotychczasowych źródeł dochodu przez ludność wiejską i rolniczą spowodowały rozwój tzw. turystyki wiejskiej. Turystyka wiejska to pojęcie odnoszące się do ruchu turystycznego na obszarach wiejskich, którego głównym celem jest przeciwstawienie atrakcji i warunków turystycznych środowiska wiejskiego środowisku miejskiemu. Cechą, która najdokładniej charakteryzuje tę formę turystyki, jest więc kryterium przestrzenne odnoszące się do obszarów wiejskich analizowanych w aspekcie administracyjnym lub funkcjonalnym (Wiatrak, 1996; Dębniwska, Tkaczuk, 1997; Sammel, 2016).

Idea zrównoważonego rozwoju ma związek z takimi formami turystyki, które nawiązują do ochrony środowiska przyrodniczego. Jest to tzw. turystyka alternatywna, zwana także turystyką miękką, łagodną, odpowiedzialną, zieloną, zrównoważoną, turystyką typu 3xE (ang. *entertainment, excitement, education*) lub ekoturystyką, która ma na celu integrację działalności turystycznej z ochroną środowiska przyrodniczego oraz z rozwojem społecznym i gospodarczym (Sammel, 2016).

Z rozwojem turystyki na obszarach wiejskich związane są przemiany ekonomiczne, przestrzenne, fizjonomiczne, demograficzne, zawodowe oraz kulturowe. Określane są one mianem urbanizacji turystycznej, która obejmuje m.in.: zmiany w sposobie użytkowania gruntów, przekształcenia przestrzenne i fizjonomiczne zabudowy wiejskiej, zmiany w strukturze zatrudnienia na obszarach wiejskich

oraz wyższą pozycję wsi w lokalnej i regionalnej sieci osadniczej (Dziegieć, 1995; Sammel, 2016).

Wśród różnych kierunków rozwoju pozarolniczej działalności gospodarczej na wsi szczególne znaczenie ma agroturystyka, która łączy w sobie istotne funkcje ekonomiczne, środowiskowe, społeczne i kulturowe, odpowiadając tym samym idei zrównoważonego rozwoju obszarów wiejskich (Czudec, 2009; Kutkowska, 2010). Ważne są w tym przypadku relacje między rolnictwem a agroturystyką – jako formą pozarolniczej działalności gospodarczej. Badania prowadzone w tym zakresie pokazują, że relacje te są obustronne, przy czym rozwój agroturystyki na wsi nie zawsze jest czynnikiem wzmacniającym funkcje rolnicze, a nawet może prowadzić do zmniejszania się roli rolnictwa w strukturze gospodarki wiejskiej. Pomimo tego jednak zauważalna jest przewaga korzyści nad zagrożeniami (Wiatrak, 2000; Żmija, 2004; Kutkowska, 2005; Czudec, 2006, 2009). Dodać trzeba, że w kontekście zrównoważonego rozwoju obszarów wiejskich w jego wymiarze społeczno-demograficznym i kulturowym wyróżnia się szereg korzyści z rozwoju agroturystyki, do których należą:

- przeciwdziałanie wyludnianiu się terenów wiejskich,
- wzajemne przenikanie się kultur wiejskiej i miejskiej,
- rozwój intelektualny mieszkańców wsi (nowa wiedza, umiejętności, kwalifikacje i doświadczenia),
- postęp społeczny i kulturalny, przyswajanie innych (nowych) wzorców, wartości, idei itp., zmiany w myśleniu, działaniu, postawach itp.,
- zmiany modelu i standardu życia,
- możliwości awansu społecznego i zawodowego,
- utrzymanie, ochrona i pielęgnacja walorów kulturowych, zabytków, dziedzictwa materialnego i niematerialnego,
- wspieranie tradycji, zwyczajów, obrzędów, sztuki ludowej, folkloru itd.,
- rozwój twórczości i kultury ludowej,
- rozwój infrastruktury społecznej (oświata i edukacja, ochrona zdrowia, placówki kulturalne, obiekty sportowo-rekreacyjne itp.),
- poszerzanie i rozwój kontaktów społecznych,
- integracja środowiska wiejskiego (wokół np. jakiejś idei, przedsięwzięcia itd.) oraz silniejsza identyfikacja ludzi z miejscem zamieszkania (tożsamość regionalna, lokalna),
- wzrost tolerancji (obyczajowej, moralnej, religijnej),
- wzrost szacunku dla pracy rolnika i rodziny rolniczej oraz dla całej społeczności wiejskiej,
- dbanie o czystość, higienę, porządek, estetykę itp.,
- poprawa wizerunku wsi (Młynarczyk, 2002; Wilkin, 2003; Sznajder, Przezbórska, 2006; Zajac, 2014).

W tabeli 3.7 zaprezentowano wybrane wskaźniki służące do pomiaru poziomu rozwoju funkcji turystycznej na obszarach wiejskich według Szromka (2012, 2013). Należą do nich:

- wskaźnik Baretje'a i Deferta:

W_{BD} = liczba turystycznych miejsc noclegowych $\times$ 100/liczba mieszkańców obszaru;

- wskaźnik Schneidera:

W_{Sch} = liczba turystów korzystających z noclegów $\times$ 100/liczba mieszkańców obszaru;

- wskaźnik Charvata:

W_{Ch} = liczba udzielonych noclegów $\times$ 100/liczba mieszkańców obszaru.

Z danych w tabeli 3.7 widać, że najbardziej rozwiniętą funkcją turystyczną odznaczają się obszary wiejskie dwóch województw Polski, tj. zachodniopomorskiego oraz pomorskiego. W dalszej kolejności dotyczy to również województw małopolskiego i dolnośląskiego. Z kolei w takich województwach, jak mazowieckie i śląskie, poziom rozwoju funkcji turystycznej na obszarach wiejskich jest podobny do przeciętnego dla kraju, a w trzech kolejnych województwach, tj.: warmińsko-mazurskim, podlaskim i lubuskim, jest on nieznacznie niższy. Natomiast wyraźnie najslabiej rozwiniętą funkcją turystyczną charakteryzują się obszary wiejskie dwóch województw Polski, tj. świętokrzyskiego i opolskiego. W dalszej kolejności dotyczy to również województw wielkopolskiego i łódzkiego oraz kujawsko-pomorskiego, lubelskiego i podkarpackiego.

Tabela 3.7. Wybrane wskaźniki służące do pomiaru poziomu rozwoju funkcji turystycznej na obszarach wiejskich w 2016 r.

Wyszczególnienie	Wskaźniki pomiaru funkcji turystycznej*		
	Wskaźnik Baretje'a i Deferta	Wskaźnik Schneidera	Wskaźnik Charvata
Dolnośląskie	0,5	9,6	33,4
Kujawsko-pomorskie	0,1	1,8	5,9
Lubelskie	0,1	2,8	6,1
Lubuskie	0,2	3,0	10,2
Łódzkie	0,1	2,1	5,3
Małopolskie	0,8	12,1	43,3
Mazowieckie	0,4	8,2	19,8
Opolskie	0,1	0,9	3,9
Podkarpackie	0,2	2,5	8,3
Podlaskie	0,3	3,7	11,1
Pomorskie	1,7	17,1	70,5
Śląskie	0,3	6,2	18,0
Świętokrzyskie	0,1	1,3	3,4
Warmińsko-mazurskie	0,3	4,0	12,8
Wielkopolskie	0,1	1,3	5,2
Zachodniopomorskie	1,9	18,8	83,0
Polska	0,4	5,9	21,2

Objaśnienia: *wskaźniki zostały policzone na podstawie danych dotyczących pokoi gościnnych oraz kwater agroturystycznych.

Źródło: dane z GUS w Warszawie.

Na podstawie przeprowadzonej powyżej analizy należy stwierdzić, że najlepsza sytuacja pod względem tzw. otwartości ludności wiejskiej na nowe rozwiązania – w kontekście możliwości zrównoważonego rozwoju obszarów wiejskich – występuje w dwóch województwach Polski, tj. dolnośląskim oraz lubuskim. Natomiast najgorsza w województwie kujawsko-pomorskim, a następnie także w trzech województwach, tj.: małopolskim, śląskim i wielkopolskim, co może stanowić istotną barierę dla zrównoważonego rozwoju obszarów wiejskich w tych regionach Polski.

3.6. Dostęp do usług społecznych

Istotnym czynnikiem kształtującym poziom i jakość życia ludności wiejskiej jest stan i dalszy rozwój infrastruktury społecznej, obejmującej instytucje i urzędy przeznaczone do świadczenia usług dla ludności w takich dziedzinach, jak: bezpieczeństwo, zdrowie, oświata, kultura i wypoczynek. Dodać trzeba, że w okresie transformacji zmianie uległ charakter własności tej infrastruktury, przy czym zwiększył się udział placówek będących własnością samorządu terytorialnego, prywatną, organizacji społecznych, politycznych oraz kościelnych (Kowalski, 2013).

W Polsce występuje duże zróżnicowanie regionalne pod względem dostępu dzieci do placówek przedszkolnych na obszarach wiejskich oraz dostępu ludności do lekarzy (tab. 3.8).

Biorąc pod uwagę taką cechę, jak odsetek dzieci w wieku 3–5 lat objętych wychowaniem przedszkolnym na obszarach wiejskich, należy stwierdzić, że średnio w latach 2007–2016 odsetek ten był zdecydowanie najwyższy w dwóch województwach Polski, tj. śląskim i opolskim. W dalszej kolejności dotyczy to także województw małopolskiego i wielkopolskiego. Z kolei wyraźnie najniższym odsetkiem dzieci w wieku 3–5 lat objętych wychowaniem przedszkolnym na obszarach wiejskich w analizowanym okresie odznaczają się trzy województwa, tj.: zachodniopomorskie, warmińsko-mazurskie i podlaskie, a w dalszej kolejności kujawsko-pomorskie oraz lubuskie i dolnośląskie. W pozostałych sześciu województwach Polski średnio w latach 2007–2016 odsetek dzieci w wieku 3–5 lat objętych wychowaniem przedszkolnym na obszarach wiejskich był najbardziej zbliżony do przeciętnego dla kraju (tab. 3.8).

Analizując zmiany w tym zakresie w latach 2007–2016, trzeba podkreślić, że we wszystkich województwach Polski wzrósł odsetek dzieci w wieku 3–5 lat objętych wychowaniem przedszkolnym na obszarach wiejskich, co należy traktować jako bardzo pozytywne zjawisko, w tym również w odniesieniu do możliwości zrównoważonego ich rozwoju. Wzrost ten był największy w trzech województwach, tj.: lubelskim, świętokrzyskim i mazowieckim, zaś najmniejszy w opolskim, a w dalszej kolejności także w lubuskim i śląskim (tab. 3.8).

Rozpatrując dostęp ludności do lekarzy, należy zauważyć, że średnio w latach 2007–2016 najlepszą sytuacją pod tym względem odznacza się województwo mazowieckie, a w dalszej kolejności także województwa łódzkie i podlaskie.

Tabela 3.8. Odsetek dzieci objętych wychowaniem przedszkolnym oraz dostęp ludności do lekarzy w latach 2007–2016

Wyszczególnienie	Odsetek dzieci w wieku 3–5 lat objętych wychowaniem przedszkolnym na obszarach wiejskich		Liczba lekarzy na 10 tys. ludności	
	A	B	A	B
Dolnośląskie	42,9	+38,8	37,9	+5,0
Kujawsko-pomorskie	38,2	+38,1	28,8	+4,0
Lubelskie	44,3	+45,6	36,7	+5,0
Lubuskie	42,8	+28,5	24,0	+2,0
Łódzkie	48,2	+39,5	42,0	+7,0
Małopolskie	52,2	+40,5	35,8	+3,0
Mazowieckie	48,1	+43,5	46,2	+5,0
Opolskie	65,9	+16,1	24,1	+3,0
Podkarpackie	46,0	+40,8	24,4	+3,0
Podlaskie	33,8	+39,0	41,2	+4,0
Pomorskie	45,0	+41,3	37,0	+5,0
Śląskie	66,5	+29,4	36,2	+2,0
Świętokrzyskie	46,1	+44,2	28,0	+4,0
Warmińsko-mazurskie	32,8	+32,5	24,4	+4,0
Wielkopolskie	52,0	+32,7	30,8	+3,0
Zachodniopomorskie	31,9	+32,5	34,8	+5,0
Polska	47,3	+38,5	35,3	+4,0

Objaśnienia: A – średnia za lata 2007–2016, B – zmiany w latach 2007–2016 (+/-).

Źródło: dane z GUS w Warszawie.

Najgorsza sytuacja pod względem dostępu ludności do lekarzy w analizowanych latach występuje w czterech województwach Polski, tj.: lubuskim, opolskim, podkarpackim i warmińsko-mazurskim, a następnie również województw: świętokrzyskim i kujawsko-pomorskim oraz wielkopolskim. W pozostałych sześciu województwach Polski średnio w latach 2007–2016, dostęp ich mieszkańców do lekarzy był natomiast podobny jak przeciętnie w całym kraju (tab. 3.8).

Analizując zmiany w tym zakresie w latach 2007–2016, należy podkreślić, że we wszystkich województwach Polski poprawił się dostęp ludności do lekarzy, co trzeba uznać za zjawisko bardzo pozytywne, w tym również w kontekście możliwości zrównoważonego rozwoju obszarów wiejskich. Największą poprawą sytuacji pod względem dostępu mieszkańców do lekarzy w analizowanym okresie odznacza się województwo łódzkie, zaś najgorsza sytuacja charakteryzuje województwa lubuskie i śląskie (tab. 3.8).

Wobec powyższego można stwierdzić, że w dwóch województwach Polski, tj. łódzkim i mazowieckim, występuje najlepsza sytuacja po względem dostępu dzieci do placówek przedszkolnych na obszarach wiejskich oraz dostępu ludności do lekarzy, zaś najgorsza sytuacja w tym zakresie panuje w województwie

lubuskim, a w dalszej kolejności w: kujawsko-pomorskim, opolskim, śląskim i warmińsko-mazurskim.

Podsumowując ten rozdział pracy, należy stwierdzić, iż przeprowadzona w nim analiza i ocena wybranych czynników społecznych kształtujących możliwości zrównoważonego rozwoju obszarów wiejskich w poszczególnych regionach Polski wykazała, że najlepszą sytuacją pod tym względem odznaczają się województwa: małopolskie i śląskie oraz wielkopolskie, a w dalszej kolejności także dolnośląskie i pomorskie. Dodać trzeba, że z pewnością stanowi to atut w zakresie możliwości zrównoważonego rozwoju obszarów wiejskich w tych regionach Polski. Najgorsza sytuacja pod tym względem występuje natomiast w takich województwach, jak: warmińsko-mazurskie i podlaskie oraz świętokrzyskie i lubuskie, a następnie lubelskie i opolskie. Należy podkreślić, że może to stanowić istotną barierę w zakresie możliwości zrównoważonego rozwoju obszarów wiejskich w tych regionach Polski.

4. Lokalność i czynniki pobudzające innowacyjność

4.1. Jakość środowiska przyrodniczego

Rozwój lokalny to prowadzenie działań na rzecz rozwoju danej jednostki terytorialnej z wykorzystaniem jej zasobów, z uwzględnieniem potrzeb mieszkańców oraz przy ich udziale w podejmowanych działaniach (Parysek, 2001). Do istotnych czynników lokalnych zalicza się jakość środowiska przyrodniczego, kapitał kulturowy i lokalną wiedzę.

Gospodarka wiejska i rolnictwo są wtopione w środowisko przyrodnicze i wykorzystują jego elementy jako czynniki produkcji. Środowisko przyrodnicze, a zwłaszcza jego warunki glebowe, wodne i klimatyczne, w zasadniczym stopniu warunkuje działalność rolniczą i uzyskiwane w tym sektorze wyniki (Adamowicz, 2012). Współcześnie środowisko i jego ochrona stały się przedmiotem zainteresowania nowej ekonomii instytucjonalnej, ponieważ środowisko przyrodnicze można traktować jako specyficzne dobro publiczne. Większość zasobów i walorów środowiskowych, których stan decyduje o jakości środowiska, w tym powietrze, wody, przestrzeń geograficzna, użytki pozaekonomiczne związane z rekreacją i walorami estetycznymi, są dobrami mającymi wartość ekonomiczną, nie mają jednak bezpośrednich cen rynkowych (Poskrobko, 2011). Środowisko traktowane jest jako dostawca zasobów naturalnych i absorbent odpadów systemu gospodarczego. Wykorzystuje się tutaj optymalizacyjny rachunek mikroekonomiczny jako społecznie użyteczną metodę w rozwiązywaniu problemów wyczerpywania się zasobów i zanieczyszczenia środowiska. W ekonomii ekologicznej widoczne jest ujęcie makroekonomiczne, podkreślające znaczenie polityki państwa i układu instytucjonalnego. Uznaje się tutaj nadrzędność środowiska w stosunku do rozwoju gospodarczego. Ekonomia ekologiczna zwraca uwagę na problem ograniczoności substytucji, a także zjawisko nieodwracalności zużytych zasobów naturalnych (np. pewnych gatunków flory czy fauny), jest przeciwna zakłócaniu równowagi w ekosystemach przy jednoczesnym odrzuceniu korzyści ekonomicznych jako jedynego kryterium rozwoju, przyjmując w to miejsce kryterium jakości życia. Pomiaru zrównoważenia dokonuje się w ramach ochrony przyrody i krajobrazu, ochrony i zrównoważonego rozwoju lasów, ochrony gleb,

ochrony zasobów kopalin i wód podziemnych, bezpieczeństwa biotechnologicznego, materiałochłonności, wodochłonności i energochłonności, wykorzystania energii odnawialnej, kształtowania stosunków wodnych i ochrony przed powodzią, jakości wód, jakości powietrza, gospodarowania odpadami itp. Dziedziny, w ramach których analizuje się poziom zrównoważenia, są niemal bezpośrednio związane z czynnikiem ziemi (Matuszczak, 2009). Wyzwania UE w zakresie ochrony środowiska obejmują zrównoważone gospodarowanie zasobami naturalnymi oraz działania na rzecz klimatu, w tym dostarczanie dóbr publicznych i promowanie ekologii poprzez innowacje, łagodzenie skutków zmian klimatu. Znalazło to odzwierciedlenie w dokumentach strategicznych. Jednym z pięciu najważniejszych celów zrównoważonego rozwoju obszarów wiejskich oprócz wzrostu jakości kapitału ludzkiego i społecznego, przedsiębiorczości, bezpieczeństwa żywnościowego, wzrostu konkurencyjności sektora rolno-spożywczego jest dbałość o jakość środowiska i łagodzenie skutków zmian klimatu (*Strategia zrównoważonego rozwoju wsi...*, 2012). Według OECD, Programu Ochrony Środowiska Narodów Zjednoczonych (UNEP) oraz Europejskiej Agencji Środowiska (EEA) podstawę funkcjonowania gospodarki i społeczeństwa stanowi jakość środowiska, a rozwoju gospodarki – społeczeństwo (*Environmental...* 2012).

Czynniki lokalne związane z jakością środowiska przyrodniczego to te, które odnoszą się do zasobów przyrodniczych decydujących o rozwoju funkcji społecznych i gospodarczych.

Zasoby środowiska są to składniki przyrody (ekosystemu), które współtworzą warunki życia i wypoczynku człowieka. Stanowią także zasób gospodarczy i określa się je niekiedy jako produkty funkcjonowania przyrody wykorzystywane w procesach gospodarczych, w których są przekształcane, zmieniane, obrabiane i zużywane. Ziemia, woda czy powietrze atmosferyczne uczestniczą w wytwarzaniu użytecznych dóbr i usług. Są więc zestawem czynników wzrostu i rozwoju gospodarczego, podobnie jak praca, kapitał oraz czynniki instytucjonalno-prawne. Granice działalności gospodarczej wyznacza jednak przyroda, kształtując naturalne warunki gospodarowania. To środowisko przyrodnicze i jego zasoby tworzą sferę działalności gospodarczej człowieka (Samecki, 2005).

Do wskaźników dotyczących jakości środowiska, w tym zasobów przyrodniczych można zaliczyć wskaźniki związane m.in. z:

a) użytkowaniu gruntów, w tym:

- udziałem powierzchni obszarów wiejskich (w %),
- udziałem powierzchni użytków rolnych w powierzchni ogółem (w %),
- udziałem powierzchni odnowień i zalesień w powierzchni lasów ogółem (w %),
- poziomem dawek nawozów NPK w kg na 1 ha UR,
- lesistością na obszarach wiejskich (w %),
- udziałem gruntów zdewastowanych w powierzchni gruntów ogółem (w %),

b) bioróżnorodnością, na którą składa się:

- udział powierzchni obszarów prawnie chronionych w powierzchni obszarów wiejskich,

- udział powierzchni obszarów Natura 2000 w powierzchni ogółem,
- powierzchnia parków spacerowo-wypoczynkowych, terenów zieleni przypadająca na 1 mieszkańca wsi.

W 2016 r. największy udział powierzchni obszarów wiejskich wystąpił w regionie Wielkopolski (o 3,7% wyższy aniżeli w kraju), najmniejszy zaś w regionie śląskim – w porównaniu z Wielkopolską różnica wynosi ponad 28%, zaś w stosunku do średniej dla kraju 24,5% (tab. 4.1). W latach 2007–2016 największy spadek powierzchni obszarów wiejskich odnotowano w województwie łódzkim, co świadczy o wzroście w tym regionie powierzchni terenów zurbanizowanych. Najmniejsza powierzchnia UR w powierzchni ogółem występuje w regionie lubuskim, natomiast województwa, w których powierzchni dominują użytki rolne, to łódzkie i lubelskie. Region Lubelszczyzny jest typowo rolniczy, występują tam korzystne warunki do produkcji rolniczej. Na przestrzeni dziewięciu lat (2007–2016) największy spadek powierzchni UR stwierdzono na Podkarpaciu.

Korzystnym zjawiskiem zachodzącym na obszarach wiejskich na przestrzeni ostatnich dziewięciu lat jest wzrost poziomu lesistości, co miało miejsce we wszystkich regionach (tab. 4.2). Wskaźnik lesistości w latach 2007–2016 zwiększył się, głównie na Mazowszu, Warmii i Mazurach oraz Podkarpaciu. Można to wytłumaczyć

Tabela 4.1. Kierunki zmian zasobów ziemi na obszarach wiejskich

Wyszczególnienie	Udział powierzchni obszarów wiejskich (w %)		Udział powierzchni użytków rolnych w powierzchni ogółem (w %)	
	2016	zmiany w latach 2007–2016 (+/-)	2016	zmiany w latach 2007–2016 (+/-)
Dolnośląskie	93,0	-0,2	59,2	-1,2
Kujawsko-pomorskie	89,2	+0,2	64,8	-1,1
Lubelskie	95,4	0,0	69,9	-1,4
Lubuskie	96,0	+0,2	40,3	-0,8
Łódzkie	93,8	-1,6	70,3	-1,5
Małopolskie	93,6	-0,1	60,4	-1,4
Mazowieckie	89,1	+0,1	66,8	-2,7
Opolskie	93,9	0,0	63,7	-0,7
Podkarpackie	91,9	0,0	51,7	-3,1
Podlaskie	93,3	-0,6	60,0	-1,1
Pomorskie	95,4	0,0	50,2	-1,0
Śląskie	69,3	0,0	51,0	-2,0
Świętokrzyskie	94,2	+0,2	63,9	-1,0
Warmińsko-mazurskie	94,2	-0,1	53,9	-1,3
Wielkopolskie	97,5	0,0	64,8	-0,8
Zachodniopomorskie	94,9	-0,1	48,7	-0,9
Polska	93,8	-0,2	59,6	-1,4

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych z GUS w Warszawie.

faktem, że w regionach tych w latach 2007–2013 odnotowano najwyższy poziom aplikowania po wsparcie na dofinansowanie działań związanych z zalesianiem gruntów. Największy poziom lesistości występuje w regionach lubuskim, podkarpackim i zachodniopomorskim. Korzystne jest występowanie w regionach rozdrobnionego rolnictwa – województwa małopolskie i podkarpackie – najniższego w skali kraju poziomu dawek nawozów NPK na 1 ha UR, z tym że na przestrzeni ostatnich dziewięciu lat można zauważyć tendencję wzrostową. Niskie dawki nawozów odnotowano także na Podlasiu. Regiony te mają więc bardzo korzystne warunki do łączenia produkcji ekologicznej z turystyką wiejską i agroturystyką. Największy spadek dawek nawozów NPK na 1 ha UR (o ponad 22%) stwierdzono w województwie lubuskim, co zapewne ma związek z występowaniem w tym regionie dużego poziomu lesistości, przy niskim udziale użytków rolnych w powierzchni województwa. Na drugim miejscu uplasowało się województwo warmińsko-mazurskie, a przyczyn tego należy upatrywać w występowaniu najwyższego odsetka gospodarstw ekologicznych oraz ekologicznych użytków rolnych. Największa powierzchnia odnowień i zalesień w powierzchni lasów występuje w regionach południowo-zachodniej Polski, w tym głównie w województwie dolnośląskim oraz na Śląsku i Opolszczyźnie.

Tabela 4.2. Wybrane wskaźniki charakteryzujące „lokalność” obszarów wiejskich

Wyszczególnienie	A		B		C
	2016	zmiany w latach 2007–2016 (+/-)	2016	2007	2016 (2007 = 100)
Dolnośląskie	29,8	+0,4	0,8	171,8	96,0
Kujawsko-pomorskie	23,5	+0,3	0,6	189,8	94,5
Lubelskie	23,3	+0,7	0,4	124,7	105,9
Lubuskie	49,3	+0,5	0,8	140,4	77,3
Łódzkie	21,4	+0,5	0,6	142,1	96,1
Małopolskie	28,7	+0,2	0,4	70,5	109,9
Mazowieckie	23,3	+1,0	0,5	115,5	96,9
Opolskie	26,6	+0,2	0,8	196,2	103,6
Podkarpackie	38,2	+1,3	0,6	66,1	106,2
Podlaskie	30,8	+0,5	0,4	94,5	100,6
Pomorskie	36,4	+0,4	0,6	130,4	109,2
Śląskie	31,9	+0,1	0,8	117,3	104,9
Świętokrzyskie	28,3	+0,5	0,6	105,0	92,0
Warmińsko-mazurskie	31,3	+1,1	0,7	124,4	84,2
Wielkopolskie	25,7	+0,2	0,7	171,7	95,6
Zachodniopomorskie	35,6	+0,7	0,7	130,1	101,4
Polska	29,5	+0,6	0,6	130,7	99,7

Objaśnienia: A – lesistość (w %), B – udział powierzchni odnowień i zalesień w powierzchni lasów ogółem (w %), C – dawki nawozów NPK na 1 ha UR (w kg).

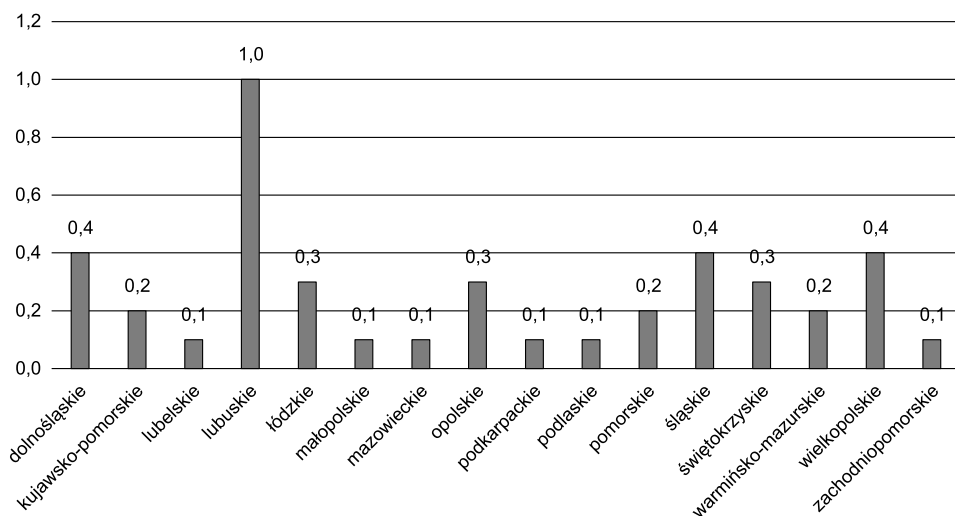
Źródło: opracowanie własne na podstawie danych z GUS w Warszawie.

Największa powierzchnia gruntów zdewastowanych w powierzchni ogółem występuje w regionach śląskim, dolnośląskim i wielkopolskim (rys. 4.1). Jest to związane z rozwiniętym przemysłem w tych regionach oraz z likwidacją kopalń.

Ekspansja gospodarcza i osadnicza wywołuje kurczenie się naturalnych ekosystemów, co stanowi istotne zagrożenie dla bioróżnorodności we wszystkich jej formach. Wyrazem troski o możliwość zapewnienia należytej ochrony środowiska przyrodniczego są podejmowane na forum międzynarodowym działania skierowane na ochronę poszczególnych gatunków i siedlisk. Niebagatelną rolę w realizacji tych zadań ma do odegrania odpowiednio prowadzona gospodarka rolna i rozwój obszarów wiejskich, gdyż lista problemów ekologicznych generowanych przez rolnictwo jest wyjątkowo długa i obejmuje zagrożenia zarówno o lokalnym, jak i międzynarodowym, a nawet globalnym charakterze. Najpoważniejsze negatywne konsekwencje związane są z chemizacją produkcji rolnej. Stworzenie sieci Natura 2000 oznacza wprowadzenie nowego instrumentu polityki ekologicznej (Burchard-Dziubińska, 2010).

W przypadku wskaźników dotyczących bioróżnorodności można zauważyć, że największy udział obszarów prawnie chronionych występuje w regionach rozdrobnionego rolnictwa – województwa świętokrzyskie, małopolskie i podkarpackie – i nie ma znaczących zmian pod tym względem w latach (tab. 4.3). Największym udziałem powierzchni Natura 2000 charakteryzują się województwa podlaskie, podkarpackie i zachodniopomorskie, najmniejszym zaś Opolszczyzna. Ponadto w latach 2007–2016 we wszystkich regionach wystąpił wzrost udziału powierzchni Natura 2000 – największy w regionie pomorskim (różnica w latach wynosiła ponad 15%).

Zorganizowane tereny zieleni, czyli parki spacerowo-wypoczynkowe, zieleńce, zieleń uliczna i osiedlowa, na obszarach wiejskich w 2014 r. zajmowały 10,9 tys. ha, tj. o 50% więcej niż w 2006 r. Największą ich powierzchnię odnotowano

Rys. 4.1. Udział gruntów zdewastowanych w powierzchni gruntów ogółem (w %)

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych z GUS w Warszawie.

Tabela 4.3. Udział obszarów objętych różnymi formami ochrony przyrody

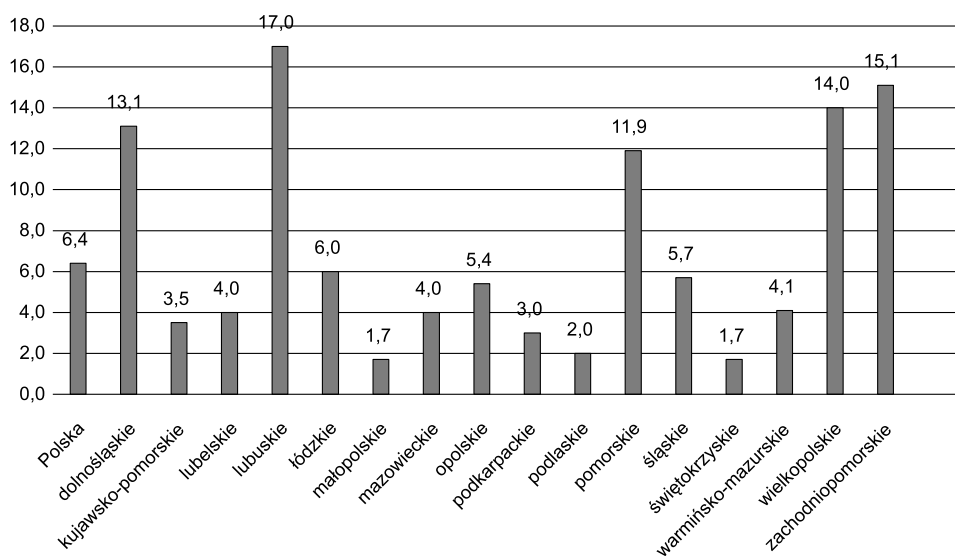
Wyszczególnienie	Udział obszarów prawnie chronionych (w %)		Udział powierzchni Natura 2000 (w %)	
	2007	2016	2007	2016
Dolnośląskie	18,1	18,6	26,6	32,4
Kujawsko-pomorskie	32,4	31,8	5,6	13,7
Lubelskie	22,7	22,8	16,9	20,0
Lubuskie	39,2	38,1	29,8	36,0
Łódzkie	18,9	19,7	3,9	5,1
Małopolskie	52,1	53,0	16,5	18,9
Mazowieckie	29,6	29,7	14,9	17,5
Opolskie	27,2	27,7	1,5	4,4
Podkarpackie	44,5	44,9	43,4	48,3
Podlaskie	32,0	31,7	52,2	55,6
Pomorskie	32,5	32,7	14,4	29,6
Śląskie	22,1	22,0	8,4	12,6
Świętokrzyskie	63,0	64,6	7,5	15,2
Warmińsko-mazurskie	46,3	46,7	26,5	34,5
Wielkopolskie	31,6	31,7	20,6	22,4
Zachodniopomorskie	21,5	21,9	41,4	48,9
Polska	32,3	32,5	21,9	27,0

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych z GUS, BDL 2018.

w województwach wielkopolskim, dolnośląskim i pomorskim, ponieważ stanowiła ona 44,2% terenów zieleni na obszarach wiejskich w kraju (*Obszary wiejskie...*, 2016, s. 228). Na jednego mieszkańca wsi przypadało 6,4 m² parków, najwięcej w lubuskim i zachodniopomorskim, najmniej w małopolskim i świętokrzyskim (rys. 4.2). Według danych GUS w 2014 r. przeciętna powierzchnia jednego parku spacerowo-wypoczynkowego zlokalizowanego na obszarach wiejskich wynosiła 6,1 ha, w miastach 9,8 ha i wahała się od 3 ha w województwie warmińsko-mazurskim do 11 ha w regionie śląskim. Dużo terenów zieleni powstało w ramach projektów unijnych realizowanych w ramach programu Leader w PROW 2007–2013.

Na tle pozostałych państw europejskich, szczególnie zachodniej części Europy, Polska jest krajem o dużym bogactwie środowiska naturalnego i różnorodności przyrodniczej. Na obszarach użytkowanych rolniczo występuje około 45 typów zbiorowisk roślinnych użytkowanych jako łąki i pastwiska, przy czym połowa zachowała półnaturalny charakter. O wysokich walorach przyrodniczych i krajobrazowych obszarów rolniczych świadczy objęcie znaczącej ich części różnorodnymi formami ochrony przyrody. Grunty rolne zajmują około 14% ogólnej powierzchni parków narodowych. Ponadto użytki rolne stanowią 31,5% w powierzchni parków krajobrazowych oraz 36,7% w powierzchni obszarów chronionego krajobrazu. Na terenach użytkowanych rolniczo funkcjonuje Europejska Sieć Natura 2000, którą w Polsce tworzy 961 obszarów. Tereny rolnicze stanowią 32% obszarów specjalnej

Rys. 4.2. Powierzchnia parków spacerowo-wypoczynkowych, terenów zieleni przypadająca na 1 mieszkańca wsi w 2014 r.

Źródło: opracowanie własne.

ochrony ptaków i 25% obszarów ochrony siedlisk. Szacuje się, że 25% powierzchni kraju zajmują grunty rolne użytkowane w sposób sprzyjający zachowaniu wysokiej różnorodności przyrodniczej. Są to tereny gospodarstw o ekstensywnej produkcji, z udziałem mozaiki pól i nieproduktywnych elementów krajobrazu (miedz, zadrzewień itp.), a także półnaturalne siedliska i ostoje gatunków zagrożonych. W całkowitej powierzchni obszarów o szczególnych walorach przyrodniczych dominujący udział mają grunty użytkowane rolniczo. Istotny wkład rolnictwa w ochronę środowiska miało wprowadzenie mechanizmu wzajemnej zgodności *cross compliance* (Rolnictwo..., 2015, s. 24). Najważniejszym zadaniem zmierzającym do rozsądnego gospodarowania zasobami naturalnymi (w co wpisuje się wykorzystanie OZE) jest kształtowanie postaw społeczeństwa poprzez odpowiednią edukację ekologiczną opartą na promowaniu zasad zrównoważonego rozwoju (Ribeiro i in., 2015). Podsumowaniem oceny jakości środowiska przyrodniczego może być wskaźnik rolniczej przestrzeni produkcyjnej (tab. 4.4). Najwyższe jego wartości występują na Podkarpaciu, najniższe zaś w regionie pomorskim. Podkarpacie charakteryzuje się wysoką jakością gleb, korzystnymi warunkami agroklimatu. W regionie tym występują więc bardzo korzystne cechy związane z rolniczą przestrzenią produkcyjną, które sprzyjają produkcji żywności wysokiej jakości.

Dbając o odpowiednią jakość zasobów przyrodniczych oraz możliwości wykorzystania nowych technologii w zakresie oszczędzania energii, należy stosować odpowiednie mechanizmy wsparcia finansowego oraz różne formy stymulacji finansowych, które zachęcą do podejmowania decyzji o inwestowaniu w zieloną energię. O środowisko należy dbać, aby przyszłe pokolenia mogły racjonalnie korzystać z jego zasobów według zaleceń zrównoważonego rozwoju. Generalnie

Tabela 4.4. Wskaźnik dotyczący oceny rolniczej przestrzeni produkcyjnej

Wyszczególnienie	Wskaźniki bonitacji				Ogólny wskaźnik jakości rolniczej przestrzeni produkcyjnej
	jakości i przydatności rolniczej gleb	agro-klimatu	rzeźby terenu	warunków wodnych	
Dolnośląskie	49,5	9,9	3,9	3,3	66,6
Kujawsko-pomorskie	56,9	10,4	3,8	3,8	74,9
Lubelskie	54,4	9,2	4,0	3,4	71,0
Lubuskie	55,8	10,6	4,0	3,8	74,1
Łódzkie	43,6	11,6	4,3	2,7	62,3
Małopolskie	43,2	11,5	4,4	2,8	61,9
Mazowieckie	53,6	9,3	2,4	4,0	69,3
Opolskie	43,1	9,7	4,1	3,0	59,9
Podkarpackie	60,5	13,4	4,1	3,6	81,6
Podlaskie	52,7	10,7	3,0	4,0	70,4
Pomorskie	41,0	7,5	3,7	2,8	55,0
Śląskie	50,6	8,5	3,7	3,4	66,2
Świętokrzyskie	46,8	11,2	3,6	2,6	64,2
Warmińsko-mazurskie	52,2	10,6	3,1	3,5	69,3
Wielkopolskie	51,1	8,1	3,4	3,4	66,0
Zachodniopomorskie	46,4	11,2	4,4	2,8	64,8
Polska	50,0	9,8	4,0	3,6	67,5

Źródło: IUNG-PIB w Puławach.

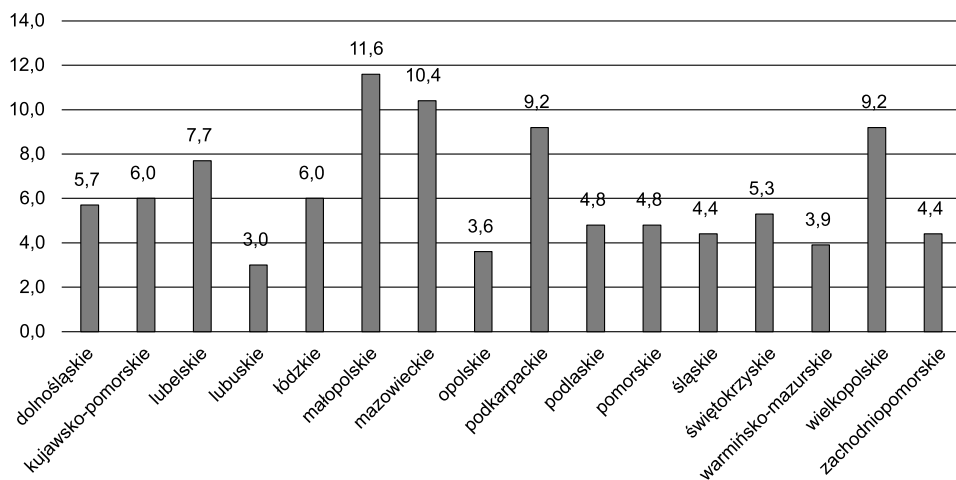
na przestrzeni dziewięciu lat zużycie nawozów NPK w większości regionów uległo zmniejszeniu, z wyjątkiem Lubelszczyzny, województw małopolskiego, opolskiego, pomorskiego, podkarpackiego, podlaskiego, zachodniopomorskiego. Największy spadek nawożenia NPK na 1 ha UR (o ponad 22 i 18%) stwierdzono w województwach lubuskim i warmińsko-mazurskim, co zapewne ma związek z występowaniem w tym regionie największego odsetka gospodarstw ekologicznych oraz ekologicznych użytków rolnych. Dlatego też istotne dla poprawy stanu środowiska jest nie tylko zastępowanie tradycyjnej energii jej odnawialnymi nośnikami, ale przede wszystkim większe oszczędzanie energii i bardziej racjonalne jej użytkowanie. Oszczędzanie powinno dotyczyć nie tylko energii cieplnej, elektrycznej, ale także surowców, wody, żywności itp. Szczególnie ważne jest oszczędzanie realizowane przez każdego mieszkańca danej gminy i edukacja społeczeństwa o takiej konieczności.

4.2. Kapitał kulturowy i lokalna wiedza

Do czynników rozwoju lokalnego zalicza się również kapitał kulturowy przejawiający się aktywnością Lokalnych Grup Działania (LGD). Jest to forma aktywno-

ści na rzecz społeczności lokalnej poprzez zaangażowanie w realizację lokalnych strategii rozwoju (LSR) i wspólne podejmowanie różnych inicjatyw przyczyniających się do poprawy jakości życia na obszarach wiejskich (Zajda, Kretek-Kamińska, 2014). Lokalne Grupy Działania (LGD) tworzone są w ramach inicjatywy Leader, przyczyniają się do integracji środowisk wiejskich i pomocy im w dostosowywaniu się do nowej struktury społecznej. Program Leader jest jednym z narzędzi budowania kapitału społecznego na obszarach wiejskich. Powstające w jego ramach LGD wzmacniają kapitał społeczny poprzez inspirację mieszkańców do współpracy i społecznej partycypacji z wykorzystaniem zasobów endogenicznych. Daną LGD tworzą przedstawiciele lokalnej społeczności, w tym rolnicy, przedsiębiorcy, kobiety wiejskie z KGW, strażacy z OSP, a przede wszystkim ludzie młodzi. Są to partnerstwa (koalicje) gmin i innych instytucji publicznych, przedsiębiorców, organizacji pozarządowych powołane z zachowaniem równowagi wszystkich sektorów (Miś, 2015). Z danych EUROSTATU wynika, że w Polsce występuje najwięcej LGD w skali całej UE – 336. Na drugim miejscu uplasowała się Hiszpania z liczbą 264 LGD, kolejne miejsca zajęły Niemcy (244), Francja (221) i Włochy (192), ale np. na Cyprze działają tylko 4 LGD. W Polsce najwięcej LGD powstało i aktywnie działa w regionie Małopolski, Mazowsza, Wielkopolski i Podkarpacia, najmniej zaś w województwie lubuskim. Najwięcej LGD w skali kraju powstało i aktywnie działa w regionie Małopolski, Mazowsza, Podkarpacia (rys. 4.3). Świadczy to o tym, że w regionach tych ludność wiejska potrafi się zintegrować i podejmować działania związane z realizacją różnych inicjatyw społecznych na rzecz rozwoju obszarów wiejskich.

Wśród efektów działania LGD należy wymienić: ochronę i promocję potencjału kulturowego, kulinarnego, walorów przyrodniczych, poprawę atrakcyjności turystycznej, różnicowanie prowadzonej na obszarach wiejskich działalności gospodarczej w oparciu o wykorzystanie lokalnych zasobów, a dzięki temu poprawę

Rys. 4.3. Struktura LGD w regionach (w %)

Źródło: opracowanie własne na podstawie www.lgd.malopolska.pl/pliki/SieciLGD w Polsce.

warunków życia. Na skutek aktywności LGD stworzono szlaki turystyczne, ścieżki nordic walking, punkty informacji turystycznej, wybudowano obiekty sportowe, doposażono domy kultury i ich zaplecze. Duże zaangażowanie LGD widoczne jest również przy wytwarzaniu i promocji produktów lokalnych, regionalnych, tradycyjnych, ekologicznych poprzez organizowanie imprez okolicznościowych, kiermaszy, wystaw, targów itp. Z badań Miś (2013) wynika, że LGD dzięki nawiązaniu współpracy z LGD z innych krajów UE, w tym głównie z Danii, Finlandii, Francji, Niemiec, Rumunii, Słowacji, Łotwy, podjęły ważne działania na rzecz ochrony środowiska przyrodniczego, upowszechnienia ekologii i agroturystyki oraz promocji wsi jako atrakcyjnego miejsca wypoczynku. Ponadto realizując szkolenia, doradztwo, konferencje, seminaria, aktywizowano mieszkańców wsi i lokalnych liderów na rzecz maksymalnego wykorzystania funduszy UE, rozwoju przedsiębiorczości pozarolniczej, bioróżnorodności, inwestycji w nowe i zielone technologie oraz propagowanie ustawicznego kształcenia dorosłych i promocji dziedzictwa kulturowego wsi. Potwierdzają to również badania Kotali i Puchały (2009), z których wynika, że lokalne grupy partnerskie efektywnie wykorzystują lokalne zasoby, w tym kapitału ludzkiego, pozyskują mieszkańców jako partnerów na rzecz rozwoju gospodarczego zgodnie z wymogami ochrony środowiska, wypracowują mechanizmy służące godzeniu interesów różnych interesariuszy. To one, wypełniając cele związane z poprawą jakości kapitału społecznego, zatrudnienia i przedsiębiorczości, realizują założenia zrównoważonego rozwoju obszarów wiejskich przy wykorzystaniu lokalnych zasobów. LGD jest podstawową instytucją kreującą lokalny kapitał społeczny. Lokalne Grupy Działania podejmują wiele inicjatyw związanych z wytwarzaniem i promocją produktów regionalnych, lokalnych i tradycyjnych. Organizują różnego rodzaju kiermasze, targi i wystawy oraz konkursy związane z zachowaniem tradycji i kultury na obszarach wiejskich. Potwierdzeniem sukcesu inicjatywy Leader i tworzenia LGD jest fakt, że w obecnej perspektywie 2014–2020 odgrywa ona kluczową rolę w procesie konstruowania założeń idei rozwoju kierowanego przez lokalną społeczność (RLKS). Celem działania LGD w ramach RLKS jest zachowanie dziedzictwa lokalnego, rozwój ogólnodostępnej i niekomercyjnej infrastruktury turystycznej, rekreacyjnej lub kulturalnej, technicznej, tworzenie sieci krótkich łańcuchów dostaw oraz podejmowanie działań promocyjnych i marketingowych, wykorzystanie technologii informacyjnych w rozwoju pozarolniczych miejsc pracy czy udostępnienia zasobów kulturowych, przyrodniczych i turystycznych obszarów wiejskich. Polskie bogate dziedzictwo kulturowe i kulinarne należy wykorzystać w budowie lokalnych produktów turystycznych. Rola LGD jest szczególnie ważna, ze względu na słabo wykształconą strukturę instytucjonalną i wiążący się z nią kapitał społeczny polskiej wsi.

Duże znaczenie w kształtowaniu kapitału kulturowego wsi ma Krajowa Sieć Obszarów Wiejskich (KSOW), która jest stosunkowo nową instytucją działającą na szczeblu regionalnym i stanowi innowacyjny element dzisiejszej unijnej polityki rozwoju obszarów wiejskich (*EU Rural Review...*, 2010, s. 7, 9). W poszczególnych województwach Sekretariaty Regionalne (SR) zostały utworzone w Urzędach Marszałkowskich. KSOW jest częścią Pomocy Technicznej PROW,

a głównym jej celem jest podejmowanie inicjatyw na rzecz coraz efektywniejszego i dynamicznego rozwoju obszarów wiejskich, w szeroko rozumianym znaczeniu, w tym m.in. promowanie walorów środowiska przyrodniczego danego regionu. W latach 2014–2020 KSOW wspiera wdrażanie Programu Rozwoju Obszarów Wiejskich na lata 2014–2020 (PROW 2014–2020) na różnych etapach jego realizacji. Zadaniem KSOW jest skupianie wszystkich podmiotów zaangażowanych w rozwój obszarów wiejskich, w tym instytucji i organizacji pozarządowych oraz struktur administracji rządowej i samorządowej. Na strukturę KSOW składa się: jednostka centralna, Centrum Doradztwa Rolniczego w Brwinowie i Wojewódzkie Ośrodki Doradztwa Rolniczego oraz grupa robocza ds. KSOW. Funkcję jednostki centralnej KSOW pełni Instytucja Zarządzająca, czyli Minister Rolnictwa i Rozwoju Wsi. Podstawowym celem KSOW jest aktywizacja mieszkańców wsi na rzecz podejmowania inicjatyw w zakresie rozwoju obszarów wiejskich, w tym kreowania nowych miejsc pracy na terenach wiejskich, promowania potencjału kulturowego i kulinarnego polskiej wsi.

4.3. Czynniki pobudzające innowacyjność obszarów wiejskich

Zrównoważony rozwój, a często także rewitalizacja obszarów wiejskich, polega zatem na znalezieniu racjonalnych rozwiązań dotyczących zagospodarowania przestrzennego, ochrony środowiska, obejmując takie bloki tematyczne, jak rolnictwo ekologiczne, agroturystyka, nowoczesna infrastruktura techniczna i społeczna (w tym komputeryzacja), edukacja, tożsamość kulturowa. Istotą tych przemian jest zatem kreowanie tzw. ładu zintegrowanego, którego celem jest stopniowa eliminacja dotychczas ukształtowanych dysproporcji i deformacji, kreowanie układów minimalizujących konflikty przestrzenne, funkcjonalne, ekologiczne i społeczne na drodze poprawy jakości życia, racjonalnego użytkowania zasobów, ochrony wartości środowiska przyrodniczego i kulturowego, poprawy sprawności funkcjonowania i efektywności kształtowania struktur. Odbywa się to poprzez kreowanie wartości i zrównoważonej ekonomicznie pozycji obszarów wiejskich, w szczególności jako środowiska zamieszkania, pracy, odpoczynku w naturalnych warunkach, jak również poprzez racjonalny rozwój struktur rolnictwa (Czyżewski, Poczta-Wajda, 2011). Rozwój zrównoważony wymaga działań innowacyjnych, które powinny przejawiać się w zmianach organizacyjnych i społecznych, zastosowaniu nowych rozwiązań w sferze technicznej i technologicznej. Efektywność działań podejmowanych w myśl założeń rozwoju lokalnego jest uzależniona od zdolności innowacyjnych lokalnych podmiotów. Zdolności innowacyjne terytorium można interpretować jako układ jego wewnętrznych uwarunkowań i właściwości umożliwiający tworzenie procesów innowacyjnych. Zdolności innowacyjne regionu w ujęciu podmiotowym stanowią sumę zdolności innowacyjnych poszczególnych podmiotów (jednostek) wchodzących w skład regionalnego systemu innowacji wraz z mechanizmami synergii zachodzącymi w tym układzie (Nowakowska, 2009). Za innowacyjne rozwiązania na obszarach

wiejskich uznaje się działania na rzecz wytwarzania produktów tradycyjnych, realizowanie produkcji metodami ekologicznymi.

Każdy kraj ma własne specyficzne produkty rolne i artykuły spożywcze, które charakteryzują dany region i stanowią część tradycji i kultury kulinarnej mieszkającej tam ludności. Ze względu na walory zdrowotne związane z tym, że są to produkty niskoprzetworzone, o wyraźnym, specyficznym smaku zalicza się je do żywności wysokiej jakości. Z powodu wspomnianych cech produkty te zyskują coraz większą popularność wśród konsumentów i poszerzają swoją niszę na rynku artykułów spożywczych, zaś realizowana w Unii Europejskiej polityka jakości daje także pewność konsumentom, że kupują oni żywność bardzo wysokiej jakości.

Wytwarzanie, ochrona i promocja żywności wysokiej jakości odgrywają w państwach Unii Europejskiej coraz bardziej znaczącą rolę, a w realizacji tych zadań włączonych zostało szereg podmiotów (Adamczuk, 2013). Jednym z podstawowych sposobów realizacji polityki jakości we Wspólnocie (ang. *Quality Policy*) jest wyróżnianie znakami potwierdzającymi wysoką jakość wyrobów rolno-spożywczych pochodzących z konkretnych regionów, jak też charakteryzujących się tradycyjną metodą produkcji. Ma to ogromne znaczenie, w szczególności dla obszarów odległych lub obszarów o niekorzystnych warunkach gospodarowania, i postrzegane jest jako narzędzie zapobiegające wyludnianiu się tych terenów oraz służące podnoszeniu ich atrakcyjności turystycznej. Ponieważ rynek konsumenta zalewany jest dużą różnorodnością produktów, konsumenci oczekują jasnych i wyczerpujących informacji na temat jakości i pochodzenia produktu rolnego lub artykułu spożywczego. Identyfikację i wybór poszczególnych wyrobów ułatwiają oznaczenia geograficzne, nazwy pochodzenia oraz gwarantowane tradycyjne specjalności. Nie są to bowiem sztucznie wykreowane dla potrzeby turystów atrakcje, ale wyroby w pełni autentyczne związane z tradycją i kulturą ludzi tam mieszkających (*Magazyn Informacyjny...*, 2016, s. 28).

Na poziomie europejskim w jakościowym systemie wyróżnione zostały dwie kategorie produktów:

- produkty regionalne znanego pochodzenia,
- produkty tradycyjne.

Produkty te mogą otrzymać rejestrację jako Chroniona Nazwa Pochodzenia (ChNP) lub jako Chronione Oznaczenie Geograficzne (ChOG) albo Gwarantowana Tradycyjna Specjalność (*Traditional Speciality Guaranteed* – TSG).

Chroniona Nazwa Pochodzenia (*Protected Designation of Origin* – PDO) – jest to unijny znak jakości przyznawany produktom regionalnym wyjątkowej jakości, o nazwie nawiązującej do miejsca, w którym jest wytwarzany i podkreślającej ich związek z tym miejscem. Wszystkie surowce potrzebne do wytworzenia tego produktu pochodzą z określonego obszaru geograficznego oraz wszystkie fazy wytwarzania odbywają się na tym obszarze.

Chronione Oznaczenie Geograficzne (*Protected Geographical Indication* – PGI) – jest to unijny znak jakości przyznawany produktom regionalnym wyjątkowej jakości, o nazwie nawiązującej do miejsca, w którym jest wytwarzany, i podkreślającej ich związek z tym miejscem. Jednak ten związek z miejscem figurującym w nazwie produktu jest słabszy niż w przypadku produktów ChNP. Znak ChOG

mogą otrzymać produkty, których przynajmniej jedna faza wytwarzania odbywa się na tym obszarze.

Gwarantowana Tradycyjna Specjalność (*Traditional Speciality Guaranteed* – TSG) – jest to unijny znak jakości, nadawany produktom o tradycyjnej nazwie, nawiązującej do jego specyficznego charakteru lub tradycyjnie używanej dla tego produktu. Produkt musi być wytwarzany z tradycyjnych surowców, według tradycyjnej, przekazywanej z pokolenia na pokolenie receptury lub tradycyjnymi metodami od co najmniej 30 lat. O oznaczenie GTS mogą ubiegać się produkty rolne przeznaczone do spożycia przez ludzi (płody ziemi, produkty pochodzące z hodowli, rybołówstwa oraz produkty pierwszego przetworzenia) lub środki spożywcze, m.in. piwo, chleb, ciasto, ciastka itp.

W Polsce funkcjonuje kilka uznanych przez Ministra Rolnictwa i Rozwoju Wsi krajowych systemów jakości:

1. Integrowana Produkcja (IP) Urzędowo Kontrolowana – system mniej restrykcyjny od rolnictwa ekologicznego.
2. System „Jakość Tradycja” (JT) – system ochrony i promocji dla produktów tradycyjnych.
3. QMP (*Quality Meat Program*) – system jakości dla mięsa wołowego.
4. PQS (*Pork Quality System*) – system jakości dla mięsa wieprzowego.
5. QAFP (*Quality Assurance for Food Products*) – System Gwarantowanej Jakości Żywności QAFP.

Produkt tradycyjny to produkt spożywczy chroniony prawem polskim lub prawem europejskim wytwarzany z tradycyjnych surowców, wyróżniający się tradycyjnym składem lub sposobem produkcji, zaś produkt regionalny inaczej określany jako produkt „znanego pochodzenia” jest to wyrób, którego jakość jest zdecydowanie wyższa od przeciętnej. Promocji żywności o wysokiej jakości i tradycji wytwarzania służy również lista produktów tradycyjnych prowadzona przez Ministerstwo Rolnictwa i Rozwoju Wsi. Jest to wykaz produktów, których jakość lub wyjątkowe cechy i właściwości wynikają ze stosowania tradycyjnych metod produkcji. Za tradycyjne uważa się metody wykorzystywane od co najmniej 25 lat. Według danych MRiRW na początku 2018 r. zarejestrowanych było 1806 produktów tradycyjnych, w tym najwięcej na Podkarpaciu – 226, co stanowi 12,5% (rys. 4.4). Szansą dla wielu gospodarstw są uregulowania prawne w zakresie sprzedaży bezpośredniej, które od 1 stycznia 2016 r. umożliwiają sprzedaż wytworzonej w swoim gospodarstwie żywności bez konieczności rejestracji takiej działalności, a rolnicy mogą korzystać z ryczałtowej formy opodatkowania dochodów uzyskiwanych z tytułu sprzedaży przetworzonych produktów roślinnych i zwierzęcych. Skróceniu łańcucha pośredników, promocji i przybliżeniu konsumentom specyfiki produktów lokalnych służyła także rozbudowa sieci targowisk wiejskich, która była realizowana w ramach działania *Podstawowe usługi dla gospodarki i ludności wiejskiej* w PROW 2007–2013.

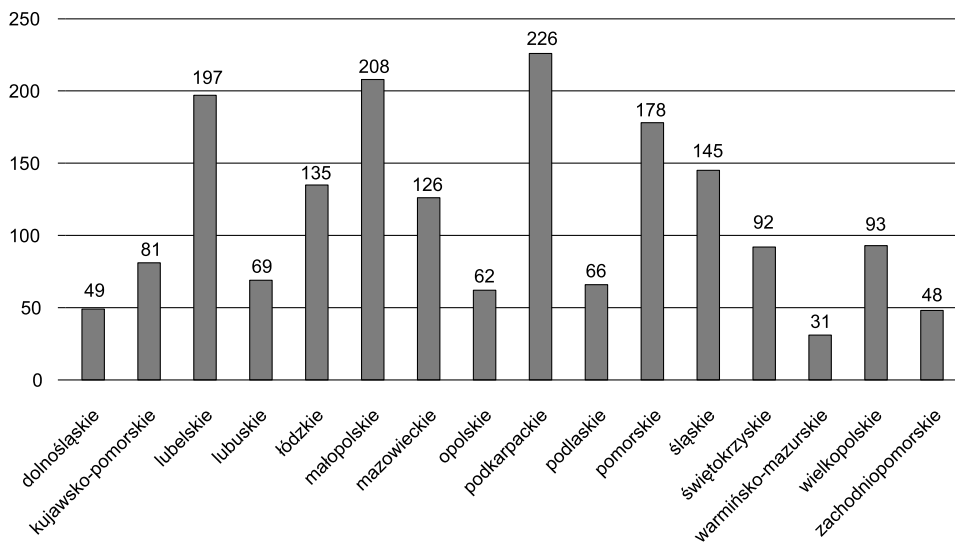
Obecne podejście do wspierania sektora rolnego i gospodarki żywnościowej w UE w XXI w. to produkcja o wysokiej wartości dodanej, nie przez redukcję kosztów, ale zastosowanie specjalistycznej wiedzy, innowacyjnych rozwiązań z zachowaniem zasady zrównoważonego rozwoju – przykładem może tu być

produkcja żywności ekologicznej (Chmieliński, 2015). O tym, jak ważną rolę odgrywa produkcja rolnicza metodami ekologicznymi, świadczy fakt, że rolnictwo ekologiczne jest praktykowane w 172 krajach świata i zajmuje powierzchnię 43,7 mln ha gruntów rolnych, które są uprawiane przez około 2,3 mln rolników. Globalna sprzedaż żywności i napojów ekologicznych osiągnęła w 2014 r. wartość 80 mld dolarów (*The World...*, 2016).

Współcześnie obserwuje się duży boom na certyfikowane produkty ekologiczne – krajowe i zagraniczne. Żywność ekologiczna jest coraz bardziej dostępna dla konsumentów, coraz więcej sieci handlowych oferuje dodatkowe stoiska dla takiej żywności. Ponadto wzrasta świadomość konsumentów, którzy wolą wydać więcej pieniędzy, kupić mniejszą ilość, ale bardziej wartościowych wysokiej jakości produktów żywnościowych.

Według Kapusty (2005) produkcja metodami ekologicznymi powinna być preferowana na obszarach o dużych zasobach pracy i szczególnie wysokiej jakości środowiska naturalnego, a do takich zalicza się wspomniany region rozdrobnionego rolnictwa.

Rolnictwo ekologiczne przynosi zróżnicowane i wpisujące się w koncepcję zrównoważonego rozwoju korzyści ekonomiczno-społeczne, środowiskowe, zdrowotne i etyczno-estetyczne. Ci, którzy produkują, przetwarzają, handlują i konsumują ekologiczne produkty, chronią wspólne środowisko, włączając krajobraz, klimat, siedliska, bioróżnorodność, powietrze i wody. Rolnictwo ekologiczne każdemu, kto jest z nim związany, powinno zapewnić odpowiednie warunki i jakość życia, a poprzez to, że unika stosowania nawozów, pestycydów, leków dla zwierząt i dodatków do żywności, przyczynia się do poprawy stanu zdrowotności ludzi i bezpieczeństwa żywnościowego. Ponadto rolnictwo to osiąga ekologiczną

Rys. 4.4. Liczba zarejestrowanych produktów tradycyjnych w 2018 r. w ujęciu regionalnym
Źródło: opracowanie własne na podstawie danych MRiRW (stan na koniec marca 2018 r.).

równowagę poprzez projektowanie odpowiednich systemów gospodarowania, utrzymanie siedlisk dziko bytujących gatunków, podtrzymywanie genetycznej i rolniczej różnorodności (Golinowska, 2013). Produkcja ekologiczna łączy najkorzystniejsze dla środowiska praktyki, wysoki stopień różnorodności biologicznej, stosowanie wysokich standardów dotyczących dobrostanu zwierząt, preferowanie przez konsumentów produktów wytwarzanych przy użyciu substancji naturalnych i naturalnych procesów (Daly, 2007). W 2016 r. największa liczba gospodarstw ekologicznych występowała w województwach warmińsko-mazurskim i zachodniopomorskim, najmniejsza w opolskim (tab. 4.5).

Najwięcej gospodarstw ekologicznych w stosunku do gospodarstw ogółem stwierdzono na Mazowszu oraz Warmii i Mazurach, najmniej zaś w województwach opolskim i śląskim. Pod względem powierzchni ekologicznych UR wyróżniają się regiony zachodniopomorski, lubuski i warmińsko-mazurski. Dane na rysunku 4.5 wskazują, że tylko w 2016 r. w stosunku do 2015 r. odnotowano spadek ekologicznych gospodarstw w regionach rozdrobnionego rolnictwa, w tym w Małopolsce, na Podkarpaciu i w świętokrzyskim. Jak wspomniano, w regionach tych występują bardzo korzystne warunki do podejmowania produkcji ekologicznej, więc udział takiej produkcji powinien wzrastać, a nie spadać. Przyczyn takiego

Tabela 4.5. Gospodarstwa ekologiczne według województw w 2016 r. – wybrane charakterystyki

Wyszczególnienie	Liczba gospodarstw ekologicznych			A	B
	z certyfikatem	w okresie przystawienia	ogółem		
Dolnośląskie	657	156	813	1,4	3,9
Kujawsko-pomorskie	292	178	470	0,74	1,0
Lubelskie	1487	493	1980	1,14	2,2
Lubuskie	920	228	1148	5,62	12,9
Łódzkie	373	124	497	0,39	1,0
Małopolskie	945	148	1093	0,8	2,4
Mazowieckie	1691	735	2426	11,7	2,6
Opolskie	57	11	68	0,26	0,9
Podkarpackie	1019	233	1252	0,96	2,8
Podlaskie	2728	709	3437	4,43	5,3
Pomorskie	568	111	679	1,74	3,7
Śląskie	151	29	180	0,32	1,6
Świętokrzyskie	707	127	834	0,94	2,3
Warmińsko-mazurskie	3235	907	4142	10,1	12,5
Wielkopolskie	592	251	843	0,71	1,9
Zachodniopomorskie	2266	307	2573	9,11	15,8
Polska	17688	4747	22435	1,61	4,1

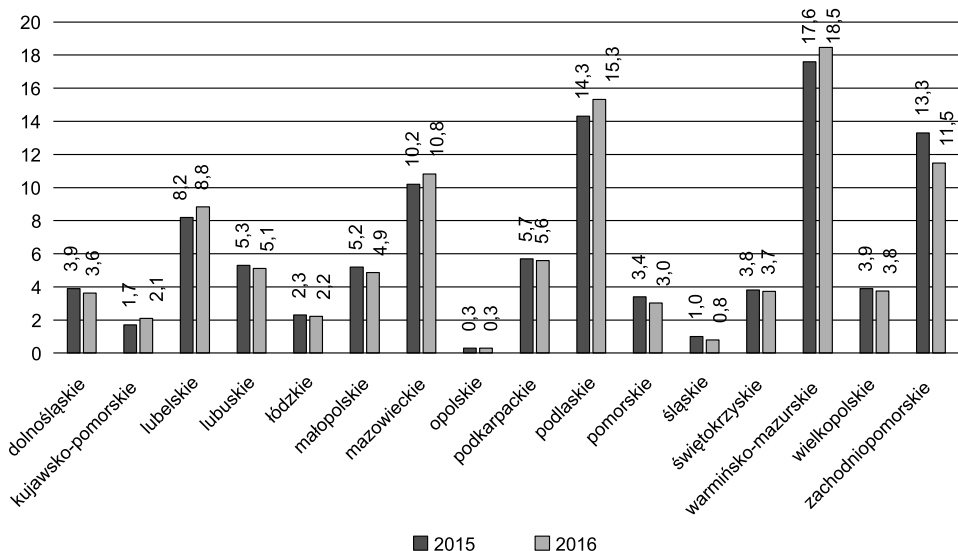
Objaśnienia: A – udział gospodarstw ekologicznych w ogólnej liczbie gospodarstw (w %), B – odsetek powierzchni ekologicznej w powierzchni UR ogółem (w %).

Źródło: dane Głównego Inspektoratu Jakości Handlowej Artykułów Rolno-Spożywczych, 2016.

stanu rzeczy należy upatrywać w rozdrobnionej strukturze i niskiej konkurencyjności gospodarstw tych regionów w porównaniu do dużych obszarowo i o korzystnej sytuacji ekonomicznej gospodarstw Warmii i Mazur oraz województwa zachodniopomorskiego.

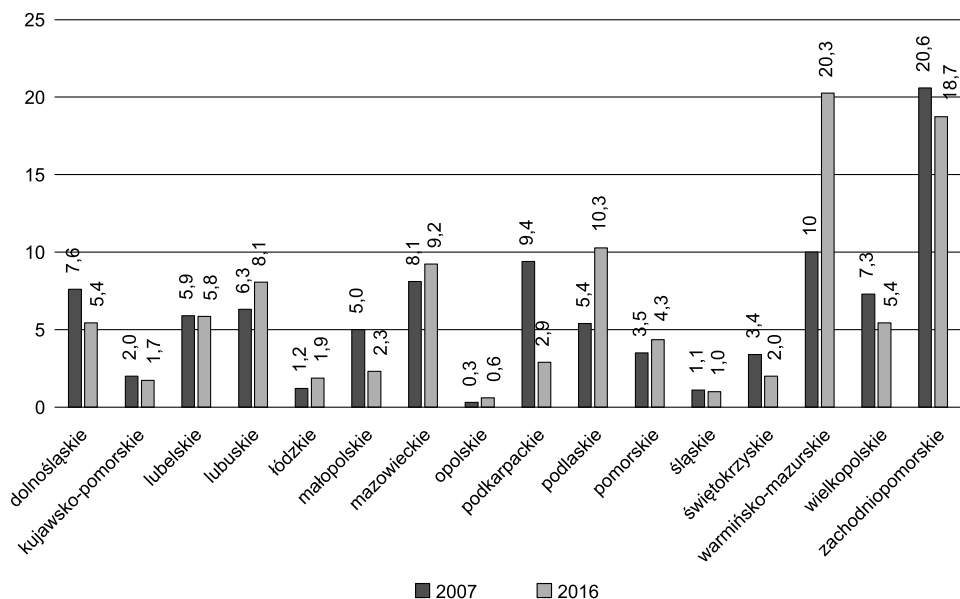
Jest to szczególnie ważne dla Podkarpacia, w którego gospodarce założono, że rolnictwo ekologiczne jest jedną z wiodących form inteligentnej specjalizacji „Jakość życia”. Samorząd województwa podkarpackiego założył, że do roku 2020 powierzchnia upraw ekologicznych zwiększy się z 30 tys. do 40 tys. ha, tymczasem uległa ona zmniejszeniu do 15 tys. ha w 2016 r. (Błachut i in., 2017). Analizując powierzchnię ekologicznych użytków rolnych, należy zauważyć, że na przestrzeni dziewięciu lat nastąpiło jej zwiększenie tylko w kilku regionach: warmińsko-mazurskim, podlaskim, mazowieckim, pomorskim i łódzkim (rys. 4.6). W pozostałych województwach Polski powierzchnia ekologicznych użytków rolnych zmalała – największy spadek można zaobserwować na Podkarpaciu. W nawiązaniu do inteligentnych specjalizacji i warunków społeczno-gospodarczych, jakie występują w tym regionie, należy podjąć pilne działania na rzecz poprawy sytuacji pod tym względem.

Zrównoważony rozwój obejmuje obszary działania człowieka aż po szczebel lokalny i ma na celu poprawę jakości życia obecnych i przyszłych pokoleń poprzez zwiększenie dochodów, ochrony zdrowia i środowiska przyrodniczego. Niedocenianym problemem jest ochrona i promowanie lokalności oraz walorów środowiskowych obszarów wiejskich. Chodzi tutaj o właściwe gospodarowanie ziemią, produkowanie żywności wysokiej jakości, promocję lokalnego rzemiosła, które jest bardzo unikatowe i świadczy o specyfice i ogromnym znaczeniu lokalnej

Rys. 4.5. Odsetek gospodarstw ekologicznych według województw

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych z GUS w Warszawie.

Rys. 4.6. Odsetek powierzchni ekologicznych użytków rolnych według województw
 Źródło: opracowanie własne na podstawie danych z GUS w Warszawie.

wiedzy mieszkańców wsi, a także rozwijanie systemu wartości. Ważne jest, aby obszary wiejskie były zdolne korzystać z możliwości, jakie stwarza postęp naukowo-techniczny, w tym telekomunikacja i Internet, zachowując przy tym dorobek kulturowy i środowiskowy.

5. Czynniki techniczne kształtujące możliwości zrównoważonego rozwoju obszarów wiejskich

W tym rozdziale pracy poddano ocenie wybrane czynniki techniczne w kontekście możliwości zrównoważonego rozwoju obszarów wiejskich w poszczególnych regionach Polski. Należą do nich składniki: infrastruktury technicznej i turystycznej oraz technologii służących ochronie środowiska przyrodniczego. Dodać trzeba, że z uwagi na dostępność część danych dotyczy strictly obszarów wiejskich, zaś część obejmuje zakres całych województw Polski bez rozróżnienia na miasto i wieś. Dodatkowo tam, gdzie było to możliwe, analizowano dane za lata 2007–2016 w celu uchwycenia zmian w badanych zjawiskach.

5.1. Infrastruktura

Infrastruktura oznacza zespół bądź też system podstawowych obiektów, urządzeń i instytucji tworzących na określonym etapie rozwoju cywilizacyjnego podstawę i warunek funkcjonowania gospodarki na danym terenie oraz zapewniających poprawę warunków życia i pracy ludności. Infrastruktura wiejska stanowi kombinację wielu cech, bez których nie jest możliwy rozwój gospodarczy oraz wyższy standard życia społeczności. Jest niezbędna do prawidłowego funkcjonowania gospodarki i społeczeństwa, ponieważ jako część majątku narodowego wspiera działalność produkcyjną, służy rozwojowi produkcji, chociaż sama nie bierze bezpośredniego w niej udziału.

Podstawowe cechy infrastruktury to:

- długi okres użytkowania,
- publiczny charakter urządzeń infrastrukturalnych,
- konieczność dostosowania infrastruktury do zagospodarowania przestrzennego,
- tendencje do koncentracji urządzeń infrastrukturalnych,
- konieczność konsumowania usług infrastrukturalnych w miejscu ich świadczenia (Kowalski, 2013).

W odniesieniu do terenów wiejskich infrastrukturę dzieli się na trzy podstawowe grupy, tj.: gospodarczą (ekonomiczną, techniczną), społeczną i organizacyjną. Infrastruktura ekonomiczna obejmuje usługi ułatwiające procesy produkcyjne, m.in. detaliczne i hurtowe punkty zaopatrzenia i sprzedaży środków produkcji, sklepy detaliczne, lecznice weterynaryjne, banki, giełdy towarowe itp. Infrastrukturę techniczną tworzą wszelkiego rodzaju systemy transportowe, energetyczne, łączności i wodno-sanitarne, w skład których wchodzi: drogi, sieć kolejowa, stacje, porty rzeczne i morskie, sieć gazowa, energetyczna, melioracyjna, obiekty telekomunikacji i poczty z towarzyszącymi im obiektami zaplecza technicznego. Infrastrukturę społeczną tworzą obiekty i urządzenia zaspokajające potrzeby ludności w zakresie oświaty, wychowania, pomocy społecznej, ochrony zdrowia, kultury i sztuki. Do tej grupy zalicza się: szkoły, internaty, przedszkola, żłobki, domy dziecka, przychodnie i ośrodki zdrowia, organizacje społeczne, obiekty kultu religijnego. Infrastruktura organizacyjna obejmuje z kolei system zarządzania gmin, powiatów, województw (Czudec, 2003; Kowalski, 2013).

Między infrastrukturą a rozwojem gospodarczym zachodzą interakcje. Infrastruktura stanowi ofertę warunków niezbędnych do prowadzenia działalności gospodarczej. Dla podmiotów gospodarczych jest podstawą istnienia, a często źródłem przewagi konkurencyjnej. Jest również czynnikiem zwiększającym popyt na dobra i usługi wytwarzane na danym terenie. Zakłada się, że rozwój infrastruktury powinien wyprzedzać rozwój przedsiębiorczości. Powinien być oparty na prognozach i strategicznych zamierzeniach gospodarczych. W przeciwnym wypadku infrastruktura zamiast czynnikiem rozwoju gospodarczego może stać się jego barierą. Inwestycje infrastrukturalne mają zatem nie tylko charakter stymulujący rozwój gospodarczy, ale także go warunkujący. Z kolei rozwój gospodarczy stymuluje rozwój infrastruktury. Rozwijające się przedsiębiorstwa zwiększają zapotrzebowanie lub modyfikują strukturę zapotrzebowania na usługi infrastrukturalne. Często współfinansują realizację inwestycji infrastrukturalnych, a nawet zaspokajają potrzeby infrastrukturalne we własnym zakresie. Część podmiotów gospodarczych przejmuje na siebie rolę promotorów nowoczesnych rozwiązań infrastrukturalnych. Dzieje się tak wtedy, gdy są twórcami lub dystrybutorami nowych technologii, a także wtedy, gdy zamierzają z nowych technologii skorzystać. Relacje te są aktualne na wszystkich płaszczyznach rozwoju terytorialnego, w tym również na płaszczyznie regionalnej.

Pożądane jest, aby publiczna infrastruktura ogólnego i specjalnego przeznaczenia była czynnikiem sprzyjającym podejmowaniu działalności gospodarczej i rozwijaniu przedsiębiorczości. Tymczasem w wielu regionach kraju występują ograniczone możliwości dostępu do wielu usług i urządzeń infrastruktury. Zróżnicowanie to występuje pomiędzy poszczególnymi województwami, a także między obszarami miejskimi i wiejskimi (Kowalski, 2013).

W warunkach dużych dysproporcji rozwojowych między obszarami miejskimi i wiejskimi w Unii Europejskiej istnieją uzasadnione przesłanki do realizacji polityki rozwoju obszarów wiejskich, która ma pozytywnie oddziaływać na pobudzenie ich zróżnicowanego potencjału. Zarówno w Unii Europejskiej, jak i w Polsce prowadzi się zatem aktywną politykę rozwoju obszarów wiejskich,

m.in. poprzez rozwój infrastruktury, dążąc w ten sposób do poprawy warunków życia i pracy ludności oraz do stworzenia instytucjonalnych uwarunkowań jej rozwoju.

W polityce rozwoju obszarów wiejskich infrastruktura występuje w trzech układach, tj.:

- instytucjonalnym – jako podbudowa materialna zaspokajania potrzeb o szczególnym znaczeniu dla rozwoju przestrzeni. W tym przypadku ważna jest wysokość i struktura nakładów inwestycyjnych, lokalizacja i osiągnięte efekty rzeczowe. Na ogół dobrze wyposażone w infrastrukturę obszary skupiają zróżnicowane zasoby, są to chłonne rynki zbytu o dużej skali produkcji. Nazywane są one „jednostkami motorycznymi”, gdzie urządzenia infrastrukturalne przyciągają inwestycje z innych dziedzin gospodarczych, a także „obszarami rdzeniowymi”, na których koncentrują się czynniki sprzyjające rozwojowi gospodarstwu wywołujące efekty mnożnikowe. Zarówno utrzymywanie się, jak i pogłębianie przestrzennych dysproporcji w infrastrukturze świadczy o niewielkich dotychczas możliwościach wspierania endogenicznych przedsięwzięć rozwojowych. Obecnie dysproporcje rozwojowe w tym zakresie są wyrównywane poprzez instrumenty finansowe wspierające infrastrukturę, w tym tworzone przez samorząd wojewódzki. Chodzi o to, by zwiększone tempo inwestycji infrastrukturalnych jednocześnie wyrównywało dysproporcje i było silnym motorem zrównoważonego rozwoju.
- funkcjonalnym – jako zasób materialny służący do realizacji zadań określonych dziedzin polityki rozwoju obszarów wiejskich. Wydatkowanie środków finansowych na określone dziedziny gospodarki powinno być takie, aby zapewniało odpowiednie i racjonalne korzystanie z istniejących zasobów. Oznacza to, że aktywność ekonomiczna skoncentrowana w przestrzeni prowadzi do zmiany struktur funkcjonalnych obszarów wiejskich. Dzięki takiemu podejściu przy wykorzystaniu efektów synergii między różnymi dziedzinami polityki wspierany jest zrównoważony rozwój.
- programowym – jako istotny element misji oraz celów nadrzędnych w dokumentach programowych unijnych i krajowych. Dodać trzeba, że istnieją dyrektywy i postulaty unijne wzywające do przestrzegania pewnych zasad w odniesieniu do niektórych elementów infrastruktury, i tak np. w przypadku infrastruktury technicznej dyrektywy skupiają się w dużej mierze na ochronie środowiska przyrodniczego. Należy podkreślić, że dyrektywy unijne, szczególnie dotyczące ochrony środowiska, skierowane do państw członkowskich, muszą być przeniesione do prawa krajowego i wówczas stanowią źródło praw i obowiązków dla osób fizycznych i prawnych. Unia Europejska nie narzuca natomiast wspólnego prawa w zakresie edukacji, ochrony zdrowia czy kultury, opracowano jedynie system współpracy między państwami członkowskimi, tworząc programy działania w tych dziedzinach (Kołodziejczyk, Gospodarowicz, 2014).

Zrównoważony rozwój obszarów wiejskich następuje w przestrzeni przyrodniczej, ale czynnikami kreującymi go są struktury ekonomiczno-instytucjonalne. Kluczową rolę w ich kształtowaniu odgrywa działalność samorządu terytorialnego

w zakresie rozwoju infrastruktury, prowadząca do zmniejszenia niekorzystnych zjawisk społecznych, ekonomicznych i środowiskowych. Realizacja priorytetów rozwoju infrastruktury musi być związana z wypracowaniem właściwego systemu instytucjonalnego odpowiadającego wymogom unijnym i krajowym.

Przedstawienie infrastruktury w kontekście zrównoważonego rozwoju obszarów wiejskich jest istotne z dwóch głównych powodów:

- po pierwsze dlatego, że we wszystkich programach strategicznych (od unijnego do lokalnego) rozwój obszarów wiejskich jest przedstawiany w kierunku zrównoważenia,
- po drugie dlatego, że istnieje możliwość organizacyjno-finansowa ukierunkowania rozwoju infrastruktury tak, aby sprzyjała ona rozwojowi trzech aspektów zrównoważonego rozwoju.

Infrastruktura wpływa na kształtowanie kapitału ludzkiego, społecznego i kulturowego, możliwości rozwoju inicjatyw gospodarczych i przyciągania kapitału z zewnątrz, szanse modernizacji wzrostu produkcji rolniczej, poprawy życia mieszkańców oraz kształtowanie wielofunkcyjnego i zrównoważonego rozwoju obszarów wiejskich. Ponadto warunkuje możliwość postępu cywilizacyjnego oraz zwiększenia spójności terytorialnej.

Infrastruktura jest ściśle związana z terenem, dla którego spełnia swoje zadania i funkcje, czyli jest specyficznym zasobem związanym z terytorium, a organizacja procesu inwestycyjnego w infrastrukturę przybiera postać sieci. Obok wymiaru terytorialnego do jej rozwoju przyczyniają się aspekty organizacyjne, poznawcze, normatywne, ekonomiczne i środowiskowe. W ten sposób może sprzyjać poprawie warunków życia na większych obszarach.

W rozwoju zrównoważonym obszarów wiejskich istotne znaczenie mają następujące cechy infrastruktury:

- dostosowanie do lokalnych uwarunkowań i potrzeb odbiorców, a także zmian demograficznych;
- długi okres użytkowania urządzeń i placówek, przy konieczności elastycznego dostosowania ich do zmieniających się potrzeb;
- zaplanowanie i rozwijanie urządzeń infrastrukturalnych ex-ante, z myślą o potencjalnych użytkownikach;
- tendencja do koncentracji urządzeń w pewnych jednostkach osadniczych, z racji punktowego odbioru ich usług;
- uzależnienie jakości świadczonych usług od kwalifikacji i zaangażowania pracowników;
- uzależnienie jej rozwoju od zamożności władz i społeczności oraz zmiany użytkowników;
- dostosowanie się rozwoju i funkcjonowania podstawowych urządzeń infrastrukturalnych do wymogów krajowych i unijnych;
- dążenie do zintegrowanego systemu zarządzania infrastrukturą zmierzającego do efektywnego wykorzystania istniejących zasobów, we współpracy z partnerami (zasada partnerstwa). Taki system zwiększa skuteczność programowania i wdrażania koncepcji zrównoważonego rozwoju obszarów wiejskich, dzięki temu można efektywnie wykorzystać środki przeznaczone na rozwój infra-

struktury, a także podnieść jakość funkcjonowania podmiotów uczestniczących w tym procesie.

Rozwój infrastruktury jako ważnego czynnika zrównoważonego rozwoju obszarów wiejskich wiąże się z prowadzeniem odpowiedniej polityki inwestycyjnej. Jej celem jest zwiększenie atrakcyjności i wiarygodności danego obszaru jako miejsca zamieszkania i tworzenia miejsc pracy, co decyduje o szansach jego dalszego rozwoju. Prowadzenie polityki inwestycyjnej w zakresie infrastruktury stanowi obecnie szczególną domenę działalności samorządu gminnego, a jej skuteczność zależy od znajomości potrzeb i posiadanych środków finansowych. W praktyce oznacza to, że gminy odpowiedzialne są za wydatkowanie środków budżetowych na finansowanie większości urządzeń i obiektów infrastrukturalnych. Ze względu na wysokie koszty inwestycji infrastrukturalnych nie każda gmina może w pełni sfinansować wydatki z własnych dochodów. Z tego powodu rośnie niedoinwestowanie infrastruktury odpowiednio do zgłaszanych potrzeb i staje się to barierą w rozpoczęciu procesów rozwoju na niektórych obszarach. Należy jednak pamiętać o tym, że władze lokalne mają bardzo duże możliwości wykorzystania wsparcia inwestycji infrastrukturalnych ze środków unijnych, dostępnych wyłącznie dla samorządów. Stąd też powinny aktywnie je pozyskiwać.

Dodać trzeba, że samorządy terytorialne jako właściciele większości urządzeń infrastrukturalnych stwarzają odbiorcom usług infrastrukturalnych korzystniejsze warunki w porównaniu do innych właścicieli. Nie traktują bowiem rentowności jako naczelnego zadania, rozwijają infrastrukturę w kierunku kompleksowości i komplementarności urządzeń, licząc na to, że wpłynie to na poprawę warunków rozwoju społeczno-gospodarczego (Kołodziejczyk, Gospodarowicz, 2014).

Ważną funkcją infrastruktury jest funkcja społeczna, o dużym znaczeniu zarówno dla wzrostu gospodarczego, jak i poprawy jakości życia społeczeństwa. Jest ona odpowiedzią na potrzeby istniejące, a także kreuje i popularyzuje nowe, kształtując lepsze jakościowo społeczeństwo. Funkcja społeczna infrastruktury realizuje się poprzez takie elementy, jak: zwiększenie satysfakcji z życia poprzez rozwijanie i zaspokajanie potrzeb z zakresu wiedzy, informacji, rozrywki, przeżyć estetycznych oraz propagowanie aktywnego trybu życia i rekreacji, czego efektem jest przywracanie dobrej formy i samopoczucia oraz zmniejszenie nieuzasadnionej względami biologicznymi umieralności ludzi w różnych grupach wiekowych.

Infrastruktura społeczna obejmuje instytucje i urządzenia przeznaczone do świadczenia usług dla ludności w takich dziedzinach, jak: bezpieczeństwo, zdrowie, oświata, kultura i wypoczynek.

Infrastruktura społeczna jest częścią polityki społecznej prowadzonej przez podmioty zarówno o zasięgu ogólnokrajowym, jak i regionalnym oraz lokalnym. Inwestycje w dziedzinie infrastruktury społecznej dokonują samorządy lokalne, co w wielu regionach kraju przyczyniło się do rozwoju niektórych placówek, szczególnie w zakresie unowocześnienia ich wyposażenia, jednocześnie jednak przyniosło dalsze pogłębienie dysproporcji regionalnych. Niwelowanie różnic regionalnych oraz między miastem i wsią napotyka barierę finansową, którą pogłębia rozproszenie potencjalnych użytkowników.

Uwzględniając, że jakość świadczonych usług uzależniona jest od kompetencji pracowników tworzących instytucje i obsługujących urządzenia danej infrastruktury, jako pierwszą cechę infrastruktury społecznej wymienić należy profesjonalizm świadczonych usług. Co do cech infrastruktury społecznej należy również podkreślić, że ma ona charakter służebny i jednocześnie osobisty, co znaczy, że działalność w ramach segmentów skierowana jest bezpośrednio na człowieka, kształtując jego zdrowie, wiedzę, wygląd, zainteresowania. Obiekty infrastrukturalne charakteryzują się długim okresem użytkowania, a ich właściwe spożytkowanie wymaga analiz i elastycznego dostosowywania do zmian społeczno-demograficznych. W tym znaczeniu można mówić o jej trwałym powiązaniu z danym obszarem oraz ludnością go zamieszkującą. Nasuwa się tu spostrzeżenie, że sprawność funkcjonowania obiektów infrastruktury społecznej jest uzależniona od zjawisk wyżu i niżu demograficznego w różnych grupach wiekowych, a także od zmian w terytorialnym rozmieszczeniu ludności w przestrzeni i od innych parametrów charakteryzujących zmiany demograficzne. W efekcie wspólną cechą podmiotów infrastruktury społecznej jest konieczność ich ewolucji zgodnie z przemianami społecznymi, demograficznymi i gospodarczymi. Kolejną cechą infrastruktury społecznej jest jej wielofunkcyjność jako zdolność do sprawnego działania oraz łączenia usług w ramach jej poszczególnych gałęzi. Przykładem może tu być służba zdrowia, która świadczy usługi polegające na profilaktyce, diagnostyce oraz leczeniu.

Na podstawie wyżej wymienionych cech infrastruktury społecznej, niezależnie od tego, czy są one właściwe całemu systemowi tej infrastruktury czy też jej poszczególnym segmentom, można stwierdzić, że duża rola przypada czynnikowi ludzkiemu. Poza tym wymienione cechy infrastruktury społecznej wiążą się z procesami zachodzącymi w sferze gospodarczej, środowiskowej i przestrzennej, co ma istotne znaczenie z punktu widzenia możliwości zrównoważonego rozwoju obszarów wiejskich (Kowalski, 2013).

Infrastruktura techniczna stanowi niejako szkielet gospodarki oraz podstawę wszelkiej działalności gospodarczej, warunkując jej zakres, strukturę i przestrzenne rozmieszczenie. Poziom jej rozwoju w dużej mierze decyduje o atrakcyjności zarówno całego regionu (województwa), jak i środowiska lokalnego (powiatu, gminy, a nawet wsi) oraz określa ich możliwości rozwojowe. Spośród elementów infrastruktury technicznej, które odgrywają ważną rolę w aktywizacji gospodarczej obszarów wiejskich, a także w kształtowaniu ich wielofunkcyjnego i zrównoważonego rozwoju, wyróżnia się przede wszystkim: drogi, łączność, sieć energetyczną i gazową oraz wodociąg i kanalizację, co zostało potwierdzone w wielu badaniach i analizach (Gałązka, 1999; Kłodziński, 1999; Pięcek, 1999; Czudec, 2003, 2009; Kołodziejczyk, 2004, 2009; Musiał, 2008; Jarosiński, 2011; Zajac, 2014). Dodać należy, że infrastruktura techniczna na obszarach wiejskich w Polsce nadal jest stosunkowo słabo rozwinięta, przy czym występują w tym zakresie bardzo duże zróżnicowania zarówno w przekroju regionalnym, jak i lokalnym (Kołodziejczyk, 2013).

Wszystkie drogi i stałe urządzenia dla trzech rodzajów transportu (tj.: lądowego, wodnego – śródlądowego i morskiego oraz powietrznego), które są niezbędne

dla zapewnienia przemieszczania się osób i/lub ładunków oraz przepływu i bezpieczeństwa ruchu, określane są terminem „infrastruktura transportowa”. Na infrastrukturę transportową składają się zatem: infrastruktura drogowa, infrastruktura kolejowa, infrastruktura wodna śródlądowa, infrastruktura transportu morskiego oraz infrastruktura transportu lotniczego. Dodać trzeba, że rozwój infrastruktury transportowej nie jest wyłącznie przedmiotem działania rynku, ale przede wszystkim istotnym elementem polityki wspierania rozwoju kraju, w tym rozwoju regionalnego i lokalnego (Tarka, 2012). Stan i dalszy rozwój infrastruktury transportowej jest przy tym również bardzo ważny z punktu widzenia możliwości zrównoważonego rozwoju obszarów wiejskich.

W Polsce występuje duże zróżnicowanie regionalne pod względem wybranych składników infrastruktury transportowej, które dotyczą gęstości dróg ekspresowych i autostrad oraz gęstości linii kolejowej eksploatowanej. Dodać trzeba przy tym, że we wszystkich województwach Polski gęstość linii kolejowej eksploatowanej jest wyraźnie większa w porównaniu z gęstością dróg ekspresowych i autostrad (tab. 5.1).

Biorąc pod uwagę gęstość dróg ekspresowych i autostrad, należy zauważyć, że średnio w latach 2007–2016 była ona wyraźnie największa w województwie śląskim. Natomiast zdecydowanie najniższą gęstością dróg ekspresowych

Tabela 5.1. Wybrane charakterystyki infrastruktury transportowej

Wyszczególnienie	Gęstość dróg ekspresowych i autostrad w km na 100 km ²		Gęstość linii kolejowej eksploatowanej w km na 100 km ²	
	A	B	A	B
Dolnośląskie	1,2	+0,6	8,8	+0,1
Kujawsko-pomorskie	0,7	+0,9	7,0	-0,6
Lubelskie	0,2	+0,3	4,2	-0,1
Lubuskie	1,0	+1,5	6,7	-0,4
Łódzkie	1,2	+2,1	5,9	-0,2
Małopolskie	0,8	+0,7	7,3	-0,3
Mazowieckie	0,5	+0,6	4,8	0,0
Opolskie	0,9	0,0	8,7	-0,7
Podkarpackie	0,6	+0,9	5,6	0,0
Podlaskie	0,2	+0,3	3,5	-0,3
Pomorskie	0,6	+0,5	6,7	-0,3
Śląskie	2,0	+1,2	16,8	-1,5
Świętokrzyskie	0,4	+0,3	6,1	+0,2
Warmińsko-mazurskie	0,4	+0,4	4,9	-0,5
Wielkopolskie	1,0	+0,5	6,7	-0,6
Zachodniopomorskie	0,6	+0,5	5,3	-0,3
Polska	0,7	+0,7	6,4	-0,3

Objaśnienia: A – średnia za lata 2007–2016, B – zmiany w latach 2007–2016 (+/-).

Źródło: dane z GUS w Warszawie.

i autostrad w analizowanych latach odznaczają się dwa województwa, tj. lubelskie i podlaskie, a w dalszej kolejności dotyczy to również województw świętokrzyskiego i warmińsko-mazurskiego. W pozostałych województwach Polski średnio w latach 2007–2016 gęstość dróg ekspresowych i autostrad była z kolei podobna do średniej dla kraju (tab. 5.1).

Analizując zmiany w tym zakresie w latach 2007–2016, trzeba podkreślić, że z wyjątkiem województwa opolskiego (gdzie nie było żadnych zmian), we wszystkich pozostałych województwach Polski nastąpił wzrost gęstości dróg ekspresowych i autostrad. Fakt ten należy traktować jako zjawisko bardzo pozytywne, w tym również w odniesieniu do możliwości zrównoważonego rozwoju obszarów wiejskich. Warto dodać, że gęstość dróg ekspresowych i autostrad najbardziej wzrosła w analizowanych latach w województwie łódzkim, a w dalszej kolejności w województwach lubuskim i śląskim. Najmniejszym wzrostem gęstości dróg ekspresowych i autostrad odznaczają się trzy województwa, tj.: lubelskie, podlaskie i świętokrzyskie (tab. 5.1).

Rozpatrując gęstość linii kolejowej eksploatowanej, należy zauważyć, że średnio w latach 2007–2016 zdecydowanie najlepszą sytuacją pod tym względem cechuje się województwo śląskie. Z kolei najgorsza sytuacja w analizowanym okresie występuje w województwie podlaskim, a następnie również w województwie lubelskim. W pozostałych województwach Polski średnio w latach 2007–2016 gęstość linii kolejowej eksploatowanej była natomiast najbardziej zbliżona do przeciętnej dla kraju (tab. 5.1).

Dodatkowo trzeba podkreślić, że gęstość linii kolejowej eksploatowanej w latach 2007–2016 nieznacznie wzrosła jedynie w dwóch województwach Polski, tj. świętokrzyskim i dolnośląskim. Natomiast w województwach mazowieckim i podkarpackim nie uległa ona żadnej zmianie, podczas gdy we wszystkich pozostałych województwach, podobnie jak średnio w całym kraju, zmalała, przy czym dotyczy to zwłaszcza województwa śląskiego (tab. 5.1).

Infrastruktura turystyczna zwana również zagospodarowaniem turystycznym jest najważniejszym czynnikiem rozwoju turystyki. W literaturze przedmiotu podkreśla się, że szczególne znaczenie w zagospodarowaniu turystycznym ma tzw. baza materialna turystyki, która dzieli się na bazę: noclegową, żywieniową (gastronomiczną), komunikacyjną i towarzyszącą. Baza noclegowa składa się z różnego rodzaju obiektów noclegowych, a więc hoteli, moteli, pensjonatów czy gospodarstw agroturystycznych. Bazę żywieniową stanowią zakłady gastronomiczne będące częścią obiektu noclegowego lub funkcjonujące samodzielnie. Baza komunikacyjna zwana transportową związana jest z różnymi środkami transportowymi używanymi w turystyce (transport lotniczy, autokarowy, kolejowy, wodny). Natomiast baza towarzysząca to urządzenia i obiekty, które mają na celu zaspokojenie potrzeb turystycznych osób uczestniczących w podróżach turystycznych (Niedziółka, 2011). Dodać trzeba, że zarówno stan, jak i dalszy rozwój infrastruktury turystycznej na wsi jest nie tylko ważny z punktu widzenia możliwości rozwoju turystyki wiejskiej, ale też w odniesieniu do możliwości zrównoważonego rozwoju obszarów wiejskich.

W Polsce występuje duże zróżnicowanie regionalne pod względem wybranych składników infrastruktury turystycznej, które dotyczą gęstości bazy noclegowej oraz długości i gęstości ścieżek rowerowych na obszarach wiejskich (tab. 5.2).

Wyraźnie najwyższym wskaźnikiem gęstości bazy noclegowej na obszarach wiejskich odznacza się województwo małopolskie, a w dalszej kolejności województwa pomorskie i zachodniopomorskie. Ponadto analizowany wskaźnik jest nieco wyższy od średniego dla kraju w dwóch województwach, tj. dolnośląskim i śląskim. Natomiast w pozostałych województwach Polski wskaźnik gęstości bazy noclegowej na obszarach wiejskich jest nieco niższy od średniego dla kraju (tab. 5.2).

Biorąc pod uwagę długość ścieżek rowerowych w kilometrach w przeliczeniu na 10 tys. ludności wiejskiej, należy zauważyć, że jest ona wyraźnie największa w dwóch województwach Polski, tj. podlaskim oraz lubuskim. Natomiast zdecydowanie najgorszą sytuacją pod tym względem odznaczają się województwa dolnośląskie i małopolskie, a w dalszej kolejności opolskie i świętokrzyskie. W pozostałych województwach Polski długość ścieżek rowerowych w kilometrach

Tabela 5.2. Wybrane składniki infrastruktury turystycznej na obszarach wiejskich

Wyszczególnienie	Wskaźnik gęstości bazy noclegowej*	Długość ścieżek rowerowych w km na 10 tys. ludności		Gęstość ścieżek rowerowych w km na 10 tys. km ²	
	2016	2016	A	2016	A
Dolnośląskie	0,3	1,6	+1,2	111,0	+79,9
Kujawsko-pomorskie	0,1	9,1	+5,6	604,6	+384,1
Lubelskie	0,1	8,1	+5,7	360,1	+246,2
Lubuskie	0,1	11,2	+5,9	311,3	+143,0
Łódzkie	0,1	8,5	+4,1	607,6	+332,5
Małopolskie	1,0	1,9	+1,7	265,0	+237,6
Mazowieckie	0,1	6,4	+3,2	475,6	+202,1
Opolskie	0,1	4,5	+0,9	362,7	+3,6
Podkarpackie	0,1	5,1	+3,3	307,5	+248,6
Podlaskie	0,1	13,3	+12,4	225,0	+215,8
Pomorskie	0,8	7,9	+4,8	451,1	+292,0
Śląskie	0,3	5,3	+2,2	805,5	+343,8
Świętokrzyskie	0,1	4,5	+2,1	374,2	+208,6
Warmińsko-mazurskie	0,1	8,0	+7,6	202,9	+191,9
Wielkopolskie	0,1	5,6	+3,2	396,1	+237,8
Zachodniopomorskie	0,5	9,4	+5,1	573,2	+344,1
Polska	0,2	6,9	+4,3	402,1	+232,0

Objaśnienia: * W_{GBN} = liczba turystycznych miejsc noclegowych/powierzchnia obszaru w km², wskaźnik został policzony na podstawie danych dotyczących pokoi gościnnych oraz kwater agroturystycznych; A – zmiany w latach 2011–2016 (+/-).

Źródło: dane z GUS w Warszawie.

w przeliczeniu na 10 tys. ludności wiejskiej jest z kolei najbardziej zbliżona do średniej dla kraju (tab. 5.2).

Analizując zmiany w tym zakresie w latach 2011–2016, trzeba podkreślić, że we wszystkich województwach Polski wzrosła długość ścieżek rowerowych w kilometrach w przeliczeniu na 10 tys. ludności wiejskiej. Należy to zatem traktować jako zjawisko bardzo pozytywne, i to zarówno z punktu widzenia możliwości dalszego rozwoju turystyki, jak i w odniesieniu do możliwości zrównoważonego rozwoju obszarów wiejskich. Dodać trzeba, że długość ścieżek rowerowych w kilometrach w przeliczeniu na 10 tys. ludności wiejskiej najbardziej wzrosła w analizowanych latach w województwie podlaskim. Natomiast najmniejszym jej wzrostem odznaczają się trzy województwa, tj.: opolskie, dolnośląskie i małopolskie, a w dalszej kolejności także województwa: świętokrzyskie i śląskie (tab. 5.2).

Rozpatrując gęstość ścieżek rowerowych na obszarach wiejskich, należy zauważyć, że zdecydowanie najlepszą sytuacją pod tym względem cechuje się województwo śląskie. W dalszej kolejności dotyczy to również województw: łódzkiego i kujawsko-pomorskiego. Najgorsza sytuacja występuje w województwie dolnośląskim, a następnie również w warmińsko-mazurskim, podlaskim i małopolskim. W pozostałych województwach Polski gęstość ścieżek rowerowych na obszarach wiejskich jest najbardziej zbliżona do średniej dla kraju (tab. 5.2).

Dodatkowo trzeba podkreślić, że w latach 2011–2016 we wszystkich województwach Polski wzrosła gęstość ścieżek rowerowych na obszarach wiejskich, co należy traktować jako zjawisko bardzo pozytywne zarówno w odniesieniu do możliwości rozwoju turystyki wiejskiej, jak i zrównoważonego rozwoju tych terenów. W analizowanych latach gęstość ścieżek rowerowych na obszarach wiejskich najbardziej wzrosła w województwie kujawsko-pomorskim, a w dalszej kolejności w województwach: zachodniopomorskim, śląskim i łódzkim. Najmniejszym wzrostem gęstości ścieżek rowerowych na obszarach wiejskich odznacza się województwo opolskie, a także dolnośląskie (tab. 5.2).

Podsumowując, należy stwierdzić, że najlepszą sytuacją pod względem poziomu rozwoju analizowanych powyżej wybranych składników infrastruktury, w kontekście możliwości zrównoważonego rozwoju obszarów wiejskich, odznaczają się przede wszystkim dwa województwa, tj. śląskie i łódzkie. Natomiast najgorsza sytuacja w tym zakresie występuje w czterech województwach, takich jak: dolnośląskie, opolskie, podlaskie i świętokrzyskie, co może stanowić istotną barierę dla zrównoważonego rozwoju obszarów wiejskich w tych regionach Polski.

5.2. Technologie służące ochronie środowiska przyrodniczego

Do czynników technicznych związanych z poprawą stanu infrastruktury w zakresie ochrony środowiska przyrodniczego zaliczono wskaźniki odnoszące się do:

- odsetka osób korzystających z oczyszczalni ścieków,
- odsetka osób korzystających z wodociągów,
- odsetka osób korzystających z kanalizacji,

- poboru wody na 1 km² na potrzeby gospodarki narodowej i ludności na 1 mieszkańca wsi.

Wskaźniki odnoszące się do odnawialnych źródeł energii zalicza się do czynników technicznych obejmujących technologie służące ochronie środowiska przyrodniczego. Zaliczono do nich wskaźniki związane z:

- udziałem energii odnawialnej w produkcji energii elektrycznej ogółem (w %),
- nakładami na środki trwałe służące oszczędzaniu energii elektrycznej na 1 mieszkańca (w zł),
- odpadami komunalnymi zebranych selektywnie w relacji do ogółu odpadów komunalnych zebranych w ciągu roku (w %),
- ilością zmieszanych odpadów komunalnych z gospodarstw domowych zebranych w ciągu roku przypadającą na 1 mieszkańca (kg),
- zmianami klimatu.

Z danych w tabeli 5.3 wynika, że pod względem dostępu mieszkańców wsi do sieci kanalizacyjnej jest jeszcze wiele do zrobienia. Szczególnie w regionach rolniczych Lubelszczyzny i Podlasia, ponieważ tam tylko co piąty mieszkaniec obszarów wiejskich korzysta z kanalizacji. W województwach pomorskim, zachodniopomorskim i podkarpackim co drugi mieszkaniec wsi ma dostęp do sieci kanalizacyjnej. Z danych ARiMR wynika, że w latach 2007–2013 polskie gminy pozyskały środki unijne na budowę wodociągów i kanalizacji na obszarach wiejskich (odpowiednio 1,5 i 4,0 mld zł). W przypadku wodociągów największe środki skierowano na obszary wiejskie zachodniopomorskiego (256 mln zł), podkarpackiego i podlaskiego (po 144 mln zł), mazowieckiego i wielkopolskiego (ok. 116 mln zł). Najmniejsze zaś do: opolskiego (20,6 mln zł), śląskiego (45,3 mln zł) i pomorskiego (52,0 mln zł). Na dofinansowaniu kanalizacji na obszarach wiejskich najbardziej skorzystały województwa wielkopolskie, małopolskie, mazowieckie, śląskie (ponad 500 mln zł), a najmniej podlaskie (41,0 mln zł) i zachodniopomorskie (108,8 mln zł). W przeliczeniu wartości nakładów pochodzących z funduszy unijnych na 1 km wybudowanej sieci można wskazać regiony, w których relacja efekt–nakład była najkorzystniejsza. Należą do nich: podkarpackie, zachodniopomorskie, śląskie i podlaskie. Najniższą relację nakład–efekt stwierdzono w województwach mazowieckim, pomorskim, kujawsko-pomorskim i warmińsko-mazurskim.

Dane liczbowe w tabeli 5.3 dają podstawy do stwierdzenia, że w latach 2007–2016 nastąpił duży postęp pod względem wyposażenia obszarów wiejskich w Polsce w sieć wodociągową i kanalizacyjną oraz oczyszczalnie ścieków. W każdym regionie wzrósł odsetek osób korzystających z tych składników infrastruktury, przy czym w kwestii oczyszczalni ścieków najlepiej sytuacja przedstawia się w pomorskim, podkarpackim i zachodniopomorskim. Ponad dwukrotny przyrost osób użytkujących oczyszczalnie ścieków w latach 2007–2016 odnotowano w regionach świętokrzyskim, lubuskim i łódzkim. Korzystanie z sieci wodociągowej przez mieszkańców wsi jest na wysokim i wyrównanym regionalnie poziomie. W przypadku sieci kanalizacyjnej zaobserwowano ponad dwukrotny przyrost w regionach opolskim, lubuskim, świętokrzyskim, mazowieckim, małopolskim, śląskim. Najwyższy poziom wyposażenia w kanalizację, podobnie jak

Tabela 5.3. Odsetek ludności korzystającej z oczyszczalni ścieków, sieci wodociągowej i kanalizacyjnej na obszarach wiejskich

Wyszczególnienie	Oczyszczalnie ścieków			Sieć wodociągowa			Sieć kanalizacyjna		
	2007	2016	A	2007	2016	A	2007	2016	A
Dolnośląskie	25,8	45,8	177,5	78,1	88,8	113,7	23,9	44,2	187,9
Kujawsko-pomorskie	27,6	37,8	136,9	81,2	93,1	114,6	25,4	38,4	151,2
Lubelskie	15,8	24,8	156,9	67,7	80,3	118,6	11,5	21,1	183,5
Lubuskie	20,0	42,9	214,5	76,6	89,5	116,8	19,3	40,8	211,4
Łódzkie	11,7	25,5	217,9	80,0	92,5	115,6	12,5	24,9	199,2
Małopolskie	20,3	39,0	192,1	55,2	68,4	123,9	18,1	38,5	212,8
Mazowieckie	15,9	30,0	188,7	66,7	83,4	125,0	14,1	29,2	207,1
Opolskie	23,6	54,7	231,8	91,1	95,1	104,4	21,0	52,5	250,0
Podkarpackie	35,0	57,1	163,1	63,4	71,5	112,8	30,6	55,9	182,7
Podlaskie	16,7	22,8	136,5	73,8	81,1	109,9	16,2	21,8	134,6
Pomorskie	41,6	62,1	149,3	80,8	91,7	113,5	36,2	61,5	169,9
Śląskie	25,2	46,2	183,3	79,2	87,8	110,9	22,9	46,6	203,5
Świętokrzyskie	16,2	37,2	229,6	72,9	87,2	119,6	15,1	35,7	236,4
Warmińsko-mazurskie	31,5	46,5	147,7	74,7	88,8	118,9	24,3	43,5	179,0
Wielkopolskie	26,5	46,4	175,1	86,3	94,7	109,7	25,3	46,6	184,2
Zachodniopomorskie	40,3	57,1	141,7	84,9	93,2	109,8	38,1	57,4	150,7
Polska	23,8	41,3	173,5	73,5	85,0	115,6	21,3	40,3	189,2

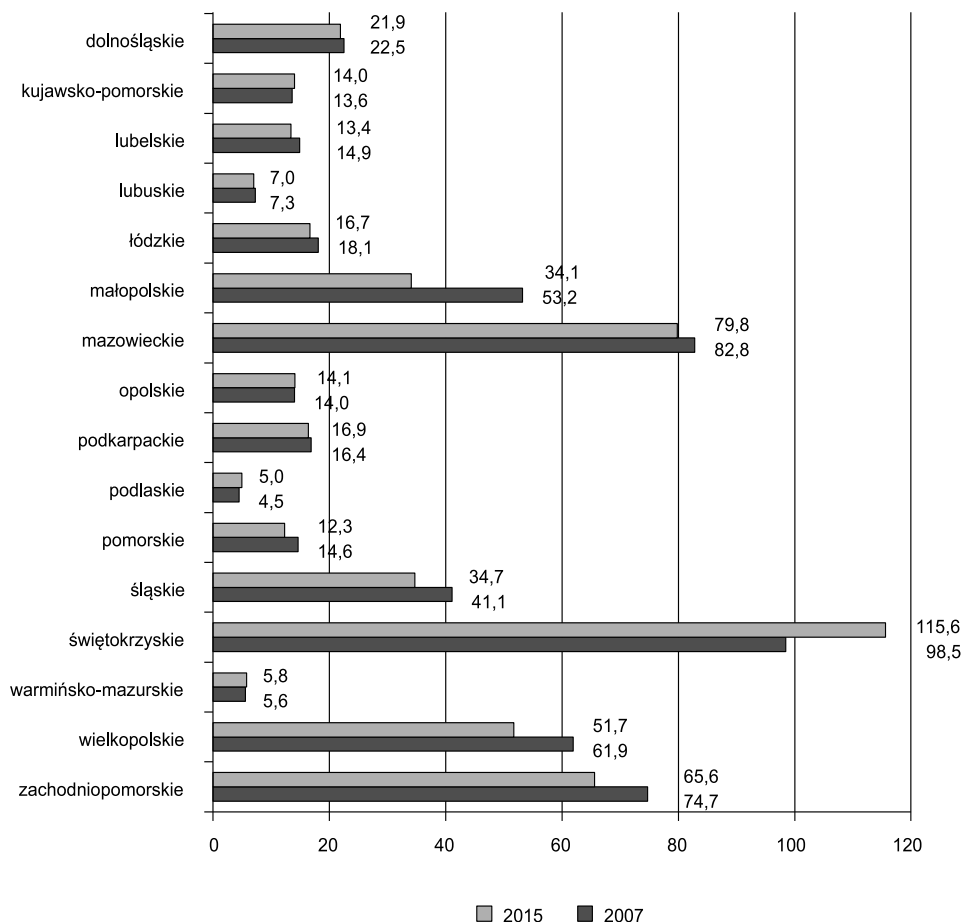
Objaśnienia: A – dynamika 2016/2007.

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych z GUS.

w oczyszczalni ścieków, występuje w regionach pomorskim, zachodniopomorskim, podkarpackim, opolskim.

W przypadku środowiskowej efektywności produkcji należy zauważyć, że pobór wody na 1 km² (w dekametrach sześciennych) na potrzeby gospodarki narodowej i ludności na 1 mieszkańca w kraju w latach 2007–2015 uległ zmniejszeniu z 36,5 do 33,6. Zwiększenie poboru wody w latach 2007–2015 wystąpiło tylko w województwach świętokrzyskim, warmińsko-mazurskim i podlaskim. W ujęciu regionalnym największy pobór wody stwierdzono w województwach świętokrzyskim i mazowieckim (rys. 5.1), najmniejszy zaś w podlaskim i warmińsko-mazurskim.

Na obszarach wiejskich w 2014 r. zamknięto 57 kontrolowanych składowisk odpadów komunalnych, w wyniku czego czynne pozostały 284 składowiska na powierzchni 1,3 tys. ha. W porównaniu do 2006 r. liczba składowisk zmalała trzykrotnie. W 2014 r. na obszarach wiejskich najwięcej składowisk funkcjonowało w regionach lubelskim i mazowieckim (odpowiednio: 41 i 40), najmniej zaś w województwach śląskim i małopolskim (odpowiednio: 6 i 7). Mieszkańcy wsi w 2014 r. wytworzyli 2,1 mln ton odpadów komunalnych, co w przeliczeniu na 1 mieszkańca wynosiło 137,3 kg (w miastach 354,4 kg). W porównaniu do

Rys. 5.1. Pobór wody na 1 km² na potrzeby gospodarki narodowej i ludności na 1 mieszkańca wsi według województw (w dam³)

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych z GUS, Warszawa 2016.

2006 r. ilość odpadów wytworzonych przez ludność wiejską wzrosła o 38%, na 1 mieszkańca o 34,5 kg (*Obszary wiejskie....*, 2016, s. 228).

Ochrona środowiska jest procesem ciągłym, długotrwałym i wymagającym nakładów finansowych. Szczególnie kapitałochłonne są inwestycje spełniające standardy ekologiczne, podejmowane przez przedsiębiorców i samorządy odpowiedzialne za stan środowiska przyrodniczego na swoim terenie. Inwestycje w ochronę środowiska nie są nastawione na generowanie zysku (Kožuch, 2013).

Istotnym racjonalnym sposobem eksploatacji zasobów mającym wpływ na otaczające nas środowisko jest wykorzystywanie odnawialnych źródeł energii w codziennym życiu. Zrównoważony rozwój w odniesieniu do sektora energetycznego (zrównoważonej energetyki) należy definiować jako zamianę energii pierwotnej na elektryczną i ciepłą oraz jej dostarczenie do odbiorcy końcowego w sposób

umożliwiający zaspokojenie potrzeb obecnych i przyszłych pokoleń uwzględniających gospodarcze, społeczne i środowiskowe aspekty rozwoju człowieka (Prandecki, 2014). Rozwój energetyki w kierunku zwiększenia udziału odnawialnych źródeł energii (OZE) wpisuje się w realizację koncepcji zrównoważonego rozwoju. Wyzwaniem dla ludzkości dzisiaj jest równy dostęp do wszelkiego rodzaju dóbr: energii czy wody, w celu zapewnienia odpowiedniego standardu życiowego. Rabunkowa gospodarka surowcami spowodowała głęboką dewastację środowiska naturalnego. W celu zwiększenia zakresu wykorzystania OZE w życiu codziennym należy udoskonalać technologię zastosowania OZE oraz informować o korzyściach z tego płynących, a także możliwościach pozyskania wsparcia finansowego na inwestycje. Ważne jest też edukowanie o konieczności oszczędzania energii.

Konsekwentne wdrażanie polityki ekologicznej (w tym OZE) w ramach zrównoważonego rozwoju stanowi gwarancję bezpieczeństwa energetycznego oraz podejmowania przez podmioty gospodarcze działań w zakresie ochrony środowiska (Kuzior, 2017). Najwyższy wskaźnik udziału energii odnawialnej w produkcji energii elektrycznej ogółem stwierdzono w regionie warmińsko-mazurskim i podlaskim, najniższy zaś w województwie łódzkim (tab. 5.4). Na szczególną uwagę zasługuje fakt, że w wymienionych wyżej regionach wschodniej Polski na przestrzeni ostatnich dziewięciu lat odnotowano najwyższy wzrost udziału energii odnawialnej w produkcji energii elektrycznej, co zapewne wynika z możliwości wykorzystania na ten cel funduszy i programów UE. W przypadku wysokości nakładów na środki trwałe służące ochronie środowiska na 1 mieszkańca wyraźnie pierwsze miejsce zajmuje region Śląska. Najniższe nakłady na mieszkańca poniesiono w województwie pomorskim, chociaż stwierdzono tutaj duże zmiany w latach 2007–2016. Największą dynamikę zmian pod tym względem w badanych latach odnotowano w województwie lubuskim.

Największy poziom nakładów na inwestycje⁴ w zakresie ochrony środowiska i gospodarki wodnej na obszarach wiejskich w 2008 i 2015 r. odnotowano na Mazowszu, w Wielkopolsce i Małopolsce (tab. 5.5). W okresie siedmiu lat we wszystkich regionach kraju nakłady inwestycyjne wzrosły – w największym stopniu w regionie lubuskim i śląskim. Należy także zauważyć rosnący udział środków finansowych z funduszy strukturalnych UE w nakładach inwestycyjnych na środowisko i gospodarkę wodną. Na Podlasiu blisko połowę nakładów stanowią środki unijne. Należy tutaj jednak zaznaczyć, że chodzi o fundusze strukturalne, które w latach 2007–2013 były dwa, w tym głównie Europejski Fundusz Rozwoju Regionalnego, a w ramach PROW 2007–2013 były również realizowane działania wspierające inwestycje w kanalizację, wodociągi i oczyszczalnie ścieków, ale były one finansowane z Europejskiego Funduszu Rolnego na rzecz Obszarów Wiejskich, który nie jest funduszem strukturalnym. Najmniej nakładów na inwestycje środowiskowe i gospodarkę wodną na obszarach wiejskich ponoszą regiony wschodniej Polski, w tym Podlasie, Lubelszczyzna oraz Warmia i Mazury. W efekcie tych inwestycji i wsparciu z funduszy UE na obszarach wiejskich

⁴ Nakłady te obejmują sumę nakładów ponoszonych ogółem na wodociągi zbiorowe, kanalizację i zbiorowe oczyszczalnie ścieków.

Tabela 5.4. Wskaźniki dotyczące produkcji energii odnawialnej oraz wysokość nakładów związanych z oszczędzaniem energii na 1 mieszkańca

Wyszczególnienie	Udział energii odnawialnej w produkcji energii elektrycznej ogółem (w %)		Nakłady na środki trwałe służące ochronie środowiska związane z oszczędzaniem energii elektrycznej na 1 mieszkańca (w zł)	
	2016	zmiany w latach 2007–2016 (+/–)	średnia za lata 2007–2016	zmiany w latach 2007–2016 (dynamika, rok 2007=100)
Dolnośląskie	6,5	+4,8	10,0	43,2
Kujawsko-pomorskie	58,7	+11,8	11,6	208,2
Lubelskie	18,7	+17,5	7,1	144,4
Lubuskie	21,3	+14,2	14,6	2452,9
Łódzkie	3,9	+3,6	15,7	62,8
Małopolskie	7,7	+1,2	14,0	76,8
Mazowieckie	5,9	+4,5	6,2	69,0
Opolskie	7,1	+4,6	15,9	133,0
Podkarpackie	24,3	+17,8	7,7	234,6
Podlaskie	66,5	+64,7	14,9	76,2
Pomorskie	49,8	+32,3	4,7	1550,0
Śląskie	4,1	+3,1	30,2	162,7
Świętokrzyskie	20,7	+14,4	11,8	450,0
Warmińsko-mazurskie	83,7	+58,5	5,8	311,1
Wielkopolskie	15,4	+13,1	6,8	490,0
Zachodniopomorskie	41,8	+34,9	11,3	841,2
Polska	13,7	+10,3	12,1	131,8

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych z GUS w Warszawie.

oddano do użytku wiele tysięcy kilometrów sieci wodociągowej, kanalizacyjnej oraz wybudowano lub zmodernizowano stacje uzdatniania wody.

W przypadku gospodarki odpadami należy zauważyć w latach 2007–2016 wyraźny – prawie 5-krotny w skali kraju – wzrost odpadów komunalnych zebranych selektywnie. W ujęciu regionalnym najwyższy przyrost takich odpadów stwierdzono w regionie świętokrzyskim (ponad 8,5-krotny), najmniejszy zaś w Wielkopolsce (tab. 5.6). Generalnie najwięcej takich odpadów występuje w regionach o dobrej pozycji ekonomicznej – mazowieckim, małopolskim, najmniej w warmińsko-mazurskim i podlaskim.

Z kwestiami dotyczącymi zmian klimatu związane są aspekty zużycia energii elektrycznej, emisji gazów cieplarnianych (dwutlenek węgla) oraz zanieczyszczeń gazowych zatrzymanych lub zneutralizowanych w urządzeniach oczyszczających (tab. 5.7). Najwyższy poziom zużycia energii elektrycznej występuje w regionach Mazowsza i Wielkopolski. Natomiast największą emisję gazów cieplarnianych stwierdzono w łódzkim, śląskim i mazowieckim, najniższą zaś w regionach wschodniej Polski, takich jak Podkarpacie, Podlasie, Warmia i Mazury.

Tabela 5.5. Nakłady inwestycyjne na ochronę środowiska i gospodarkę wodną na obszarach wiejskich według regionów (w mln zł)

Wyszczególnienie	2008	2015	Dyna- mika (2015/ 2008)	Udział środków z funduszy str. UE w nakładach inwest. na ochr. środ. i gosp. wod- ną na wsi (w %)		Udział regionów w nakładach inwest. na ochr. środ. i gosp. wod- ną na wsi (w %)	
				2008	2015	2008	2015
				Dolnośląskie	165,0	259,7	157,4
Kujawsko-pomor- skie	73,7	128,0	173,7	1,3	27,8	3,6	3,7
Lubelskie	75,8	86,4	113,9	6,7	35,4	3,7	2,5
Lubuskie	30,1	110,8	368,1	0,5	44,4	1,5	3,2
Łódzkie	89,9	141,2	157,1	4,8	37,9	4,4	4,1
Małopolskie	232,6	528,8	227,3	27,9	44,3	11,3	15,2
Mazowieckie	405,8	551,3	135,9	6,4	32,2	19,7	15,8
Opolskie	116,8	168,4	144,2	3,7	37,2	5,7	4,8
Podkarpackie	151,9	158,3	104,2	38,0	40,2	7,4	4,5
Podlaskie	18,9	47,1	249,2	15,4	48,2	0,9	1,4
Pomorskie	122,9	250,7	204,3	1,0	44,2	6,0	7,2
Śląskie	95,1	332,2	349,3	6,8	45,7	4,6	9,5
Świętokrzyskie	67,2	158,4	235,7	26,8	35,9	3,3	4,5
Warmińsko-ma- zurskie	55,3	69,0	124,8	1,6	27,7	2,7	2,0
Wielkopolskie	307,3	399,9	130,1	2,5	30,2	14,9	11,5
Zachodnio-po- morskie	49,2	93,1	189,2	9,4	31,1	2,4	2,7
Polska	2057,5	3483,3	169,3	10,7	11,6	100,0	100,0

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych BDL GUS 2016.

Zmiany klimatyczne i konieczność prowadzenia polityki ekologicznej powodują, że coraz większe znaczenie będą zyskiwać odnawialne źródła energii (np. fotowoltaika), konieczne stanie się podjęcie działań w związku z niezadowalającą jakością powietrza (piece, niska emisja), ciągle istotnym problemem na obszarach wiejskich będzie jakość wody (i wynikająca z tego konieczność budowania oczyszczalni itd.). Ponadto aktualne będą kwestie związane z żywnością GMO, zmniejszać się będzie dostępność wody, coraz częstsze staną się gwałtowne zjawiska atmosferyczne. Jednocześnie będzie się zwiększać świadomość ekologiczna. W przypadku postępu technologicznego kluczowy będzie rozwój infrastruktury (drogi asfaltowe, autostrady, Internet i inne media), a tu coraz większą rolę w wielu wymiarach życia będą odgrywać nowe technologie cyfrowe (Sadura, 2017). Od 2008 r. w Polsce występuje systematyczny, niewielki wzrost udziału energii ze źródeł odnawialnych w końcowym zużyciu energii brutto (w latach 2004–2007 wartość wskaźnika utrzymywała się na stałym poziomie 6,9%, natomiast w 2013 r.

Tabela 5.6. Gospodarka odpadami komunalnymi – wybrane wskaźniki za lata 2007 i 2016

Wyszczególnienie	Odpady komunalne zebrane selektywnie w relacji do ogółu odpadów komunalnych zebranych w ciągu roku (%)			Ilość zmieszanych odpadów komunalnych z gospodarstw domowych zebranych w ciągu roku przypadająca na 1 mieszkańca (kg)		
	2007	2016	dynamika 2016/2007	2007	2016	dynamika 2016/2007
Dolnośląskie	4,8	21,3	443,8	226,7	220,6	97,4
Kujawsko-pomorskie	4,9	23,8	485,7	176,0	171,0	97,2
Lubelskie	4,4	25,9	588,6	120,7	114,3	94,7
Lubuskie	4,7	21,5	457,4	174,0	206,4	118,6
Łódzkie	5,3	27,5	518,9	164,4	168,4	102,4
Małopolskie	6,6	27,3	413,6	133,9	178,1	133,0
Mazowieckie	4,3	26,4	614,0	217,8	208,2	95,6
Opolskie	4,0	27,2	680,0	195,3	173,8	89,0
Podkarpackie	5,9	24,4	413,6	111,6	121,4	108,8
Podlaskie	2,8	19,2	685,7	151,6	159,9	105,5
Pomorskie	4,8	23,8	495,8	179,1	183,9	102,7
Śląskie	6,2	34,7	559,7	201,5	187,1	92,8
Świętokrzyskie	3,2	27,3	853,1	112,8	98,0	86,9
Warmińsko-mazurskie	4,0	16,9	422,5	160,0	187,9	117,4
Wielkopolskie	6,4	20,2	315,6	170,2	205,5	120,7
Zachodniopomorskie	4,5	19,8	440,0	208,7	204,3	97,9
Polska	5,1	25,2	494,1	175,7	180,7	102,8

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych z GUS w Warszawie.

osiągnęła poziom 11,3%). Obserwowany wzrost ilości energii pozyskiwanej ze źródeł odnawialnych znajduje również odzwierciedlenie we wzroście zróżnicowania tych źródeł. W latach 2004 i 2013 największy udział, mimo stopniowego spadku, miała energia pochodząca z biopaliw stałych (odpowiednio: 94,0 i 79,8%). W analizowanych latach obniżeniu uległ także udział energii wody (z 4,1 do 2,5%). Pozostałe źródła energii odnawialnej stanowiły: biopaliwa ciekłe (wzrost z 0,3% w 2004 r. do 8,7% w 2013 r.), energia wiatru (wzrost z 0,3 do 6,0%), biogaz (wzrost z 1,1% do 2,1%), energia geotermalna (utrzymała się na poziomie 0,2%) oraz energia słoneczna i odnawialne odpady komunalne, których udział w 2013 r. wyniósł odpowiednio 0,2 i 0,4%. Proces pozyskiwania energii ze źródeł odnawialnych rozwija się powoli, co wpływa niekorzystnie na równowagę posiadanych zasobów naturalnych i ochronę środowiska. W celu poprawy bezpieczeństwa energetycznego w obszarze energii odnawialnej w Polsce założono stopień wykorzystania tego źródła w końcowym zużyciu energii brutto na poziomie minimum 15% do 2020 r. i jego dalszy wzrost w kolejnych latach.

Niewyczerpalność, powszechność i ogólna dostępność zasobów odnawialnych źródeł energii wraz ze skutecznie prowadzoną polityką energetyczną skłaniają do

Tabela 5.7. Wybrane wskaźniki związane ze zmianami klimatu

Wyszczególnienie	Zużycie energii elektrycznej (MWh)	Emisja gazów cieplarnianych (dwutlenek węgla) (t/rok)	Zanieczyszczenia gazowe zatrzymane lub zneutralizowane w urządzeniach oczyszczających (t/rok)
Dolnośląskie	1 007 151	12 772 748	608 744
Kujawsko-pomorskie	93 1018	9 275 744	29 637
Lubelskie	969 164	5 077 123	184 572
Lubuskie	424 787	2 175 286	141
Łódzkie	970 724	40 120 464	453 155
Małopolskie	1 653 974	9 977 646	132 000
Mazowieckie	2 128 708	28 687 025	123 869
Opolskie	571 689	12 335 716	135 734
Podkarpackie	866 826	2 789 738	7 101
Podlaskie	551 508	2 199 008	1 348
Pomorskie	847 285	6 802 467	81 311
Śląskie	1 207 969	37 920 480	314 504
Świętokrzyskie	532 998	13 947 096	54 198
Warmińsko-mazurskie	669 952	1 579 739	103
Wielkopolskie	1 904 172	15 357 254	144 207
Zachodniopomorskie	572 819	8 403 439	30 261

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych z GUS, Warszawa 2016.

coraz większego ich wykorzystania w produkcji energii na świecie (Chodkowska-Miszczuk i in., 2016). Zrównoważony rozwój w odniesieniu do sektora energetycznego (zrównoważonej energetyki) należy definiować jako zamianę energii pierwotnej na elektryczną i ciepłą oraz jej dostarczenie do odbiorcy końcowego w sposób umożliwiający zaspokojenie potrzeb obecnych i przyszłych pokoleń uwzględniających gospodarcze, społeczne i środowiskowe aspekty rozwoju człowieka (Prandecki, 2014).

Jednym z ważniejszych kierunków działań w zakresie środowiska jest program inwestycji publicznych ukierunkowanych na nowe technologie, które mają rozwiązać problemy środowiskowe, m.in. mogłyby się przyczynić do spadku emisji gazów cieplarnianych. W zrównoważonym rozwoju w aspekcie środowiskowym chodzi o ograniczanie zanieczyszczeń i gazów cieplarnianych, nieefektywnego wykorzystania zasobów naturalnych, zachowanie różnorodności biologicznej, bezpieczeństwa energetycznego. W dokumencie strategicznym *Europa 2020* zobowiązano się do spełnienia prośrodowiskowych celów w zakresie zwiększenia udziału energii odnawialnej w zasobach energii ogółem i redukcji emisji dwutlenku węgla do atmosfery.

Podsumowując, należy stwierdzić, że w latach 2007–2016 nastąpił duży postęp pod względem wyposażenia obszarów wiejskich w Polsce w sieć wodociągową i kanalizacyjną oraz oczyszczalnie ścieków. W każdym regionie wzrósł odsetek osób korzystających z tych składników infrastruktury, przy czym pod względem

korzystania z oczyszczalni ścieków i kanalizacji najlepiej sytuacja przedstawia się w pomorskim, podkarpackim i zachodniopomorskim. Z kolei największy odsetek osób korzystających z wodociągów wyróżnia regiony Opolszczyzny, Pomorza oraz województwa kujawsko-pomorskiego. Najwyższy wskaźnik udziału energii odnawialnej w produkcji energii elektrycznej ogółem stwierdzono w regionie warmińsko-mazurskim i podlaskim, najniższy zaś w województwie łódzkim. W przypadku wysokości nakładów na środki trwałe służące ochronie środowiska na 1 mieszkańca wyraźnie pierwsze miejsce zajmuje region Śląska. Konkludując, należy stwierdzić, że najmniej nakładów na inwestycje środowiskowe i gospodarkę wodną na obszarach wiejskich ponoszą regiony wschodniej Polski, w tym Lubelszczyzna oraz Warmia i Mazury.

6. Zrównoważony rozwój obszarów wiejskich a skala i kierunki wsparcia funduszami Unii Europejskiej

6.1. Syntetyczne mierniki poziomu zrównoważenia rozwoju obszarów wiejskich

W związku z tym, że zrównoważony rozwój obszarów wiejskich zależy od nasilenia działalności różnych czynników charakteryzowanych wieloma cechami, ocena jego poziomu jest możliwa przy wykorzystaniu metod pozwalających na agregowanie tych cech. Jak wspomniano we wstępie, z literatury wynika, że spośród różnych metod najlepsze rezultaty daje w takim przypadku zastosowanie miernika pozycyjnego z medianą Webera, co nie tylko uodparnia analizę na wpływ asymetrii rozkładu empirycznego, ale przede wszystkim uwzględnia interakcję w zbieżne cech diagnostycznych (Sampolska-Rzechuła, 2013; Czech, Słaby, 2017).

Przy wyborze cech diagnostycznych, które w możliwie najlepszym sposób charakteryzują poziom zrównoważonego rozwoju, brano pod uwagę:

- związek danej cechy z czynnikami warunkującymi zrównoważony rozwój obszarów wiejskich,
- możliwość dokonywania porównań między regionami w Polsce,
- ścisły związek ze specyfiką obszarów wiejskich,
- dostępność aktualnych danych statystycznych ilustrujących cechy charakteryzujące wyodrębnione we wstępie grupy czynników.

Na tej podstawie przyjęto 51 cech diagnostycznych, przypisanych do 4 grup czynników: ekonomicznych, społecznych, infrastrukturalnych i charakteryzujących lokalność i innowacyjność obszarów wiejskich.

Zgodnie z powszechnie przyjętymi zasadami stosowania metod porównawczej analizy taksonomicznej, przed obliczaniem mierników syntetycznych przeprowadzono ocenę współczynników zmienności i współzależności między cechami. Ze względu na zbyt niską zmienność niektórych cech (współczynnik zmienności poniżej 10%) albo bardzo silne skorelowanie z innymi cechami (współczynnik korelacji powyżej 0,65), z analizy wyłączono 11 cech. Ostatecznie do budowy

miernika syntetycznego wykorzystano 40 zmiennych przypisanych do czterech grup czynników.

Zmienne charakteryzujące grupę czynników ekonomicznych:

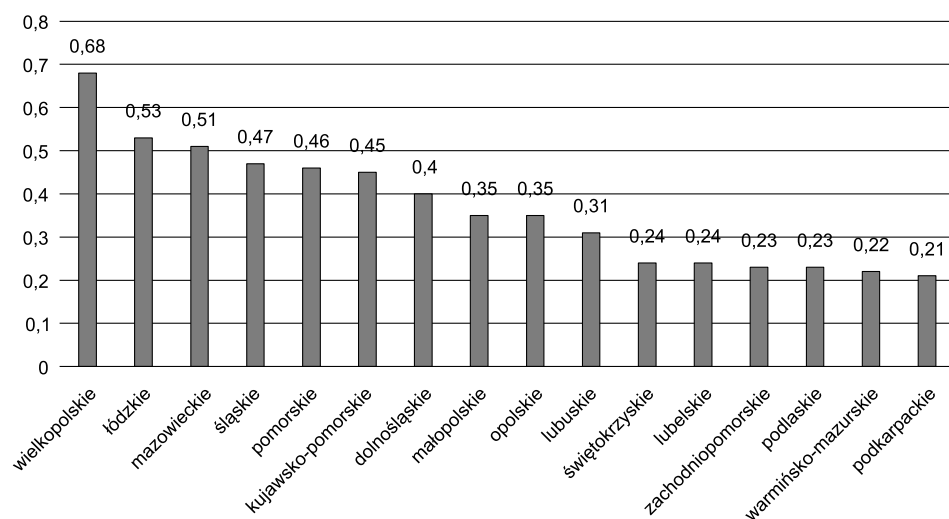
1. produkt krajowy brutto per capita w regionach w Polsce (X1),
2. udział rolnictwa w wartości dodanej brutto w regionach w Polsce (X2),
3. liczba podmiotów gospodarczych w przeliczeniu na 1000 mieszkańców w wieku produkcyjnym (X3),
4. liczba podmiotów gospodarczych prowadzonych przez osoby fizyczne w przeliczeniu na 1000 mieszkańców w wieku produkcyjnym (X4),
5. udział nowo zarejestrowanych podmiotów gospodarczych należących do sektora kreatywnego w ogólnej liczbie nowo zarejestrowanych przedsiębiorstw (X6),
6. udział nowo zarejestrowanych podmiotów gospodarczych należących do branży przetwórstwa rolno-spożywczego w ogólnej liczbie nowo zarejestrowanych przedsiębiorstw (X6),
7. produkcja końcowa w rolnictwie w przeliczeniu na 1 ha użytków rolnych (X7),
8. udział użytków ugorowanych w ogólnej powierzchni użytków rolnych (X8),
9. pogłowie bydła na 100 ha użytków rolnych (X9),
10. pogłowie trzody chlewnej na 100 ha użytków rolnych (X10),
11. udział dochodów własnych w ogólnej kwocie dochodów budżetowych samorządów gmin (X11),
12. udział wydatków inwestycyjnych gmin wiejskich w ogólnej kwocie wydatków budżetowych (X12),
13. udział zobowiązań w ogólnej kwocie wydatków budżetowych gmin wiejskich (X13).

Wymienione cechy opisują różne rodzaje czynników ekonomicznych kształtujących zrównoważony rozwój obszarów wiejskich. Zmienne X1 i X2 charakteryzują makroekonomiczne aspekty stanu gospodarki w regionach, przy czym zmienna X2 była traktowana jako destymulanta. Z kolei zmienne X3, X4, X5, X6 ilustrują zaawansowanie procesu rozwoju pozarolniczej działalności gospodarczej na wsi, ważnej z punktu widzenia wielofunkcyjnego rozwoju obszarów wiejskich i rolnictwa. Kolejna grupa zmiennych – X7, X8, X9 i X10 – charakteryzuje produkcję rolniczą i jest miarą konkurencyjności rolnictwa w regionach.

Ostatnia grupa zmiennych – X11, X12, X13 – to natomiast wskaźniki sytuacji finansowej jednostek samorządu gmin wiejskich informujące o ich zdolności do realizowania zadań inwestycyjnych należących do samorządów i tworzących różne składniki infrastruktury wykorzystywanej w działalności gospodarczej i wpływającej na atrakcyjność inwestycyjną lokalnych środowisk (zmienna X13 jest tu destymulantą).

Na podstawie analizy mierników przedstawionych na rysunku 6.1 można sformułować kilka spostrzeżeń odnoszących się do znaczenia czynników ekonomicznych w zrównoważonym rozwoju obszarów wiejskich w różnych regionach w Polsce. Przede wszystkim widoczne jest bardzo duże zróżnicowanie międzyregionalne pod tym względem, a zdecydowanie najwyższy poziom rozwoju charakteryzuje gminy wiejskie w Wielkopolsce. Z analizy w rozdziale 2 wynika, że

Rys. 6.1. Wartości mierników syntetycznych ze względu na cechy gospodarcze obszarów wiejskich

Źródło: opracowanie własne.

przewagę tego regionu daje dobrze rozwinięte i konkurencyjne rolnictwo, które charakteryzuje się najwyższą w Polsce wielkością produkcji końcowej z 1 ha użytków rolnych, a także najwyższym wskaźnikiem towarowości. Można zatem przyjąć, że pozytywnie została zweryfikowana hipoteza zakładająca, iż w regionach z dobrze rozwiniętym rolnictwem łatwiejsze jest spełnianie warunków determinujących zrównoważony rozwój obszarów wiejskich.

Drugim czynnikiem dającym przewagę jest dobra sytuacja finansowa gmin wiejskich, a zwłaszcza wysoki udział wydatków inwestycyjnych w ogólnej kwocie wydatków budżetowych. Każdy z tych czynników jest z kolei powiązany z wysokim poziomem rozwoju całej gospodarki w Wielkopolsce, co przekłada się na dużą samodzielność finansową samorządów na wsi, mierzoną wysokim udziałem dochodów własnych w ogólnej kwocie dochodów budżetowych, i jeden z najniższych w Polsce wskaźników udziału zobowiązań w dochodach.

Relatywnie wysokie miejsca w rankingu obszarów wiejskich ze względu na ich cechy ekonomiczne województw: łódzkiego, mazowieckiego, śląskiego, pomorskiego, a także kujawsko-pomorskiego mogą świadczyć o ważnym oddziaływaniu dużych aglomeracji na poziom ekonomicznego rozwoju wsi. Może to być czynnik, który sprzyja rozwojowi obszarów wiejskich przez tworzenie znacznego popytu na produkty rolnicze, które z uwagi na swoje cechy powinny jak najszybciej trafić do konsumentów, a rynek w dużych miastach jest najbardziej chłonny. Aglomeracje mogą też dawać zatrudnienie znaczącej części mieszkańców wsi, co z kolei ma znaczenie dla sytuacji finansowej gmin wiejskich, dla których udział w podatku dochodowym od osób fizycznych jest istotnym źródłem dochodów budżetowych. Trzeba jednak zaznaczyć, że nie ma żadnej takiej cechy ekonomicznej, która byłaby wspólna dla wszystkich pięciu wcześniej wymienionych regionów i mogła

przesądzać o ich wysokiej pozycji wśród ogółu regionów w Polsce. Ponadto relatywnie niska pozycja Dolnego Śląska i Małopolski w tym rankingu (zwłaszcza pod względem wartości miernika syntetycznego) osłabia argumentację o istotnym wpływie aglomeracji na poziom ekonomicznego rozwoju obszarów wiejskich.

Osobną grupę tworzą regiony wschodniej Polski (którą uzupełnia województwo zachodniopomorskie). Charakterystyczną cechą jest tu znacznie niższy od pozostałych regionów poziom rozwoju czynników ekonomicznych kształtujących zrównoważony rozwój obszarów wiejskich. Wpływ może na to mieć niski ogólny poziom rozwoju gospodarczego tych regionów (mierzony wielkością PKB per capita) i niższa od przeciętnej produktywność rolnictwa (mierzona wielkością produkcji końcowej z 1 ha użytków rolnych) w każdym z tych regionów. Nie ma natomiast znaczenia udział rolnictwa w strukturze gospodarki, bo są tu wprawdzie regiony z najwyższymi wskaźnikami takiego udziału w Polsce (Podlasie, Warmia i Mazury), ale jest także Podkarpacie z relatywnie małym udziałem rolnictwa w tworzeniu wartości dodanej. Wszystko to oznacza, że wydajne rolnictwo jako jeden z czynników ekonomicznych może mieć pozytywny wpływ na zrównoważony rozwój obszarów wiejskich, o czym świadczy przykład Wielkopolski. Jego udział w strukturze gospodarki nie ma jednak znaczenia dla tworzenia warunków ekonomicznych kształtujących zrównoważony rozwój obszarów wiejskich.

Drugą grupę czynników kształtujących zrównoważony rozwój obszarów wiejskich opisują zmienne charakteryzujące społeczne cechy tych obszarów. W prezentowanych tu badaniach przyjęto do analizy 9 cech:

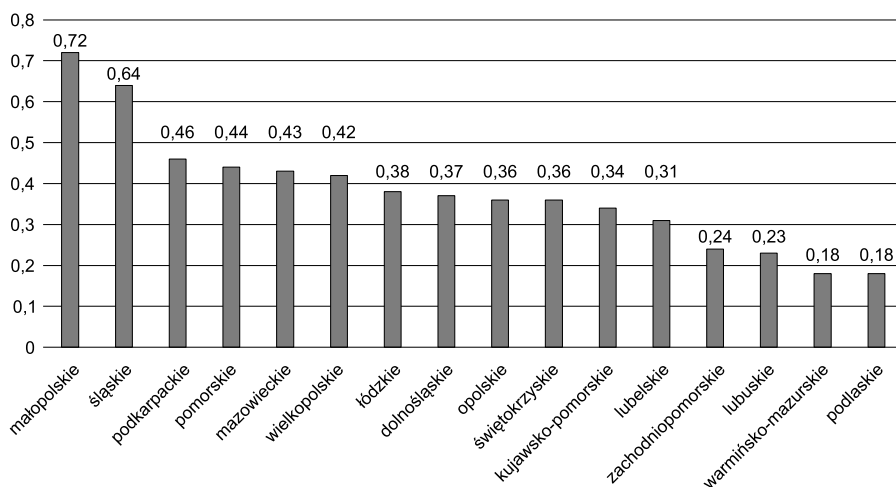
1. odsetek ludności wiejskiej (X14),
2. gęstość zaludnienia na 1 km² na obszarach wiejskich (X15),
3. przyrost naturalny na 1000 mieszkańców obszarów wiejskich (X16),
4. saldo migracji na obszarach wiejskich (X17),
5. stopa bezrobocia na wsi (X18),
6. liczba pracujących na 1000 mieszkańców obszarów wiejskich (X19),
7. wskaźnik Baretje'a i Deferta (X20),
8. odsetek dzieci w wieku 3–5 lat na wsi objętych wychowywaniem podstawowym (X21),
9. liczba lekarzy na 10 tys. mieszkańców wsi (X21).

Zmienne X14, X15, X16 i X17 charakteryzują sytuację demograficzną na obszarach wiejskich. Są to cechy, które mają fundamentalne znaczenie z punktu widzenia uwarunkowań zrównoważonego rozwoju, bo poprawa wskaźników demograficznych na wsi pociąga za sobą rozwój innych pozytywnych cech kształtujących taki model rozwoju (rosnąca liczba mieszkańców na wsi to szansa na przyspieszenie rozwoju gospodarki, zachowanie lokalności na obszarach wiejskich, większe możliwości prorozwojowych działań ze strony samorządów gmin). Dwie kolejne zmienne – X18 i X19 – ilustrują poziom aktywności zawodowej mieszkańców wsi, świadczący o poziomie rozwoju pozarolniczych dziedzin gospodarki na wsi, a pośrednio także o jakości kapitału ludzkiego (zmienną X18 traktowano jako destymulantę). Zmienna X20 łączy w sobie cechy społeczne i ekonomiczne obszarów wiejskich, bo jest ilustracją wyposażenia wsi w obiekty turystyczne, których wykorzystanie świadczy o wypełnianiu przez środowisko wiejskie funkcji

turystycznych, a turystyka – obok rolnictwa – ma być w koncepcji zrównoważonego rozwoju czynnikiem promującym i umacniającym zespół cech społecznych określanych jako „lokalność” (dziedzictwo kulturowe, tradycja, tożsamość mieszkańców wsi). Ostatnie dwie zmienne – X21 i X22 – charakteryzują zaawansowanie rozwoju na wsi ważnych usług społecznych, określających jakość życia mieszkańców obszarów wiejskich. Skalę regionalnego zróżnicowania czynników społecznych zaprezentowano na rysunku 6.2.

Wartości miernika syntetycznego wskazują na jeszcze większe zróżnicowanie między obszarami wiejskimi w regionach Polski niż w przypadku cech ekonomicznych. Zdecydowanie najwyżej pod względem poziomu rozwoju czynników społecznych oddziałujących na zrównoważony rozwój obszarów wiejskich sytuuje się Małopolska, a następnie Górny Śląsk. Przesądzają o tym głównie cechy demograficzne ludności wiejskiej, a przewagę nad pozostałymi regionami dają pozostałe cechy, w tym stopień aktywności zawodowej mieszkańców wsi i dostępność usług społecznych. Wysokie miejsce w tym rankingu zajmuje Podkarpackie, co może świadczyć o słabym związku między czynnikami społecznymi i ekonomicznymi w tym regionie. W przypadku innych regionów taki związek jest bardziej widoczny, bo końcowe miejsce w obu przypadkach zajmują na ogół te same regiony. Można na tej podstawie wnioskować, że są takie regiony, gdzie obie grupy czynników kształtujących zrównoważony rozwój obszarów wiejskich słabo oddziałują na ten proces (Warmia i Mazury, Podlasie, Lubelszczyzna), nie ma natomiast regionów, w których zrównoważony rozwój wsi byłby jednakowo mocno stymulowany czynnikami ekonomicznymi i społecznymi.

Jednym z podstawowych warunków zrównoważonego rozwoju obszarów wiejskich jest dbałość o zasoby środowiska przyrodniczego, polegająca na takim ich wykorzystaniu, które zwiększa możliwości rozwoju gospodarczego i społecznego, ale nie prowadzi do pogorszenia jego stanu, z myślą o obecnym i przyszłych

Rys. 6.2. Syntetyczne mierniki charakteryzujące cechy społeczne obszarów wiejskich

Źródło: opracowanie własne.

pokoleniach. Wypełnienie tego warunku wymaga z jednej strony podtrzymywania tradycyjnych kierunków wykorzystania zasobów ziemi w dostosowaniu do cech lokalnego środowiska, z drugiej natomiast ma motywować do stosowania innowacyjnych rozwiązań ograniczających ingerencję w przebieg procesów biologicznych i chroniących ekosystemy. Do charakterystyki czynników środowiskowych oddziałujących na zrównoważony rozwój obszarów wiejskich wykorzystano jedenaście cech diagnostycznych:

1. wskaźnik zalesienia województw (X23);
2. udział powierzchni odnowień i zalesień w powierzchni lasów (X24);
3. udział gruntów zdewastowanych w powierzchni gruntów ogółem (X25);
4. nawożenie NPK na 1 ha użytków rolnych (X26);
5. udział obszarów prawnie chronionych w powierzchni ogółem (X27);
6. udział powierzchni Natura 2000 w powierzchni ogółem (X28);
7. wskaźnik jakości rolniczej przestrzeni produkcyjnej (X29);
8. odsetek gospodarstw ekologicznych w ogólnej liczbie gospodarstw ekologicznych w Polsce (X30);
9. udział gospodarstw ekologicznych w ogólnej liczbie gospodarstw (X31);
10. odsetek powierzchni użytków rolnych pod uprawami ekologicznymi (X32);
11. odsetek produktów tradycyjnych w ogólnej ich liczbie w Polsce (X33).

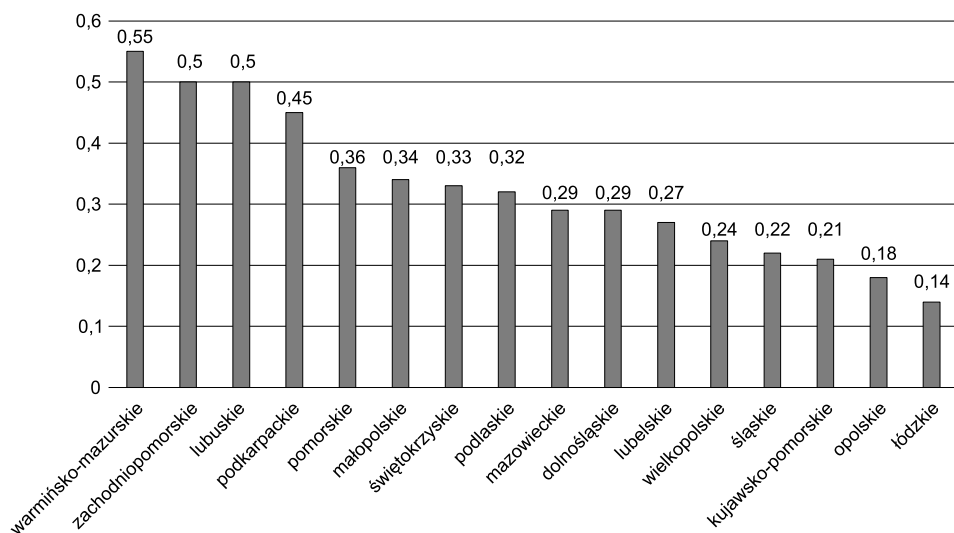
Zmienne od X23 do X29 charakteryzują kierunki i intensywność wykorzystania zasobów ziemi, natomiast pozostałe zmienne ilustrują znaczenie środowiskowych funkcji rolnictwa i innowacyjnego podejścia do gospodarowania w tym sektorze (żywność ekologiczna, produkty tradycyjne), przy wykorzystaniu lokalnej specyfiki. Należy jeszcze wyjaśnić, że zmienne X25 i X26 zostały uznane za destymulanty.

Ranking województw ze względu na cechy czynników środowiskowych przedstawiono na rysunku 6.3.

Najlepsze warunki do zrównoważonego rozwoju obszarów wiejskich – ze względu na cechy i kierunki wykorzystania środowiska przyrodniczego – mają trzy regiony Polski, które lokowały się z kolei nisko w rankingach uwzględniających cechy ekonomiczne i społeczne.

Natomiast regiony o niskich walorach środowiskowych były na ogół wysoko w rankingu uwzględniającym dwie wcześniej scharakteryzowane grupy czynników kształtujących zrównoważony rozwój obszarów wiejskich. Można zatem na tej podstawie sformułować tezę o słabym zintegrowaniu tych trzech grup czynników w większości regionów w Polsce. Jeśli oceniać poziom zrównoważonego rozwoju obszarów wiejskich na podstawie rankingu uwzględniającego czynniki ekonomiczne, społeczne i środowiskowe, to w największym stopniu – na tle pozostałych regionów – warunki takiego rozwoju są spełniane na terenach wiejskich Wielkopolski, bo w każdym z trzech rankingów plasują się one wśród pięciu regionów z najwyższymi miernikami syntetycznymi. Z kolei w najmniejszym stopniu warunki takie spełniają obszary wiejskie na Lubelszczyźnie i Podlasiu.

Jak wspomniano w rozdziale 1, wśród czynników zrównoważonego rozwoju obszarów wiejskich bardzo ważną rolę odgrywa wyposażenie w infrastrukturę. Dostęp do głównych składników infrastruktury jest podstawowym warunkiem

Rys. 6.3. Ranking województw według cech środowiskowych

Źródło: opracowanie własne.

uruchomienia procesu zrównoważonego rozwoju, chociaż nie jest to warunek wystarczający, bo konieczne jest włączenie do tego procesu pozostałych grup czynników. Jednakże słabe wyposażenie w infrastrukturę mocno ogranicza możliwość pozytywnego oddziaływania pozostałych czynników.

Wyposażenie obszarów wiejskich w infrastrukturę w regionach oceniano na podstawie siedmiu cech, które posłużyły do obliczenia mierników syntetycznych (rys. 6.4). Dostępność komunikacyjna była oceniana na podstawie dwóch cech:

1. długość dróg ekspresowych i autostrad na 100 km² (X34);
2. długość linii kolejowych na 100 km² (X35).

Do oceny wyposażenia w infrastrukturę komunalną wykorzystano trzy zmienne:

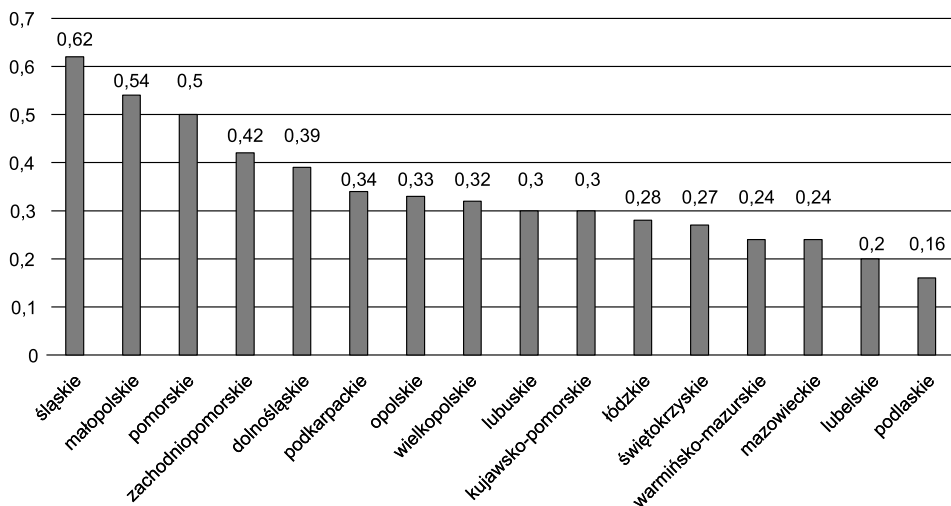
1. odsetek ludności korzystającej z kanalizacji na obszarach wiejskich (X36);
2. odsetek ludności korzystającej z gazu sieciowego na obszarach wiejskich (X37);
3. odsetek ludności korzystającej z oczyszczalni ścieków na wsi (X38).

Ostatnie dwie cechy ilustrowały stan infrastruktury turystycznej na wsi:

1. wskaźnik gęstości bazy noclegowej (X39);
2. długość ścieżek rowerowych na 10 tys. km² na obszarach wiejskich (X40).

Syntetyczne mierniki przedstawione na rysunku 6.4 potwierdzają tezę o podstawowym znaczeniu infrastruktury dla zrównoważonego rozwoju obszarów wiejskich. Świadczą o tym niskie pozycje Lubelszczyzny i Podlasia, a także Warmii i Mazur, które również w przypadku pozostałych czynników kształtujących zrównoważony rozwój zajmowały niskie lokaty (z wyjątkiem województwa warmińsko-mazurskiego w przypadku czynników środowiskowych).

Jako argument uzasadniający takie stwierdzenie można też traktować wysokie miejsce województwa pomorskiego pod względem stanu infrastruktury

Rys. 6.4. Syntetyczne mierniki charakteryzujące wyposażenie obszarów wiejskich w infrastrukturę

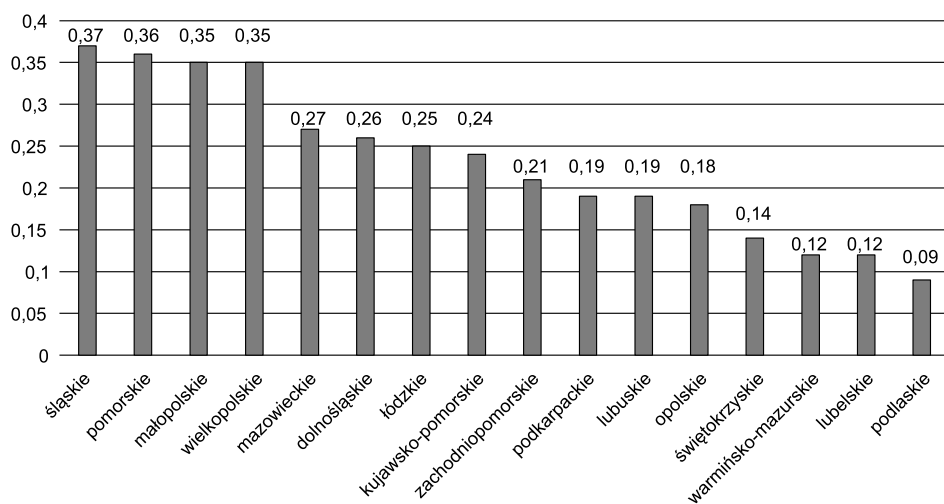
Źródło: opracowanie własne.

oraz pozostałych czynników wpływających na zrównoważony rozwój obszarów wiejskich.

Syntetyczne mierniki, obliczone dla każdej z czterech grup czynników, wskazują jednak na dość duże zróżnicowanie ich znaczenia na obszarach wiejskich w poszczególnych regionach. Skrajnym przypadkiem są tu tereny wiejskie w województwie warmińsko-mazurskim, które w przypadku cech środowiskowych mają najwyższy poziom miernika syntetycznego, ale w przypadku cech społecznych są na ostatnim miejscu, a cech gospodarczych – na przedostatnim. Podobnie jest z Podkarpackiem, które jest dość wysoko w rankingu cech społecznych i środowiskowych, ale na ostatnim miejscu ze względu na czynniki ekonomiczne.

Mając na uwadze przyjęte w tych badaniach założenie o konieczności wzajemnych powiązań między czynnikami kształtującymi zrównoważony rozwój obszarów wiejskich jako fundamentalnym warunkiem dynamizowania tego procesu, obliczono mierniki syntetyczne, przy uwzględnieniu wszystkich cech charakteryzujących łącznie cztery grupy czynników. Wyniki przedstawiono na rysunku 6.5.

Jeśli przyjąć, że mierniki syntetyczne podane na rysunku 6.5 w sposób najbardziej kompleksowy pozwalają ocenić zrównoważony rozwój obszarów wiejskich, to na tej podstawie można wyróżnić kilka grup regionów. Relatywnie najwyższe zaawansowanie tego procesu, stymulowane analizowanymi tu cechami, charakteryzuje obszary wiejskie w czterech regionach, które – przynajmniej w przypadku trzech grup czynników – lokowały się w górnej części rankingu. Są to obszary wiejskie w dwóch regionach południowej Polski (Górny Śląsk i Małopolska) oraz w dwóch regionach w północnej części Polski (Pomorze i Wielkopolska). Na drugim końcu tego rankingu są cztery województwa wschodniej Polski, charakteryzujące się niskim poziomem rozwoju gospodarczego i społecznego, a także słabym

Rys. 6.5. Syntetyczne mierniki uwzględniające wszystkie zmienne

Źródło: opracowanie własne.

wyposażeniem w składniki infrastruktury. Jedynie w rankingu uwzględniającym cechy środowiskowe obszary wiejskie Polski Wschodniej plasowały się relatywnie wysoko. Okazuje się jednak, że jest to zbyt mało, aby spełniać warunki zrównoważonego rozwoju obszarów wiejskich. Wszystko to oznacza, że bez poprawy stanu gospodarki i zwiększenia roli cech społecznych w procesie zrównoważonego rozwoju tereny wiejskie wschodniej Polski nie będą mogły w większym stopniu spełniać warunków takiego rozwoju.

Na podstawie analizy syntetycznych mierników zamieszczonych na rysunkach 6.1 i 6.5 można zatem stwierdzić, że hipoteza zakładająca, iż w regionach lepiej rozwiniętych gospodarczo w większym stopniu wdrażana jest koncepcja zrównoważonego rozwoju obszarów wiejskich, okazała się prawdziwa.

Jednym z warunków poprawy sytuacji na obszarach wschodniej Polski jest adresowanie większego niż przeciętnie wsparcia zewnętrznego dla tych regionów, które ze względu na słaby potencjał wewnętrzny nie potrafią zdynamizować działania czynników warunkujących zrównoważony rozwój. Istotną formą takiego wsparcia są programy Unii Europejskiej ukierunkowane na obszary wiejskie.

W tym kontekście pojawia się pytanie o rolę tych programów we wsparciu działań poprawiających wykorzystanie czynników zrównoważonego rozwoju obszarów wiejskich, w tym zwłaszcza w tych regionach, które charakteryzują się słabszym od przeciętnego zaawansowaniem tego procesu.

6.2. Wsparcie rozwoju rolnictwa

Jak wspomniano, jednym z warunków zrównoważonego rozwoju obszarów wiejskich jest trwała i silna pozycja rolnictwa w strukturze gospodarki wiejskiej, w tym przede wszystkim poprawa jego konkurencyjności. Kwestia ta nabiera coraz więk-

szego znaczenia głównie ze względu na zachodzące na świecie procesy globalizacji oraz integracji. Wynikająca z tych procesów liberalizacja stwarza ogromne szanse rozwojowe, ale także zagrożenia, takie jak pogłębiająca się pauperyzacja wsi, wydłużenie obszarów wiejskich. Dzieje się tak mimo tendencji malejącego udziału rolnictwa w wytwarzaniu PKB czy wartości dodanej (Siekierski, 2010; Czyżewski, Klepacki, 2015). Współcześnie konkurencyjność obszarów wiejskich, szczególnie z problemami rozwojowymi, zależy od właściwego rozpoznania możliwości i pozyskiwania dofinansowania z funduszy i programów UE, a tym samym odpowiednich działań instytucji szczebla regionalnego i lokalnego. Nie jest to łatwe, ponieważ Wspólna Polityka Rolna podlega ciągłym zmianom, dopasowując się do realiów życia społeczno-gospodarczego Unii Europejskiej i wyzwań rynku globalnego. Najwięcej zmian dotyczyło pierwszego filara WPR, związanego z realizacją dopłat bezpośrednich. Oprócz ciągłych zmian w funkcjonowaniu systemu płatności bezpośrednich zachodzących w ostatnich latach występują duże różnice między poszczególnymi regionami w kraju w aplikowaniu o płatności. Największe kwoty dofinansowania pozyskują rolnicy posiadający duże gospodarstwa rolne położone w regionach o najwyższym wskaźniku waloryzacji rolniczej przestrzeni produkcyjnej. W obecnym okresie programowania 2014–2020 uproszczono szeroką paletę istniejących narzędzi drugiego filara WPR, aby skoncentrować się na wspieraniu konkurencyjności, transferu wiedzy i innowacji, rozpoczynania działalności pozarolniczej, zrównoważonego zarządzania zasobami naturalnymi i zrównoważonego rozwoju terytorialnego (Miś, Pamuła, 2016). Jak wspomniano, rozwój rolnictwa i obszarów wiejskich w Polsce jest w głównej mierze finansowany ze środków UE w ramach Wspólnej Polityki Rolnej (WPR). WPR jest najbardziej rozwiniętą częścią składową polityki gospodarczej UE. Polityka ta bezpośrednio oddziałuje na poziom kosztów surowców rolnych dla przemysłu przetwórczego, wpływa na wymianę międzynarodową w sektorze rolno-spożywczym, ale także na przewyżczenie opóźnień oraz barier rozwojowych rolnictwa i wsi, na stwarzanie warunków rozwoju i wzrostu konkurencyjności gospodarstw, przedsiębiorstw i instytucji otoczenia rolniczego zlokalizowanych na obszarach wiejskich. Wspólna Polityka Rolna stanowi jeden z najważniejszych czynników determinujących decyzje produkcyjne i sytuację dochodową gospodarstw rolnych w UE. Zgodnie z nowym paradygmatem WPR sektor rolny ma spełniać funkcję strażnika wysokiej jakości zasobów przyrodniczych i obszarów wiejskich (Czyżewski, Smędzik-Ambroży, 2014). Pojawia się pytanie o skuteczność instrumentów WPR skierowanych na ten cel w poszczególnych regionach Polski. Do pomiaru poziomu wsparcia poprawy konkurencyjności rolnictwa w aspekcie zrównoważonego rozwoju wzięto pod uwagę:

- pierwszy filar WPR
  - płatności obszarowe, ponieważ wpływają one na zwiększenie dochodów rolników, a to stanowi ważną część działań na rzecz zrównoważonego rozwoju obszarów wiejskich,
- działania PROW 2007–2013
  - modernizacja gospodarstw rolnych,
  - ułatwianie startu młodym rolnikom,

- uczestnictwo rolników w systemach jakości,
- korzystanie z usług doradczych.

Odrębnie przedstawiono również poziom wsparcia dla grup producentów rolnych, ze względu na to, że jest to już forma przedsiębiorczej działalności rolników i trudno ją odnosić do liczby gospodarstw rolnych.

Napływ środków UE do rolnictwa pozwolił na zwiększenie tempa inwestycji. Widoczna jest systematyczna konsolidacja sektora rolnego i stały spadek liczby składanych wniosków o dopłaty bezpośrednie. W Polsce następuje proces wychodzenia z rolnictwa, a jego skala jest większa w województwach o najbardziej rozdrobnionej strukturze agrarnej. Stosowany w Polsce system płatności bezpośrednich SAPS jednakowo „wycenia” każdy hektar użytków rolnych, więc uzyskiwane w ramach jednolitej płatności obszarowej wsparcie nie różnicuje województw i tylko od sposobu wykorzystania przez rolników otrzymywanego wsparcia zależy, czy i w jakim stopniu otrzymanie tych środków wpłynie na rozwój rolnictwa. Wsparcie uzyskiwane przez polskie rolnictwo w ramach WPR pozwoliło na zwiększenie tempa przemian strukturalnych w tym sektorze (Zawojska, 2007).

W 2004 r. kwota wypłaconych środków finansowych w ramach dopłat wynosiła ponad 2,8 mld zł, w tym najwięcej w regionie mazowieckim – ponad 377 mln zł (co stanowi ponad 13%) oraz wielkopolskim (ponad 12%), najmniej zaś

Tabela 6.1. Udział regionów w kwocie wypłaconych płatności obszarowych w latach 2004 i 2015 (w mld zł i w odsetkach)

Wyszczególnienie	2004	2015	Kwota zrealizowanych płatności obszarowych w latach 2004–2015	
			mld zł	w %
Dolnośląskie	6,4	6,2	8,2	6,2
Kujawsko-pomorskie	7,5	7,3	10,4	7,8
Lubelskie	9,2	9,7	13,7	10,3
Lubuskie	2,6	2,9	3,6	2,7
Łódzkie	6,9	6,8	8,8	6,6
Małopolskie	3,6	3,6	4,7	3,5
Mazowieckie	13,2	13,2	17,3	13,0
Opolskie	3,6	3,5	4,9	3,7
Podkarpackie	3,6	3,9	4,8	3,6
Podlaskie	7,2	7,4	9,7	7,3
Pomorskie	5,1	5,0	6,5	4,9
Śląskie	2,4	2,5	3,1	2,3
Świętokrzyskie	3,5	3,5	4,7	3,5
Warmińsko-mazurskie	6,9	6,8	8,8	6,6
Wielkopolskie	12,4	11,9	16,6	12,5
Zachodniopomorskie	5,8	5,9	7,4	5,6
Polska	100,0	100,0	133,2	100,0

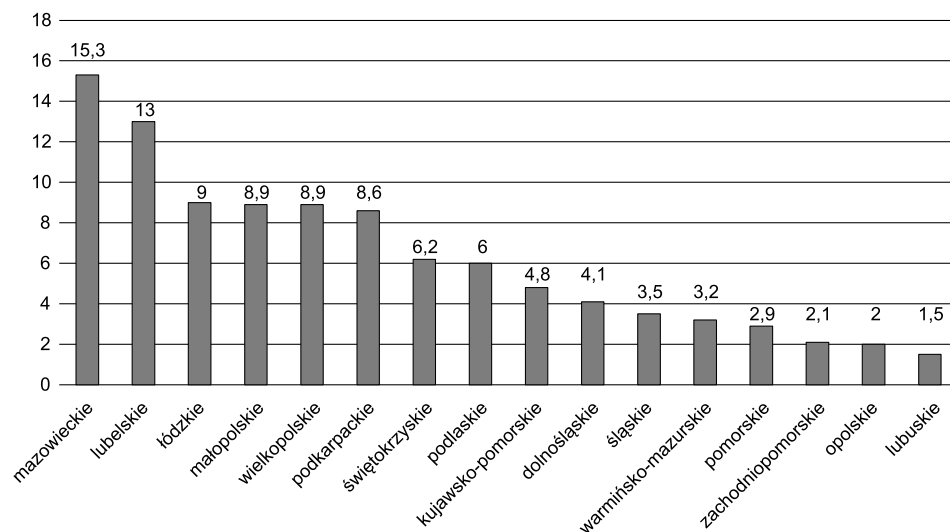
Źródło: opracowanie własne na podstawie danych ARiMR, sporządzonych 27 lipca 2016 r., według stanu na 30 czerwca 2016 r.

na Śląsku – 67,9 mln zł (2,4% w skali kraju) – tabela 6.1. Podobnie było w 2015 r. – największe kwoty w ramach płatności bezpośrednich pozyskali rolnicy z regionów typowo rolniczych, czyli na Mazowszu, w Wielkopolsce i na Lubelszczyźnie. Podkarpacie razem z Małopolską i świętokrzyskim uplasowało się na przedostatniej pozycji, wyprzedzając tylko województwa śląskie i lubuskie, które zajęły ostatnią pozycję wśród regionów w kraju.

Kontynuacja płatności obszarowych w okresie programowania 2014–2020 umożliwia dalsze oddziaływanie na poprawę dochodów ludności wiejskiej. W 2014 r. w ramach płatności obszarowych wypłacono 14,1 mld zł, zaś w 2017 r. 12,5 mld zł. Trudno odnosić się do tych danych w ujęciu regionalnym, ponieważ ulegają one ciągłym zmianom. Podobnie jak w poprzednich okresach programowania również obecnie najczęściej wniosków o płatności obszarowe złożyli rolnicy z regionów typowo rolniczych, czyli Mazowsza, Lubelszczyzny i Wielkopolski (rys. 6.6). Podkarpacie pod tym względem uplasowało się na szóstej pozycji w kraju. Świadczy to o dużej aktywności podkarpackich rolników i zauważaniu konieczności doinwestowania gospodarstw rolnych.

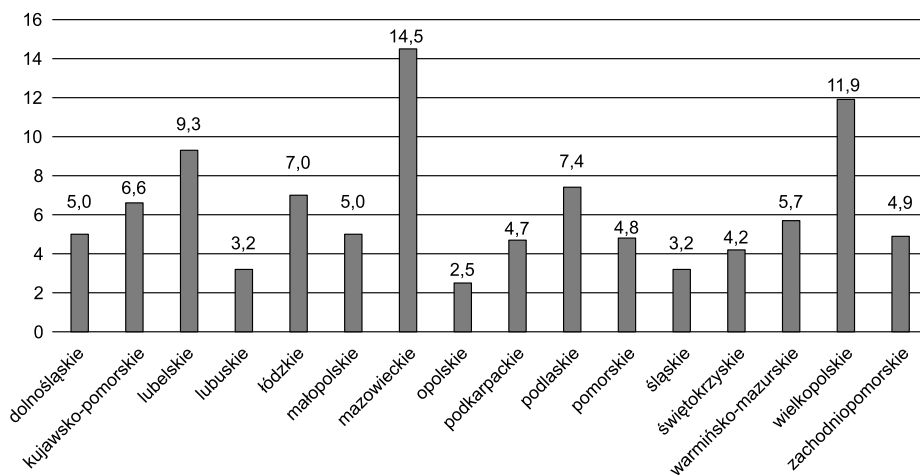
Generalnie w latach 2014–2017 zauważono niewielką tendencję spadkową w ubieganiu się rolników o płatności obszarowe, z wyjątkiem województw mazowieckiego, opolskiego, lubuskiego, podlaskiego, pomorskiego, warmińsko-mazurskiego i wielkopolskiego.

Najwięcej środków finansowych z PROW 2007–2013 otrzymały dwa najsilniejsze ekonomicznie regiony mazowieckie (10 627 mln zł) i wielkopolskie (8721,7 mln zł), najmniej zaś opolskie, lubuskie i śląskie – poniżej 2340 mln zł. Podkarpacie pozyskało 3432,7 mln zł i uplasowało się na odległej dwunastej pozycji wśród województw w kraju (rys. 6.7).

Rys. 6.6. Udział regionów w liczbie złożonych wniosków o płatności obszarowe w latach 2014–2016 (w %)

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych ARiMR, według stanu na 2017 r.

Rys. 6.7. Regionalne zróżnicowanie zrealizowanych płatności w ramach PROW 2007–2013 (udział województw w %)

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych ARiMR, według stanu na 2016 r. (stan na 31 grudnia 2015).

Analizując powyższe dane, można stwierdzić, że udział regionów w kwocie wypłaconych płatności nie do końca odzwierciedla poziom wsparcia uzyskanego przez rolników. Dlatego też pod uwagę wzięto inne wskaźniki związane z udziałem gospodarstw korzystających ze wsparcia pozyskanego łącznie w ramach płatności obszarowych, najważniejszych działań PROW w ogólnej liczbie gospodarstw oraz kwotą zrealizowanych płatności na 1 gospodarstwo o powierzchni powyżej 1 ha UR (tab. 6.2). Biorąc pod uwagę pierwszy wskaźnik związany z udziałem gospodarstw, można zauważyć, że największą aktywność w tym względzie wykazują rolnicy w regionach rolniczych, gdzie przeciętne gospodarstwo charakteryzuje się dużą powierzchnią UR, w tym regiony kujawsko-pomorskie, warmińsko-mazurskie, podlaskie i wielkopolskie. Najmniejsze wartości tego wskaźnika wystąpiły w przypadku Podkarpacia, Małopolski i Śląska. Najwyższe kwoty dofinansowania na 1 gospodarstwo odnotowano w regionach zachodniopomorskim, warmińsko-mazurskim, opolskim i lubuskim. Najmniejsze kwoty dofinansowania stwierdzono w regionach, gdzie występuje dużo małych gospodarstw, w tym w województwach małopolskim i podkarpackim. Wyraźnie widać potrzebę poprawy konkurencyjności rolnictwa w regionach rozdrobnionego rolnictwa południowo-wschodniej Polski. Należy podjąć działania związane z kwestią poprawy innowacyjności, dostępu do nowych rynków zbytu, a także zwrócić uwagę na jakość produktów. Chodzi tutaj o ważne kwestie w aspekcie zwiększenia wartości dodanej w rolnictwie i na obszarach wiejskich.

W przypadku PROW 2014–2020 pod uwagę wzięto działania podobnie jak przy PROW 2007–2013 związane z modernizacją gospodarstw rolnych, premiami dla młodego rolnika, uczestnictwem rolników w systemach jakości. Nie brano pod uwagę korzystania z usług doradczych, ponieważ w tym okresie programowania nie wypłacono jeszcze kwot dofinansowania. Z tabeli 6.3 wynika, że podobnie jak

Tabela 6.2. Wsparcie poprawy konkurencyjności rolnictwa w ramach perspektywy 2007–2013*

Wyszczególnienie	Udział gospodarstw korzystających ze wsparcia w ogólnej liczbie gospodarstw (w %)	Kwota zrealizowanych płatności na 1 gospodarstwo o pow. > 1 ha UR (w zł)	Kwota zrealizowanych płatności na 1 ha UR (w zł)
Dolnośląskie	4,8	62 780,1	9 879,7
Kujawsko-pomorskie	11,0	76 808,1	10 264,5
Lubelskie	5,1	37 691,4	9 421,6
Lubuskie	7,5	77 532,9	9 666,7
Łódzkie	5,2	33 446,5	8 876,5
Małopolskie	2,9	15 540,2	8 357,4
Mazowieckie	7,2	39 871,5	8 855,7
Opolskie	6,9	84 724,4	12 026,9
Podkarpackie	2,7	16 863,5	8 117,6
Podlaskie	12,7	59 445,6	8 934,6
Pomorskie	9,0	76 383,2	9 483,2
Śląskie	2,8	24 914,8	8 734,6
Świętokrzyskie	4,4	25 003,0	9 380,6
Warmińsko-mazurskie	15,0	95 200,1	9 081,6
Wielkopolskie	11,0	66 251,6	10 698,8
Zachodniopomorskie	8,2	115 570,0	10 465,9
Polska	6,6	44 508,5	9 491,1

*suma kwot pozyskanych w działaniach: modernizacja gospodarstw rolnych, ułatwianie startu młodym rolnikom, uczestnictwo rolników w systemach jakości, korzystanie z usług doradczych.

Źródło: obliczenia własne na podstawie danych ARiMR (stan na 31 grudnia 2015 r.).

w latach 2007–2013 największy udział gospodarstw korzystających z dofinansowania oraz najwyższe kwoty na poprawę konkurencyjności gospodarstw cechują regiony rolnicze Podlasia, Warmii i Mazur oraz Kujaw i Pomorza.

Zespołowe gospodarowanie rolników jest jednym ze sposobów, który może poprawić kondycję polskiego rolnictwa. Jednym z przejawów przedsiębiorczych zachowań rolników jest ich zrzeszanie się w grupy producenckie i marketingowe (Miś, 2008). Z danych EUROSTATU wynika, że zdecydowanymi liderami w zrzeszaniu się rolników są Francja, Dania, Niemcy, Włochy, Holandia – w krajach tych stopień zorganizowania się rolników wynosi od 70 do 100%. Formą prawną są głównie spółdzielnie rolnicze, przy czym największe obroty generuje spółdzielczość francuska, której roczne obroty osiągnęły w 2014 r. ponad 84 mld euro. Nawet niewielka obszarowo Dania mająca wzorowo zorganizowany ruch spółdzielczy generuje ponad 2,5-krotnie większe obroty niż wszystkie spółdzielnie rolnicze w Polsce. W UE wspiera się powstawanie i funkcjonowanie grup producenckich. Pomoc finansowa dla grup ma na celu podniesienie dochodów rolników poprzez zmniejszenie kosztów produkcji, poprawę jej jakości, wykształcenie wspólnego systemu sprzedaży produktów. Płatności są realizowane w formie

Tabela 6.3. Wsparcie poprawy konkurencyjności rolnictwa w ramach perspektywy 2014–2020*

Wyszczególnienie	Udział gospodarstw korzystających ze wsparcia w ogólnej liczbie gospodarstw (w %)	Kwota zrealizowanych płatności na 1 gospodarstwo o pow. > 1 ha UR (w zł)	Kwota zrealizowanych płatności na 1 ha UR (w zł)
Dolnośląskie	0,81	974,5	75,3
Kujawsko-pomorskie	1,59	1772,8	116,9
Lubelskie	0,97	917,2	113,0
Lubuskie	1,08	1650,0	100,2
Łódzkie	1,14	1155,3	151,6
Małopolskie	0,63	583,2	153,3
Mazowieckie	0,86	686,8	75,5
Opolskie	1,06	1167,4	81,4
Podkarpackie	0,34	394,7	93,8
Podlaskie	2,24	3190,3	237,3
Pomorskie	1,14	1176,9	72,0
Śląskie	0,54	659,1	113,2
Świętokrzyskie	1,14	996,7	185,0
Warmińsko-mazurskie	1,69	2125,1	100,0
Wielkopolskie	0,87	848,1	67,1
Zachodniopomorskie	1,03	1127,9	50,0
Polska	0,98	1042,2	109,5

*suma kwot pozyskanych w działaniach: modernizacja gospodarstw rolnych, premie dla młodego rolnika, uczestnictwo rolników w systemach jakości, korzystanie z usług doradczych.

Źródło: obliczenia własne na podstawie danych ARiMR (stan na 31 maja 2018 r.).

rocznych płatności przez okres pięciu lat w ramach PROW (Sikorska-Wolak i in., 2014). Wsparcia udziela się w postaci zryczałtowanej pomocy w formie rocznych rat przez okres nie dłuższy niż 5 lat po dacie, w której grupa lub organizacja producentów została uznana. Podstawą do obliczenia pomocy jest roczna sprzedaż produkcji członków grupy lub organizacji. Wysokość wsparcia wynosi maksymalnie 10% wartości sprzedanej produkcji członków grupy lub organizacji w ciągu pierwszego roku po uznaniu. Wsparcie jest degresywne i w każdym roku maksymalna kwota wsparcia wynosi 100 000 euro. Warunkiem uzyskania dofinansowania jest:

- uznanie grupy lub organizacji producentów na poziomie kraju na podstawie planu biznesowego,
- grupa/organizacja łączy producentów jednego produktu lub grupy produktów, którzy nie byli członkami grupy producentów/wstępnie uznanej grupy producentów/organizacji utworzonej ze względu na ten sam produkt lub grupę produktów, której przyznano pomoc na rozpoczęcie działalności ze środków UE po 1 maja 2004 r.,
- ww. podmioty powinny przedłożyć plan biznesowy i zadeklarować jego realizację w trakcie trwania 5-letniego okresu wsparcia.

Wyplata ostatniej raty wsparcia nastąpi po potwierdzeniu prawidłowej realizacji biznesplanu, przy czym nie przewiduje się wsparcia na tworzenie grup i organizacji producentów w kategorii produktu drób żywy (bez względu na wiek), mięso lub jadalne podroby drobiowe (świeże, chłodzone, mrożone). Przewidziane jest także wsparcie inwestycji na rzecz przetwarzania produktów rolnych, obrót nimi lub ich rozwój w wysokości 693 mln euro, co stanowi 5% budżetu PROW 2014–2020. Daje to możliwość dofinansowania działalności około tysiąca zakładów przetwórczych, przy poziomie pomocy do 50% kosztów kwalifikowanych. Beneficjentem może być:

- osoba fizyczna, osoba prawna lub jednostka organizacyjna nieposiadająca osobowości prawnej
  - mająca zarejestrowaną działalność w zakresie przetwórstwa lub wprowadzania do obrotu produktów rolnych bądź też
  - mikro, małe lub średnie przedsiębiorstwo,
- rolnik, domownik, małżonek rolnika podlegający ubezpieczeniu społecznemu rolników w pełnym zakresie, podejmujący wykonywanie działalności gospodarczej w zakresie przetwarzania produktów rolnych.

Wysokość wsparcia może wynieść:

- 300 tys. zł, w przypadku rolnika, domownika lub małżonka rolnika, rozpoczynającego działalność objętą wsparciem;
- 3 mln zł, w przypadku przedsiębiorstw zajmujących się przetwarzaniem i wprowadzaniem do obrotu produktów rolnych;
- 15 mln zł, w przypadku przedsiębiorstwa będącego związkiem grup producentów rolnych lub zrzeszeniem organizacji producentów.

Wsparcie udzielane było grupom producentów rolnych w pierwszych 5 latach ich funkcjonowania w formie rocznych płatności od dnia wpisu grupy do rejestru grup prowadzonego przez właściwego marszałka województwa. Podstawą do obliczenia pomocy była roczna sprzedaż produkcji członków grupy lub organizacji. Wsparcie było degresywne i maksymalna jego kwota wynosiła: 100 tys. euro w pierwszym i drugim roku, 80 tys. euro w trzecim, 60 tys. euro w czwartym i 50 tys. euro w piątym roku, pod warunkiem potwierdzenia prawidłowej realizacji biznesplanu. Najwięcej grup producentów rolnych działa w województwie wielkopolskim (ponad 30% ogółu w kraju), tam też blisko co piąty rolnik jest członkiem jakiejś grupy producenckiej. Na drugim miejscu w kraju pod względem liczebności grup uplasowało się województwo dolnośląskie, na trzecim zaś kujawsko-pomorskie. Największą aktywnością w ubieganiu się o dofinansowanie działalności grup w latach 2007–2013 można zauważyć w regionach kujawsko-pomorskim, wielkopolskim, dolnośląskim i opolskim (tab. 6.4). Największe kwoty dofinansowania na 1 członka grupy pozyskano w zachodniopomorskim, co wynika z tego, że dofinansowanie pozyskują rolnicy posiadający duże gospodarstwa. W regionie, gdzie funkcjonuje najwięcej grup, czyli w Wielkopolsce, na 1 członka przypada średnio około 2 tys. zł dofinansowania.

Największą konkurencyjnością sektora rolnego w wyniku korzystania z dofinansowania w ramach PROW 2007–2013 odznaczają się regiony, gdzie występują duże i silne ekonomicznie gospodarstwa rolne, w tym kujawsko-pomorskie,

Tabela 6.4. Wykorzystanie środków finansowych z PROW 2007–2013 w ramach działania 142 Grupy producentów rolnych według województw

Wyszczególnienie	Udział regionu (w %)		Kwota płatności na 1 członka grupy (w zł)
	w liczbie wydanych decyzji	w kwocie wypłaconych płatności	
Dolnośląskie	11,2	10,6	3 305,8
Kujawsko-pomorskie	20,5	19,3	5 239,8
Lubelskie	4,7	5,4	633,8
Lubuskie	4,0	6,1	3 687,5
Łódzkie	–	–	–
Małopolskie	2,8	3,0	1 455,8
Mazowieckie	3,1	3,1	2 066,1
Opolskie	11,2	8,7	4 690,5
Podkarpackie	5,6	3,3	495,3
Podlaskie	–	–	–
Pomorskie	3,7	3,1	1 846,9
Śląskie	1,6	2,3	6 711,9
Świętokrzyskie	1,6	0,5	94,8
Warmińsko-mazurskie	2,8	4,2	3 599,0
Wielkopolskie	19,3	20,0	1 932,0
Zachodniopomorskie	8,1	10,3	10 121,7
Polska	100,0	100,0	1 831,7

Źródło: obliczenia własne na podstawie danych ARiMR (stan na 31 grudnia 2015 r.).

podlaskie, warmińsko-mazurskie i wielkopolskie, mniejszą zaś lubuskie, dolnośląskie i pomorskie. Podkarpackie pod tym względem zajmuje w rankingu piątą pozycję od końca. W okresie 2014–2020 (stan na 31.05.2018 r.) dane przedstawiały się podobnie. Największe kwoty, ponad 3 mln zł (co stanowi 21,4% ogółu), pozyskały grupy w Wielkopolsce. Najniższe kwoty wypłacono członkom grup z regionu lubelskiego, z tym że żadnego dofinansowania nie wypłacono w województwach dolnośląskim, małopolskim, podlaskim, pomorskim, śląskim, świętokrzyskim, zachodniopomorskim, co świadczy o tym, że ubieganie się o dofinansowanie i wypłata środków jest we wczesnej fazie realizacji.

6.3. Wykorzystanie wsparcia z PROW w zakresie poprawy jakości środowiska przyrodniczego i rozwoju społecznego

Funkcja typu ochrona środowiska przyrodniczego – gleby, wód, powietrza, utrzymanie stabilności i różnorodności ekosystemów (bioróżnorodność) jest ochroną zdolności ekosystemów do produkcji bezpiecznej żywności. Ważne jest, aby rolnicy mogli produkować sprzedawaną na rynku żywność, a jednocześnie chronić zdolności ekosystemów, ponieważ przestrzeń, krajobraz, w tym przestrzeń wiej-

ska – wieś i rolnictwo – jest dziedzictwem całego narodu (Daly, 2007). Dlatego też potrzebne jest wsparcie działań prośrodowiskowych środkami finansowymi UE. Według Perepeczko (2012) dostrzegane korzyści ekonomiczne mogą wywołać pożądane zachowania wobec środowiska. Zasada ta obowiązuje przy realizowanych instrumentach WPR, które są uwarunkowane normami rolnośrodowiskowymi. W krajach wysokorozwiniętych i o zrównoważonym wzroście gospodarczym już dawno zauważono, że trzeba dokonać retransferu na rzecz rolników tej nadwyżki, która wypływa poza rolnictwo, implementując określoną politykę wsparcia i subwencji. Tak postępuje UE, a także w mniejszym stopniu Stany Zjednoczone, Norwegia, Szwajcaria, Japonia (Czyżewski, Poczta-Wajda, 2011). Rekompensatę za dobra publiczne, które wytwarza rolnictwo związane z zachowaniem atrakcyjnego krajobrazu, bioróżnorodności, pozytywnym oddziaływaniem na środowisko, umożliwiał program rolnośrodowiskowy. Ma on rangę jednego z ważniejszych działań na rzecz zrównoważonego rozwoju obszarów wiejskich, jest obowiązkiem we wszystkich krajach UE i polega na przyznawaniu gratyfikacji rolnikom, spełniającym standardy ochrony środowiska, stosującym dodatkowo proekologiczne metody. Ważne znaczenie prośrodowiskowe mają również działania związane z zalesianiem i wsparciem obszarów ONW.

Problemy ochrony środowiska, o których mowa mają lokalne uwarunkowania w każdym regionie, stąd istotna jest analiza w ujęciu regionalnym. Wsparcie dotyczące poprawy jakości środowiska obejmowało działania PROW 2007–2013 związane z:

- realizacją programów rolnośrodowiskowych,
- zalesianiem gruntów,
- wspieraniem gospodarowania na obszarach górskich i innych obszarach o niekorzystnych warunkach gospodarowania.

Analizując dane z tabeli 6.5, można zauważyć, że największy udział gospodarstw, które korzystały z dofinansowania, występuje w regionach warmińsko-mazurskim i zachodniopomorskim. Najmniejszy zaś odnotowano w województwach śląskim i małopolskim. W przypadku kwot wypłaconych środków finansowych na 1 gospodarstwo można zauważyć, że podobnie jak przy konkurencyjności rolnictwa największe kwoty występują tam, gdzie są duże gospodarstwa rolne, czyli w regionach zachodniopomorskim i warmińsko-mazurskim. Biorąc pod uwagę wypłacone kwoty na 1 ha UR, stwierdzono podobną tendencję, czyli najwyższe kwoty wypłacono na 1 ha UR w lubuskim i zachodniopomorskim.

Odnosząc uzyskane dane do wartości wskaźnika syntetycznego związane go z aspektami środowiskowymi, należy zauważyć, że się pokrywają, ponieważ w przypadku wskaźnika również pierwsze miejsce zajmuje województwo warmińsko-mazurskie i zachodniopomorskie. W odniesieniu do Podkarpacia należy zauważyć, że pod względem wartości wskaźnika zajęło ono czwartą lokatę, zaś pod kątem udziału gospodarstw w ubieganiu się o wsparcie na cechy środowiskowe bardziej odległą pozycję.

W programowaniu 2014–2020 kontynuowane są działania w zakresie poprawy jakości środowiska, w tym programy rolnośrodowiskowo-klimatyczne, w ramach których wydatkowano ponad 2,1 mld zł. Odrębnie funkcjonuje wsparcie rolnictwa

Tabela 6.5. Wsparcie finansowe poprawy jakości środowiska w ramach perspektywy 2007–2013

Wyszczególnienie	Udział gospodarstw korzystających ze wsparcia w ogólnej liczbie gospodarstw (w %)	Kwota zrealizowanych płatności na 1 gospodarstwo o pow. > 1 ha UR (w zł)	Kwota zrealizowanych płatności na 1 ha UR (w zł)
Dolnośląskie	35,7	683 605,1	1 075,8
Kujawsko-pomorskie	61,5	880 370,7	1 176,5
Lubelskie	39,5	391 933,4	979,7
Lubuskie	80,4	1 917 390,4	2 390,6
Łódzkie	39,0	394 242,3	1 046,3
Małopolskie	28,7	217 310,7	1 168,7
Mazowieckie	47,4	637 636,9	1 416,2
Opolskie	35,5	507 194,0	720,0
Podkarpackie	33,4	284 754,8	1 370,7
Podlaskie	78,0	1 289 256,9	1 937,7
Pomorskie	75,0	1 400 556,8	1 738,8
Śląskie	23,8	241 340,1	846,1
Świętokrzyskie	42,0	295 796,2	1 109,8
Warmińsko-mazurskie	88,8	1 941 691,1	1 852,3
Wielkopolskie	54,0	836 504,8	1 350,8
Zachodniopomorskie	87,8	2 405 446,2	2 178,3
Polska	46,7	651 467,7	1 389,2

Źródło: obliczenia własne na podstawie danych ARiMR (stan na 31 grudnia 2015 r.).

ekologicznego. Wsparcie dotyczące poprawy jakości środowiska obejmowało działania PROW 2014–2020 związane z:

- realizacją programów rolnośrodowiskowo-klimatycznych,
- rolnictwem ekologicznym,
- płatnościami dla obszarów z ograniczeniami naturalnymi lub innymi szczególnymi ograniczeniami.

Z tabeli 6.6 wynika, że w okresie programowania 2014–2020 (stan na 31 maja 2018 r.) o 20% zwiększył się udział gospodarstw korzystających ze wsparcia w ogólnej liczbie gospodarstw. Podobnie jak w perspektywie 2007–2013 w obecnym okresie programowania 2014–2020 największy udział gospodarstw, które korzystały z dofinansowania, występuje w regionach warmińsko-mazurskim i zachodniopomorskim oraz lubuskim i podlaskim, najmniejszy zaś odnotowano w województwach opolskim i śląskim. W przypadku kwot wypłaconych środków finansowych na 1 gospodarstwo można zauważyć, że podobnie jak poprzednio największe kwoty występują tam gdzie są duże gospodarstwa rolne, czyli w regionach zachodniopomorskim, warmińsko-mazurskim i lubuskim.

Obszary wiejskie stały się przedmiotem zainteresowania krajowej i unijnej polityki regionalnej i dzięki temu mieszkańcy wsi oraz wiejskie samorządy uzyskały dostęp do środków na rozwój infrastruktury społecznej, kulturalnej, rozwój

Tabela 6.6. Wsparcie finansowe poprawy jakości środowiska w ramach perspektywy 2014–2020

Wyszczególnienie	Udział gospodarstw korzystających ze wsparcia w ogólnej liczbie gospodarstw (w %)	Kwota zrealizowanych płatności na 1 gospodarstwo o pow. > 1 ha UR (w zł)	Kwota zrealizowanych płatności na 1 ha UR (w zł)
Dolnośląskie	47,0	5 344,2	413,2
Kujawsko-pomorskie	63,5	6 093,5	401,6
Lubelskie	48,6	3 095,7	381,3
Lubuskie	100,0	17 010,6	1 033,3
Łódzkie	68,6	2 859,7	375,4
Małopolskie	44,8	2 038,8	535,9
Mazowieckie	79,5	4 576,3	503,2
Opolskie	34,9	3 139,2	218,8
Podkarpackie	44,6	2 528,0	600,9
Podlaskie	100,0	10 191,7	758,0
Pomorskie	88,3	10 738,8	656,8
Śląskie	41,2	1 949,8	334,8
Świętokrzyskie	50,4	2 112,0	392,0
Warmińsko-mazurskie	100,0	14 971,5	704,2
Wielkopolskie	79,0	5 816,0	460,3
Zachodniopomorskie	100,0	18 851,2	835,7
Polska	65,9	4 977,5	522,9

Źródło: obliczenia własne na podstawie danych ARiMR (stan na 31 maja 2018 r.).

kapitału ludzkiego i społecznego oraz tworzenie pozarolniczych miejsc pracy (Nurzyńska, 2012). Od użytkowników obszarów wiejskich w znacznym stopniu zależy struktura przestrzeni wiejskiej, intensywność i formy jej zagospodarowania, a także uporządkowanie i stopień zachowania walorów przyrodniczych, krajobrazowych i kulturowych wsi (Heffner, 2015).

Pod względem społecznym wzięto pod uwagę łącznie działania PROW związane z:

- różnicowaniem działalności,
- Leaderem,
- poprawianiem i rozwijaniem infrastruktury niezbędnej do rozwoju i dostosowaniem rolnictwa i leśnictwa,
- podstawowymi usługami dla gospodarki i ludności wiejskiej.

Odrębnie przedstawiono działanie tworzenie i rozwój mikroprzedsiębiorstw oraz różnicowanie działalności. Ponadto odniesiono się do działania premie na wsparcie działalności pozarolniczej z nowej perspektywy 2014–2020, działanie to jest kontynuacją dwóch poprzednich działań.

Odnosząc się do aspektu społecznego, należy podkreślić duże znaczenie pozyskiwania dodatkowych dochodów przez mieszkańców wsi, a także możliwości

stwarzało działanie 311 PROW 2007–2013 *Różnicowanie w kierunku działalności nierolniczej*. Działanie to miało na celu różnicowanie działalności rolniczej w kierunku podejmowania lub rozwijania przez rolników, domowników i małżonków rolników działalności nierolniczej lub związanej z rolnictwem, co miało wpływ na tworzenie pozarolniczych źródeł dochodów, promocję zatrudnienia poza rolnictwem na obszarach wiejskich. Pomoc w formie zwrotu kosztów w ramach działania udzielana była z tytułu podjęcia lub rozwoju działalności w zakresie m.in. usług dla gospodarstw i ludności, sprzedaży, usług turystycznych, transportowych itp. Najwięcej umów zostało zawartych i największe kwoty w ramach tego działania wypłacono w dwóch najbogatszych regionach w kraju, tj. wielkopolskim i mazowieckim (tab. 6.7). Podkarpackie uplasowało się dopiero na odległej dziesiątej pozycji. Na Mazowszu i Śląsku rolnik lub domownik otrzymał największe dofinansowanie na 1 wniosek – ponad 52,5 tys. zł, przy maksymalnym możliwym dofinansowaniu w działaniu wynoszącym 100 tys. zł (średnia dla kraju wyniosła ok. 45,3 tys. zł). Najmniejsze dofinansowanie na wniosek zostało przyznane i wypłacone na Podkarpaciu, a właśnie w tym regionie dofinansowanie

Tabela 6.7. Wsparcie rozwoju społecznego w ramach PROW 2007–2013 na przykładzie działania różnicowanie działalności w kierunku działalności nierolniczej

Wyszczególnienie	Udział gospodarstw korzystających ze wsparcia w ogólnej liczbie gospodarstw (w %)	Udział regionu (w %)		Kwota zrealizowanych płatności przypadająca na	
		w liczbie zawartych umów	w kwocie zrealizowanych płatności	1 gospodarstwo o pow. > 1 ha UR (w zł)	1 wniosek (w zł)
Dolnośląskie	0,4	3,03	2,99	710,19	42 038,04
Kujawsko-pomorskie	0,6	5,16	5,33	1 152,21	39 074,61
Lubelskie	0,4	9,70	9,05	718,78	46 807,74
Lubuskie	0,7	1,87	1,93	1 303,74	44 201,50
Łódzkie	0,4	5,94	5,82	637,55	45 788,04
Małopolskie	0,3	4,62	4,12	414,19	40 103,32
Mazowieckie	0,5	14,66	15,20	1 004,05	52 629,39
Opolskie	0,9	3,05	2,87	1 517,79	40 622,67
Podkarpackie	0,3	4,39	3,61	383,44	36 817,40
Podlaskie	0,7	7,32	7,54	1 337,06	49 896,02
Pomorskie	0,7	3,51	3,52	1 242,54	39 535,32
Śląskie	0,4	3,11	2,95	714,60	49 503,75
Świętokrzyskie	0,4	4,58	4,29	667,52	46 018,32
Warmińsko-mazurskie	1,0	5,18	5,29	1 775,21	47 793,02
Wielkopolskie	1,4	21,17	22,67	2 632,27	54 724,11
Zachodniopomorskie	0,7	2,71	2,82	1 374,03	48 881,83
Polska	0,6	100,0	100,0	1 099,07	45 277,20

Źródło: obliczenia własne na podstawie danych ARiMR (stan na 31 grudnia 2015 r.).

na dywersyfikację działalności powinno być największe, ponieważ występuje tu najniższy w skali kraju wskaźnik przedsiębiorczości przy najwyższym odsetku ludności wiejskiej. Jak podają Kania i Pierzchała (2011), dywersyfikacja jest ważna, ponieważ wpisuje się w cele polityki wielofunkcyjnego rozwoju obszarów wiejskich i sprzyja osiąganiu indywidualnych celów producentów.

Celem działania 312 *Tworzenie i rozwój mikroprzedsiębiorstw* był wzrost konkurencyjności gospodarczej obszarów wiejskich, rozwój przedsiębiorczości i rynku pracy, a tym samym wzrost zatrudnienia na obszarach wiejskich. Wsparcie udzielane było na tworzenie lub rozwój mikroprzedsiębiorstwa (zatrudniające poniżej 10 osób i mające obrót nieprzekraczający 2 mln euro), w zakresie usług rolniczych, informatycznych, doradztwa, rachunkowości, sprzedaży hurtowej i detalicznej, rzemiosła i rękodzielnictwa, przetwórstwa produktów itp. Poziom pomocy finansowej wynosił maksymalnie 50% kosztów kwalifikowanych. Wysokość pomocy mogła wynosić 100 tys. zł, jeśli w biznesplanie założono utworzenie do 2 miejsc pracy, 200 tys. zł – zatrudnienie powyżej 2 i mniej niż 5 osób, 300 tys. zł – utworzenie co najmniej 5 miejsc pracy w przeliczeniu na pełne etaty średnioroczne. W latach 2007–2013 podpisano ponad 14,7 tys. umów na łączną kwotę ponad 2,6 mld zł. Najwięcej mikroprzedsiębiorstw ubiegało się o dofinansowanie na Podkarpaciu oraz w lubelskim (tab. 6.8), czyli w regionach słabych ekonomicznie, co należy uznać za zjawisko bardzo pozytywne.

Porównując uzyskane dane z wartościami miernika syntetycznego, można zauważyć, że występuje pewna zależność polegająca na tym, iż Podkarpacie zajmuje ważną pozycję zarówno pod względem korzystania przez mikrofirmy ze wsparcia, jak i wartości miernika syntetycznego.

Według danych ARiMR do końca kwietnia 2018 r. w ramach działania premie na rozpoczęcie działalności pozarolniczej wydatkowano 38,5 mln zł. Pod względem społecznym uwzględniono łącznie działania PROW związane z:

- premiami na rozpoczęcie działalności pozarolniczej,
- Leaderem (wszystkie działania),
- podstawowymi usługami i odnową wsi na obszarach wiejskich (wsparcie inwestycji dotyczących tworzenia, ulepszenia lub rozbudowy wszystkich rodzajów małej infrastruktury, w tym inwestycji w energię odnawialną i w oszczędzanie energii, budowy lub modernizacji dróg lokalnych). Największe kwoty dofinansowania zostały pozyskane w mazowieckim i lubelskim, najmniejsze zaś w opolskim i pomorskim (tab. 6.9). Największe kwoty na 1 mieszkańca wsi przypadają w regionach warmińsko-mazurskim, podlaskim i lubuskim.

Ważną rolę w poprawie jakości życia na obszarach wiejskich odgrywa inicjatywa Leader oraz działania dotyczące poprawiania i rozwijania infrastruktury związanej z rozwojem i dostosowaniem rolnictwa i leśnictwa oraz podstawowymi usługami dla gospodarki i ludności wiejskiej PROW 2007–2013. W odpowiedzi na rosnące zainteresowanie i zapotrzebowanie na zrównoważony rozwój obszarów wiejskich oraz zaktywizowanie społeczności lokalnych w ramach PROW 2007–2013 utworzono czwartą oś Leader. Program Leader sprzyjał lepszemu wykorzystaniu potencjału obszarów wiejskich, poprawie ich konkurencyjności i możliwości prowadzenia działalności gospodarczej oraz przyczyniał się do współpracy mieszkańców

Tabela 6.8. Wsparcie rozwoju społecznego w ramach PROW 2007–2013 na przykładzie działania wsparcie mikroprzedsiębiorstw

Wyszczególnienie	Udział mikroprzedsiębiorstw korzystających ze wsparcia w ogólnej liczbie mikroprzedsiębiorstw (w %)	Kwota zrealizowanych płatności przypadająca na 1 mikroprzedsiębiorstwo (w zł)
Dolnośląskie	0,4	636,9
Kujawsko-pomorskie	0,7	1270,5
Lubelskie	1,7	2838,6
Lubuskie	0,9	1678,3
Łódzkie	0,6	965,1
Małopolskie	1,0	1630,0
Mazowieckie	0,5	916,7
Opolskie	1,3	2094,7
Podkarpackie	2,0	3171,3
Podlaskie	1,3	2170,2
Pomorskie	0,8	1440,0
Śląskie	0,6	1130,0
Świętokrzyskie	1,5	2289,5
Warmińsko-mazurskie	1,4	2660,1
Wielkopolskie	1,0	1953,0
Zachodniopomorskie	0,6	1112,7
Polska	0,8	1485,9

Źródło: obliczenia własne na podstawie danych ARiMR (stan na 31 grudnia 2015 r.)

(Filipek, 2016). Na zakres operacji kontynuowanych w programowaniu 2014–2020 w ramach działania Leader składają się m.in.: wzmocnienie kapitału społecznego, w tym z wykorzystaniem rozwiązań innowacyjnych i wspieraniem partycypacji społeczności lokalnej w realizacji LSR, rozwój przedsiębiorczości, dywersyfikacja źródeł dochodu, w tym tworzenie i rozwój inkubatorów przetwórstwa lokalnego, podnoszenie wiedzy społeczności lokalnej w zakresie ochrony środowiska, zmian klimatu, a także innowacji, rozwój produktów lokalnych, zachowanie dziedzictwa lokalnego, rozwój ogólnodostępnej i niekomercyjnej infrastruktury turystycznej, rekreacyjnej lub kulturalnej, rozwój infrastruktury drogowej gwarantującej spójność terytorialną w zakresie włączenia społecznego.

Procesy rozwojowe obszarów wiejskich mają w znacznym stopniu charakter rozwoju lokalnego, którego istotą są działania miejscowych społeczności, wykorzystujących endogeniczne zasoby obszaru w celu podniesienia poziomu jego rozwoju. Zgodnie z założeniami zrównoważonego rozwoju muszą one obejmować sferę gospodarczą, społeczną, przestrzenną i ekologiczną (Kutkowska, 2012). Wskaźniki zrównoważonego rozwoju stanowią ważny instrument oceny stanu i dynamiki rozwojowej gospodarki. Ich określenie i oszacowanie optymalnych wartości z punktu widzenia społecznego stanowi dość trudne zadanie badawcze,

Tabela 6.9. Wykorzystanie środków finansowych z PROW 2014–2020 w ramach aspektu społecznego według województw

Wyszczególnienie	Udział regionów w kwocie wypłaconych płatności (w %)	Kwota zrealizowanych płatności przypadająca na 1 mieszkańca wsi (w zł)
Dolnośląskie	4,0	80,3
Kujawsko-pomorskie	6,2	131,4
Lubelskie	11,6	178,7
Lubuskie	4,4	207,5
Łódzkie	5,5	105,9
Małopolskie	4,5	46,0
Mazowieckie	13,1	122,2
Opolskie	1,4	52,4
Podkarpackie	7,4	105,0
Podlaskie	6,1	227,3
Pomorskie	3,7	81,4
Śląskie	4,4	74,9
Świętokrzyskie	7,1	180,3
Warmińsko-mazurskie	8,1	242,7
Wielkopolskie	7,9	90,3
Zachodniopomorskie	4,8	156,9
Polska	100,0	116,6

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych ARiMR (stan na 31 maja 2018 r.).

pozwała jednak poznać warunki charakteryzujące lokalny, bądź regionalny system gospodarczy.

Zasoby ludzkie pełnią podwójną rolę w zrównoważonym rozwoju – po pierwsze stanowią zasób produkcyjny, będący elementem ładu społecznego, po drugie zaś kreują cele, sposoby i możliwości osiągnięcia tego rozwoju. Oprócz kapitału ludzkiego niezbędny jest także kapitał społeczny zgromadzony w społeczeństwie w postaci instytucji, norm, wartości, zachowań, co tworzy podstawę do budowania relacji społecznych opartych na zaufaniu (Newton, 2001). Szczególną rolę w procesach rozwoju, wzrostu gospodarczego oraz utrzymania i powiększania przewagi konkurencyjnej przypisuje się obecnie czynnikom miękkim, w tym znaczeniu wiedzy, kapitału ludzkiego i społecznego (Fiedor, 2007).

Według Gorzelaka i Jałowieckiego (2014) pieniądze pochodzące z budżetu UE przyczyniają się raczej do czasowego, przejściowego pobudzenia gospodarki niż do trwałego zwiększenia efektywności gospodarowania, a tym samym do rozwoju społeczno-gospodarczego w dłuższym okresie.

Zakończenie

Zrównoważony rozwój obszarów wiejskich to jedno z podstawowych zagadnień badawczych nie tylko ze sfery ekonomii, ale także kilku innych dyscyplin naukowych. Jego znaczenie jest determinowane funkcjami, jakie obszary wiejskie mają do wypełnienia obecnie i powinny spełniać w przyszłości. Nie chodzi tu wyłącznie o aspekt gospodarczy, który wprawdzie jest bardzo ważny, ale niewystarczający do tego, aby wieś zachowała swoje najważniejsze wartości w postaci „lokalności” ujawniającej się w relacjach społecznych, dziedzictwie kulturowym czy walorach środowiska przyrodniczego.

Jak wynika z prezentowanych tu rezultatów badań, czynniki ekonomiczne mają bardzo duże znaczenie w procesie zrównoważonego rozwoju obszarów wiejskich. Świadczy o tym wysoka pozycja obszarów wiejskich w tych regionach, które charakteryzują się lepszymi od przeciętnych wskaźnikami ilustrującymi działanie czynników o charakterze ekonomicznym.

Spełnienie warunków zrównoważonego rozwoju wymaga w takim przypadku zachowania równowagi między czynnikami pobudzającymi pozarolniczą działalność gospodarczą i tymi, które wpływają na poziom rozwoju rolnictwa. Nie jest przy tym istotny wskaźnik udziału rolnictwa w strukturze gospodarki, ale przede wszystkim poziom jego konkurencyjności. Oznacza to, że zrównoważony rozwój obszarów wiejskich nie jest możliwy bez silnego ekonomicznie rolnictwa, które nie tylko gwarantuje bezpieczeństwo żywnościowe, ale pozytywnie oddziałuje na inne czynniki kształtujące taki model rozwoju („lokalność”, relacje społeczne, stan środowiska przyrodniczego). Dbałość o rozwój rolnictwa jest zatem jednym z fundamentalnych warunków zrównoważonego rozwoju obszarów wiejskich. Jednakże nawet najwyżej rozwinięte rolnictwo nie może zapewnić takiego rozwoju, jeśli słabo rozwija się pozarolnicza działalność gospodarcza, której rola polega nie tylko na tworzeniu nowych miejsc pracy na wsi, ale na poprawie konkurencyjności gospodarki wiejskiej przez wprowadzanie innowacji (powstawanie i rozwój przedsiębiorstw zaliczanych do branż kreatywnych), czy rozwój przetwórstwa rolno-spożywczego, tworzącego popyt na produkty rolnicze (w tym żywność ekologiczną, produkty tradycyjne).

Szczegółowa analiza oddziaływania czynników ekonomicznych na zrównoważony rozwój obszarów wiejskich (w tym wykorzystanie mierników syntetycznych) dała podstawy do przyjęcia hipotez zakładających, że regiony z wyższym od przeciętnego poziomem rozwoju gospodarki, a także z dobrze rozwiniętym

rolnictwem w większym stopniu spełniają warunki zrównoważonego rozwoju obszarów wiejskich.

Prezentowane w tej pracy wyniki badań wskazują na ważną rolę bliskości dużych aglomeracji w kształtowaniu zrównoważonego rozwoju obszarów wiejskich. Świadczy o tym wysoka pozycja w rankingu regionalnym obszarów wiejskich na Górnym Śląsku, w Wielkopolsce, na Pomorzu czy Mazowszu. Jednocześnie obszary wiejskie w regionach wschodniej Polski, gdzie nie ma dużych aglomeracji, charakteryzują się relatywnie niskim poziomem zrównoważenia. Może to być efekt korzystania przez wieś z dynamiki procesów rozwojowych w aglomeracjach (miejsca pracy, wyższe dochody, popyt na produkty i usługi oferowane przez mieszkańców wsi, lepsza sytuacja finansowa jednostek samorządu terytorialnego w pobliżu dużych aglomeracji). Jednocześnie jednak może na tym tle pojawiać się pytanie o dopuszczalne granice takiego oddziaływania największych miast z punktu widzenia zapewnienia trwałości zrównoważonego rozwoju. Chodzi tu o proces „upodabniania się” obszarów wiejskich w pobliżu aglomeracji do terenów zurbanizowanych. W takim przypadku wieś będzie tracić te cechy i funkcje, bez których nie może spełniać podstawowych kryteriów zrównoważonego rozwoju. Jest to jedno z ważnych zagadnień, które wymagałoby systematycznych i pogłębionych badań naukowych.

Zastosowane w tych badaniach podejście „czynnikowe” do oceny zrównoważonego rozwoju obszarów wiejskich dało podstawy do określenia znaczenia głównych grup czynników w kształtowaniu takiego rozwoju w poszczególnych regionach w Polsce. Okazuje się, że żaden z regionów nie może być potraktowany jako modelowy przykład zrównoważonego rozwoju obszarów wiejskich, bo nigdzie nie jest zachowany podobny poziom oddziaływania każdej z grup czynników. W największym stopniu warunek taki spełniają obszary wiejskie na Górnym Śląsku, w Małopolsce, a także w Wielkopolsce i na Pomorzu. Ich przewaga nad pozostałymi regionami wynika z dobrze rozwiniętych czynników ekonomicznych, społecznych i infrastrukturalnych, natomiast relatywnie słabe oddziaływanie wykazują tu czynniki określane jako prośrodowiskowe (jakość środowiska przyrodniczego, rola „lokalności”). Z kolei niektóre regiony wschodniej Polski mają jedynie przewagę pod względem tej ostatniej grupy czynników, co powoduje, że ogólny poziom zrównoważonego rozwoju obszarów wiejskich jest tam niski.

Oznacza to, że przyspieszenie procesu kreacji zrównoważonego rozwoju obszarów wiejskich wymaga w każdym z regionów zdynamizowania oddziaływania różnych grup czynników. Ważną rolę w tym procesie powinny odgrywać instytucje odpowiedzialne za wspieranie takiego rozwoju, w tym zwłaszcza te z nich, które mogą dysponować funduszami zewnętrznymi (pochodzącymi z budżetu Unii Europejskiej), przeznaczonymi m.in. na rozwój obszarów wiejskich. Jak jednak wynika z analizy kierunków wykorzystania funduszy UE przeznaczonych na wspieranie rozwoju rolnictwa i obszarów wiejskich, relatywnie większe wsparcie było w latach 2007–2013 kierowane na poprawę konkurencyjności rolnictwa w tych regionach, które już wcześniej charakteryzowały się wyższą konkurencyjnością niż przeciętnie. Z kolei większe wsparcie w zakresie poprawy jakości środowiska przyrodniczego było kierowane do regionów sytuujących się w górnej

części rankingu obejmującego oddziaływanie czynników prośrodowiskowych. Wszystko to oznacza, że fundusze UE mogły się przyczynić raczej do pogłębiania dysproporcji między regionami, co byłoby sprzeczne z założeniami zrównoważonego rozwoju obszarów wiejskich. Byłaby to również przesłanka do stwierdzenia, że hipoteza zakładająca, iż fundusze UE pozytywnie oddziałują na proces wdrażania koncepcji zrównoważonego rozwoju obszarów wiejskich, okazała się nieprawdziwa.

Nie można jednak wykluczyć, że z punktu widzenia poprawy konkurencyjności polskiego rolnictwa większe wsparcie dla regionów z silnym ekonomicznie rolnictwem sprzyja najbardziej efektywnemu wykorzystaniu funduszy europejskich. Zagadnienie to wymaga jednak szerszych badań, także w kontekście skutków takiej polityki dla zrównoważonego rozwoju obszarów wiejskich.

Literatura

- Adamczuk F., 2013. *Produkty tradycyjne i regionalne i ich wykorzystanie w promocji regionu*. Prace Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu, 307, Wrocław.
- Adamowicz M., 2000. *Rola polityki agrarnej w zrównoważonym rozwoju obszarów wiejskich*, Roczniki Naukowe SERiA, 2, 1: 69–81.
- Adamowicz M., 2007. *Sieci współpracy, grona i terytorialne systemy produkcyjne jako koncepcja rozwoju obszarów wiejskich*, Roczniki Naukowe SERiA, 9, 2: 13–21.
- Adamowicz M., Smarzewska A., 2009. *Model oraz mierniki trwałego i zrównoważonego rozwoju obszarów wiejskich w ujęciu lokalnym*. WNE, SGGW, Warszawa, s. 251–268.
- Adamowicz M., 2004b. *Wielofunkcyjne gospodarstwa rolne jako podmiot w rozwoju wsi i rolnictwa*. [W:] M. Adamowicz (red.), *Wiejskie gospodarstwa domowe w obliczu problemów transformacji, integracji i globalizacji*. SGGW, Warszawa, s. 39.
- Adamowicz M., 2004a. *Wielofunkcyjność rolnictwa jako podstawa przewartościowań w polityce rolnej*. *Więś i Rolnictwo*, 4(125): 9–30.
- Adamowicz M., 2012. *Wspólna Polityka Rolna Unii Europejskiej w kontekście zmian klimatu na świecie*. Zeszyty Naukowe SGGW w Warszawie, Polityki Europejskie, Finanse i Marketing 8(57).
- Akgün A.A., Baycan T., Nijkamp P., 2015. *Rethinking on Sustainable Rural Development*. *European Planning Studies*, 23, 4: 678–692.
- Andriessen D.G., Stam C.D., 2004. *Measuring the Lisbon agenda – the intellectual capital of the European Union*. Centre for Research in Intellectual Capital, s. 14.
- Balas A., Molenda A., 2016. *Koncepcja doboru wskaźników zrównoważonego rozwoju Polski oraz narzędzie ich udostępniania i prezentacji*, *Optimum, Studia Ekonomiczne*, 2(80).
- Bański J., *Rozwój przedsiębiorczości na terenach wiejskich – diagnoza i wyzwania*. *Studia KPZK*, 167: 274–284.
- Bański J., 2008. *Wiejskie obszary sukcesu gospodarczego*. *Przegląd Geograficzny*, s. 199–222.
- Binder C.R., Feola G., Steinberger J.K., 2010. *Considering the normative, systemic and procedural dimensions in indicator-based sustainability assessments in agriculture*. *Environmental Impact Assessment Review*, 30, 2: 71–81.
- Błachut B., Cierpień-Wolan M., Czudec A., Ślusarz G., 2015. *Obszary transgraniczne Polski, Słowacji i Ukrainy – czynniki progresji i peryferyzacji*. *Urząd Statystyczny w Rzeszowie, Uniwersytet Rzeszowski, Rzeszów*.
- Błachut B., Cierpień-Wolan M., Czudec A., Ślusarz G., 2017. *Jakość życia w województwie podkarpackim w latach 2004–2015*. *Urząd Statystyczny w Rzeszowie, Uniwersytet Rzeszowski, Rzeszów*.
- Błąd M., 2012. *Znaczenie wielozawodowości w rodzinach rolniczych*. [W:] M. Drygas, K. Zawalińska (red.), *Uwarunkowania ekonomiczne polityki rozwoju polskiej wsi i rolnictwa*, IRWiR PAN, Warszawa, s. 135–155.

- Bontis N., 2004. *National Intellectual Capital Index. A United Nations initiative for the Arab region*. Journal of Intellectual Capital, 5, 1: 8.
- Borrelli I.P., 2016. *Territorial Sustainability and Multifunctional Agriculture: A Case Study*. Agriculture and Agricultural Science Procedia, 8: 467–474.
- Borys T., 1999. *Wskaźniki ekorozwoju*. Ekonomia i Środowisko, Białystok, s. 64–67.
- Bos M.G., van den Bosch H., Diemont H., van Keulen H., Lahr J., Meijerink G., Verhagen A., 2007. *Quantifying the sustainability of agriculture*. Irrigation and Drainage Systems, 21, 1: 1–15.
- Burchard-Dziubińska M., 2010. *W wpływ sieci Natura 2000 na rozwój obszarów wiejskich*. [W:] B. Kryk (red.), *Zrównoważony rozwój obszarów wiejskich, aspekty ekologiczne*. Wyd. Economicus, Szczecin, s. 30–48.
- Cairol D., Coudel E., Caron P., Cudlinova E., Zander P., Renting H., Sumelius J., Knickel K. (red.), 2008. *Multifunctionality of agriculture and rural areas: From trade negotiations to contributing to sustainable development. New challenges for research*. Int. J. Agric Res. Govern. Ecol., 7 (special issue).
- Castells M., 1998. *The Information age: economy, society and culture – the rise of Network society*. T. 2. Blackwell Publ., Oxford, s. 171.
- Chel A., Kaushik G., 2011. *Renewable energy for sustainable agriculture*, Agronomy for Sustainable Development, 31, 1: 91–118.
- Chmieliński P., 2015. *Koncepcje wsparcia przeobrażeń strukturalnych rolnictwa i obszarów wiejskich w kontekście polityki rozwoju w Unii Europejskiej i w Polsce*. [W:] A. Sikorska (red.), *Kierunki przeobrażeń strukturalnych oraz uwarunkowania rozwoju rolnictwa i obszarów wiejskich*. IERiGŻ-PIB, Warszawa, s. 9–26.
- Chodkowska-Miszczuk J., Środa-Murawska S., Biegańska J., 2016. *Znaczenie edukacji w zakresie odnawialnych źródeł energii w upowszechnianiu zasad rozwoju zrównoważonego*. Ekonomia i Środowisko, 1(56).
- CORK 2.0 Deklaracja „Lepsze życie na obszarach wiejskich”, 2016. Urząd Publikacji Unii Europejskiej, Luksemburg, s. 1–8.
- Czech A., Słaby T., 2017. *Ocena poziomu życia gospodarstw domowych według województw – metody analizy taksonomicznej*. Wiadomości Statystyczne, 10(677): 19–37.
- Czerniachowicz B., Marek S., 2004. *Wybrane problemy rozwoju kapitału ludzkiego*. Rozprawy i Studia T. (DCXXI), 547. Uniwersytet Szczeciński, Szczecin.
- Czudec A., 2003. *Rola infrastruktury w rozwoju obszarów wiejskich*. [W:] A. Czudec, G. Ślusarz (red.), *Regionalne uwarunkowania rozwoju wiejskich obszarów przygranicznych Polski i Ukrainy*. Uniwersytet Rzeszowski, Państwowy Uniwersytet Rolniczy we Lwowie-Dublanach, Rzeszów, s. 37–44.
- Czudec A., 2006. *Turystyka i rolnictwo – wzajemne relacje i ich znaczenie dla rozwoju regionu górskiego*. Problemy Zagospodarowania Ziemi Górskich, 53: 13–23.
- Czudec A., 2009. *Ekonomiczne uwarunkowania rozwoju wielofunkcyjnego rolnictwa*. Prace Naukowe Wydziału Ekonomii Uniwersytetu Rzeszowskiego, seria: Monografie i Opracowania, 6, Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, Rzeszów.
- Czudec A., Kata R., 2016. *Processes of Regional Convergence in Poland in the Context of the European Union Funds*. Lex Localis – Journal of Local Self Government, 14, 4: 715–737.
- Czudec A., Kata R., Miś T., 2017. *Efekty polityki rolnej Unii Europejskiej na poziomie regionalnym*. Bogucki Wydawnictwo Naukowe, Poznań.
- Czyżewski A., Klepacki B. (red.), 2015. *Problemy rozwoju rolnictwa i gospodarki żywnościowej w pierwszej dekadzie członkostwa Polski w UE*. PTE, Warszawa.
- Czyżewski A., Poczta-Wajda A., 2011. *Polityka rolna w warunkach globalizacji. Doświadczenia GATT/WTO*. Wyd. PWE, Warszawa.

- Czyżewski A., Smędzik-Ambroży K., 2014. *Intensywne rolnictwo w procesach specjalizacji i dywersyfikacji produkcji rolnej. Ujęcie regionalne i lokalne*. Wyd. PWN, Warszawa.
- Daly H., 2007. *Ecological economics and sustainable development. Selected Essays of Herman Daly*. Edward Elgar Cheltenham, UK, Northampton, MA, USA.
- Dębniwska M., Tkaczuk M., 1997. *Agroturystyka, koszty, ceny, efekty*. Wydawnictwo POL-TEXT, Warszawa, s. 17.
- Drugi Filar WPR: *Polityka Rozwoju Obszarów Wiejskich*, 2017. Parlament Europejski, Dokumenty informacyjne o Unii Europejskiej, s. 1–5.
- Dziegieć E., 1995. *Urbanizacja turystyczna terenów wiejskich w Polsce*. Turyzm, 5, 1: 34–35.
- Environmental Indicator Report 2012, 2012. Ecosystem Resilience and Resource Efficiency in a Green Economy in Europe*. EEA, Copenhagen.
- EU Rural Review*, 2010. The Magazine from the European Network for Rural Development, 3.
- Europa 2020*, 2010. *Strategia na rzecz inteligentnego i zrównoważonego rozwoju sprzyjającego włączeniu społecznemu*. Komunikat Komisji Europejskiej, Bruksela.
- Fiedor B., 2007. *Polski wzrost gospodarczy w kontekście współczesnych kontrowersji wokół teorii i polityki wzrostu*. [W:] M. Klamut (red.), *Polityka ekonomiczna. Współczesne wyzwania*. PWN, Warszawa, s. 35.
- Filipek A., 2016. *W drodze do dofinansowania. Jak napisać dobry wniosek*. Wyd. PLACET, Warszawa.
- Frenkel I., 1999. *Wiejskie obszary problemowe pod kątem widzenia sytuacji demograficznej*. [W:] A. Rosner (red.), *Typologia wiejskich obszarów problemowych*. IRWiR PAN, Warszawa, s. 25–37.
- Fukuyama F., 1997. *Zaufanie. Kapitał społeczny a droga do dobrobytu*. PWN, Warszawa.
- Fukuyama F., 2000. *Wielki wstrząs. Natura ludzka a odbudowa porządku społecznego*. Wydawnictwo Politeja, Warszawa, s. 24.
- Galbraith J.K., 1987. *Istota masowego ubóstwa*. PWN, Warszawa.
- Gałązka A., 1999. *Zróżnicowania społeczno-gospodarcze a rozwój infrastruktury komunalnej na obszarach wiejskich*. [W:] A. Stasiak (red.), *Wpływ zróżnicowań regionalnych na możliwości przekształceń wsi polskiej*. Biuletyn KPZK PAN, 188. Warszawa.
- Gardocka-Jałowicz A., 2007. *Kultura ekonomiczna na obszarze peryferyjnym i jej ewolucja*. [W:] K. Meredyk (red.), *Mechanizm rozwoju gospodarczego obszarów peryferyjnych. Proces Tworzenia Kapitału w Gospodarce Peryferyjnej. Analiza II*. Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, Białystok, s. 68–88.
- Godlewska-Majkowska H., 2011. *Kapitał społeczny w polskich regionach*. [W:] Z. Strzelecki (red.), *Gospodarka regionalna Polski wobec globalnego kryzysu gospodarczego*. SGH, Warszawa, s. 279–298.
- Golinowska M., 2013. *Rozwój rolnictwa ekologicznego*. Wydawnictwo Uniwersytetu Przyrodniczego we Wrocławiu, Wrocław.
- Gorzela G., Jałowiecki B., 2014. *Koniunktura w Polsce lokalnej 2013*. *Studia Regionalne i Lokalne*, 4(58): 5–24.
- Grycuk A., 2003. *Koncepcja grom w teorii i praktyce zarządzania*. Organizacja i Kierowanie, 3.
- Halamska M., 2011. *Spoleczna kondycja polskiej wsi. Struktura, kapitały i społeczeństwo obywatelskie w I dekadzie XXI wieku*. [W:] I. Nurzyńska, M. Drygas (red.), *Rozwój obszarów wiejskich w Polsce. Diagnozy, strategie, koncepcje polityki*. IRWiR PAN, Warszawa, s. 39–55.
- Heffner K., 2015. *Przestrzeń jako uwarunkowanie rozwoju obszarów wiejskich w Polsce*. *Więś i Rolnictwo*, 2(167). Wyd. PAN IRWiR, Warszawa.
- Herbst M., 2007. *Wprowadzenie. O czym jest ta książka*. [W:] M. Herbst (red.), *Kapitał ludzki i kapitał społeczny a rozwój regionalny*. Scholar, Warszawa, s. 11.

- Heringa P.W., van der Heideb C.M., Heijman W.J.M., 2013. *The economic impact of multi-functional agriculture in Dutch regions: An input-output model*. NJAS – Wageningen Journal of Life Sciences, 64–65: 59–66.
- Holzer J., 2003. *Demografia*. PWE, Warszawa.
- Horrillo A., Escribano M., Mesias F.J., Elghannam A., Gaspar P., 2016. *Is there a future for organic production in high ecological value ecosystems?* Agricultural Systems, 143: 114–125.
- Jarosiński K., 2011. *Urządzenia infrastruktury komunalnej jako podstawowy czynnik rozwoju lokalnego i regionalnego*. [W:] Z. Strzelecki (red.), *Gospodarka regionalna i lokalna w Polsce. Czynniki i bariery*. SGH, Warszawa, s. 159–178.
- Jewtuchowicz A., 2005. *Terytorium i współczesne dylematy jego rozwoju*. Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź.
- Kamińska W., 2011. *Kapitał społeczny jako czynnik różnicujący szanse rozwoju obszarów wiejskich. Próba weryfikacji koncepcji Woolcocka i Narayan na przykładzie województwa świętokrzyskiego*. [W:] W. Kamińska, K. Heffner (red.), *Dychotomiczny rozwój obszarów wiejskich? Czynniki progresji, czynniki peryferyzacji*. Studia KPZK PAN, 138: 219–250.
- Kania J., Pierzchała E., 2011. *Efekty zróżnicowania działalności rolniczej i zbliżonej do rolnictwa w województwie małopolskim w latach 2004–2006*, Roczniki Naukowe SERiA, 13, 5.
- Kapusta F., 2005. *Niektóre problemy kwestii rolnej w Polsce na początku XXI wieku*. [W:] *Kwestia agrarna w Polsce i na świecie*. Prace Naukowe 36. Wydawnictwo SGGW, Warszawa, s. 189–199.
- Klepacki B., 2000. *Zrównoważony rozwój terenów wiejskich – wybrane aspekty teoretyczne*. Roczniki Naukowe SERiA, 2, 1: 8–13.
- Kłodziński M., 1999. *Aktywizacja gospodarcza obszarów wiejskich*. IRWiR PAN, Centrum Naukowo-Wdrożeniowe SGGW, Warszawa.
- Kłodziński M., 2010. *Mikroprzedsiębiorczość na obszarach wiejskich*. Wieś i Rolnictwo, 2(147): 20–34.
- Knapik W., 2014. *Wybrane aspekty rozwoju polskich obszarów wiejskich na tle koncepcji zrównoważonego rozwoju oraz zakorzenionych rynków*. Roczniki Naukowe SERiA, 15, 5: 109–113.
- Kokoszka K., 2009. *Spółeczny wymiar zrównoważonego rozwoju terenów wiejskich*. Journal of Agribusiness and Rural Development, 3(13): 105–112.
- Kołodziejczyk D., 2004. *Kierunki rozwoju pozarolniczej działalności gospodarczej na obszarach wiejskich*. [W:] *Polska przestrzeń wiejska: procesy i perspektywy*. Studia Obszarów Wiejskich, 6: 52.
- Kołodziejczyk D., 2009. *Przestrzenne zróżnicowanie infrastruktury technicznej na obszarach wiejskich*. [W:] E. Rydz, R. Rudnicki (red.), *Procesy przekształceń przestrzeni wiejskiej*. IGiPZ PAN, Warszawa.
- Kołodziejczyk D., 2013. *Rozwój infrastruktury a cechy wiejskich społeczności lokalnych w latach 2005–2011*. IERiGŻ-PIB w Warszawie, Warszawa.
- Kołodziejczyk D., Gospodarowicz M. (red.), 2014. *Instytucjonalne uwarunkowania rozwoju infrastruktury jako głównego czynnika zrównoważonego rozwoju obszarów wiejskich*. Cz. 2. IERiGŻ-PIB w Warszawie, Warszawa, s. 7, 42–48.
- Kotala A., Puchała J., 2009. *Potrzeby doradcze Lokalnych Grup Działania*. Zeszyty Naukowe SGGW w Warszawie, Polityki Europejskie i Marketing, 2(51), II: 105–112.
- Kowalski A., 2013. *Inwestycje lokalne i źródła ich finansowania*. IERiGŻ-PIB w Warszawie, Warszawa, s. 5–9, 41–44.
- Kożuch M., 2013. *Subsydiowanie ochrony środowiska przyrodniczego w gospodarce rynkowej. Doświadczenia Polski*. Wydawnictwo UE w Krakowie, Kraków.
- Kruk H., 2011. *Zrównoważony rozwój regionów – ujęcie teoretyczne*. [W:] B. Kryk (red.), *Trendy i wyzwania zrównoważonego rozwoju*. Uniwersytet Szczeciński, Szczecin, s. 213–219.

- Kutkowska B., 2005. *Podstawy rozwoju agroturystyki*. AR we Wrocławiu, Wrocław.
- Kutkowska B., 2010. *Znaczenie agroturystyki w zrównoważonym rozwoju obszarów wiejskich*. [W:] B. Kutkowska (red.), *Rozwój zrównoważony rolnictwa i obszarów wiejskich na Dolnym Śląsku*. IRWiR PAN, Warszawa, s. 221–243.
- Kutkowska B., 2012. *Przemiany funkcjonalne na obszarach wiejskich w kontekście zróżnicowanego rozwoju (przegląd teorii i piśmiennictwa)*. [W:] A. Rosner (red.), *Rozwój wsi i rolnictwa w Polsce. Aspekty przestrzenne i regionalne*. IRWiR PAN, Warszawa.
- Kuzior B. (red.), 2017. *Etyka biznesu i zrównoważony rozwój. Interdyscyplinarne Studia teoretyczno-empiryczne. Wokół Podstawowych Zagadnień Współczesności, 2. Śląskie Centrum Etyki Biznesu i Zrównoważonego Rozwoju, Zabrze*.
- Kwiatkowski S., 2003. *Kapitał ludzki jako element kapitału intelektualnego organizacji*. [W:] D. Dobija (red.), *Pomiar i rozwój kapitału ludzkiego przedsiębiorstwa*. Polska Fundacja Promocji Kadr, Warszawa, s. 15.
- Lazarescu C., Boita M., Pribeanu G., 2016. *Sustainable rural development in the current context*, *Lucrari Stiintifice, seria I*, 18: 131–136.
- Lichtfouse E., Navarrete M., Debaeke P., Souchère V., Alberola C., Ménassieu J., 2009. *A review*. *Agronomy for Sustainable Development*, 29, 1: 1–6.
- Magazyn Informacyjny Polskiej Izby Produktu Regionalnego Smak i Tradycja*, 2016, 20: 28.
- Matuszczak A., 2009. *Koncepcja zrównoważonego rozwoju w obszarze ekonomicznym, środowiskowym i społecznym*. *Roczniki Ekonomiczne Kujawsko-Pomorskiej Szkoły Wyższej w Bydgoszczy*, 2: 125–141.
- Matysiak A., 1999. *Źródła kapitału społecznego*. AE we Wrocławiu, Wrocław.
- Maxey L., 2006. *Can we sustain sustainable agriculture? Learning from smallscale producer suppliers in Canada and the UK*. *The Geographical Journal*, 172, 3: 230–244.
- Miś T., 2008. *Wpływ doradztwa na rozwój przedsiębiorczości zespołowej rolników*. [W:] K. Krzyżanowska (red.), *Doradztwo w działalności przedsiębiorczej*. Wyd. SGGW w Warszawie, Warszawa.
- Miś T., 2013. *Budowanie kapitału społecznego przez instytucje szczebla regionalnego*. *Roczniki Naukowe SERiA*, XV, 1.
- Miś T., 2015. *Rola kapitału społecznego w zrównoważonym rozwoju obszarów wiejskich*. *Nierówności Społeczne*, 42, 2. Wyd. UR, Rzeszów.
- Miś T., Pamuła T. (red.), 2016. *Fundusze UE jako czynnik poprawy konkurencyjności i jakości życia na obszarach wiejskich Podkarpacia*. Wydawnictwo Oświatowe FOSZE, Rzeszów.
- Młodak A., 2006. *Analiza taksonomiczna w statystyce regionalnej*. Wydawnictwo DIFIN, Warszawa.
- Młynarczyk K., 2002. *Agroturystyka*. Wydawnictwo Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego, Olsztyn.
- Musiał W., 2008. *Ekonomiczne i społeczne problemy rozwoju obszarów wiejskich Karpat Polskich*. IRWiR PAN, Warszawa.
- Musiał W., Wojewodźc T., 2014. *Innowacyjność w zakresie gospodarowania ziemią rolniczą w regionach rolniczo-ogrodniczych*. *Prace Nauk. UE we Wrocławiu*, 361: 162–168.
- Newton K., 2001. *Trust, social capital, civil society and democracy*. *International Political Science Review*, 22, 2: 201–212.
- Niedzielski E., 2015. *Funkcje obszarów wiejskich i ich rozwój*. *Zagadnienia Ekonomiki Rolnej*, 343(2): 84–93.
- Niedziółka A., 2011. *Stan i uwarunkowania rozwoju infrastruktury turystycznej w gminie Ciężkowice*. *Infrastruktura i Ekologia Terenów Wiejskich*, 2: 99–109.
- Nowak E., 1990. *Metody taksonomiczne w statystyce regionalnej*. Państwowe Wydawnictwo Ekonomiczne, Warszawa.

- Nowakowska A. (red.), 2009. *Budowanie zdolności innowacyjnych regionów*. Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź.
- Nurzyńska I., 2012. *Syntetyczny obraz krajowej i unijnej polityki wobec obszarów wiejskich*. J. Wilkin, I. Nurzyńska (red.), *Polska wieś 2012. Raport o stanie wsi*. Wyd. Naukowe Scholar, Warszawa.
- Nurzyńska I., Drygas M., Zagórski M., Kwieciński, 2010. *Bariery instytucjonalne rozwoju przedsiębiorczości na obszarach wiejskich*. EFRWP, Warszawa.
- Obszary wiejskie w Polsce w 2014 roku*, 2016. GUS Warszawa, US w Olsztynie, Warszawa, Olsztyn, s. 228.
- Ostromięcki A., Zając D., 2010. *Sytuacja demograficzna a gospodarka karpacciego regionu górskiego*. [W:] A. Czudec (red.), *Czynniki kształtujące konkurencyjność regionu górskiego (na przykładzie polskich Karpat)*. Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, Rzeszów, s. 35–63.
- Parysek J., 2001. *Podstawy gospodarki lokalnej*. UAM, Poznań.
- Paul L., 2014. *The European rural development policy during 2014–2020*. *Studies in Business and Economics*, s. 33–40.
- Pearce D., Turner R.K., 1990. *Economics of Natural Resources and the Environment*. Harvester Wheatsheaf, New York.
- Pender J.L., Weber J.G., Brown J.P., 2014. *Sustainable Rural Development and Wealth Creation: Five Observations Based on Emerging Energy Opportunities*. *Economic Development Quarterly*, 28(1): 73–86.
- Perepeczko B., 2012. *Postawy proekologiczne mieszkańców wsi i ich uwarunkowania*. *Zeszyty Naukowe SGGW, Ekonomika i Organizacja Gospodarki Żywnościowej*, 95.
- Pięćek B., 1999. *Wiejskie obszary problemowe pod kątem widzenia infrastruktury*. [W:] A. Rosner (red.), *Typologia wiejskich obszarów problemowych*. IRWiR PAN, Warszawa, s. 39–57.
- Pięćek B., 2007. *Wiejskie obszary wyludnienia w Polsce*. *Wiadomości Statystyczne*, 12.
- Piontek B., 1999. *Jakość życia i sposoby jej mierzenia w strategii wzrostu gospodarczego i w zrównoważonym rozwoju*. *Problemy Ekologii*, 6: 220.
- Piontek B., 2002. *Koncepcja rozwoju zrównoważonego i trwałego Polski*. Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- Podedworna H., Ruzskowski P. (red.), 2013. *Spoleczne aspekty zrównoważonego rozwoju wsi w Polsce. Partycypacja lokalna i kapitał społeczny*. Wydawnictwo Naukowe SCHOLAR, Warszawa.
- Porter M.E., 2001. *Porter o konkurencji*. PWE, Warszawa.
- Poskrobko B. (red.), 2011. *Uwarunkowania rozwoju zrównoważonej gospodarki opartej na wiedzy*. Wyższa Szkoła Ekonomiczna w Białymstoku, Białystok.
- Prandecki K., 2014. *Teoretyczne podstawy zrównoważonej energetyki*. *Studia Ekonomiczne*, 166. Uniwersytet Ekonomiczny w Katowicach, Katowice.
- Program Rozwoju Obszarów Wiejskich na lata 2014–2020*, 2017. Ministerstwo Rolnictwa i Rozwoju Wsi, Warszawa.
- Przygodzki Z., 2004. *Znaczenie kapitału społecznego w rozwoju*. [W:] A. Jewtuchowicz (red.), *Wiedza, innowacyjność, przedsiębiorczość a rozwój regionów*. Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź, s. 93–107.
- Putnam R.D., 1995. *Demokracja w działaniu społecznym*. Instytut Wydawniczy „Znak”, Kraków.
- Rao N.H., Rogers P.P., 2006. *Assessment of agricultural sustainability. General articles*. *Current Science*, 91, 4, 25: 439–448.
- Raport o stanie wsi. Polska wieś 2014*, 2014. Wydawnictwo Naukowe SCHOLAR, Warszawa.
- Renting H., Rossing W.A.H., Grootb J.C.J., van der Ploega J.D., Laurentc C., Perraud D., Stobbeelaare D.J., van Ittersumf M.K., 2009. *Exploring multifunctional agriculture. A review*

- of conceptual approaches and prospects for an integrative transitional framework. *Journal of Environmental Management*, 90, 2: 112–123.
- Ribeiro R.R., Senetra A., Biegańska J., Środa-Murawska S., 2015. *Spoleczna percepcja deforestacji: na przykładzie biomu Mata Atlântica w Brazylii*. *Studia i Materiały Centrum Edukacji Przyrodniczo-Leśnej*, R. 17, 1.
- Rolnictwo i obszary wiejskie w latach 2007–2015, 2015. MRiRW, Warszawa, s. 24.
- Roszkowska E., Karwowska R., 2014. *Wielowymiarowa analiza poziomu zrównoważonego rozwoju województw Polski w 2010 roku*. *Economics and Management*. 1. Uniwersytet w Białymstoku, Białystok, s. 9–37.
- Rószkiewicz M., Węziak-Białowolska D., 2008. *Pomiar i modelowanie kapitału intelektualnego na przykładzie Polski*. *Gospodarka Narodowa*, 10: 46–59.
- Runowski H., 2004. *Gospodarstwo ekologiczne w zrównoważonym rozwoju rolnictwa i obszarów wiejskich*. *Wieś i Rolnictwo*, 3: 24–37.
- Runowski H., Ziętara W., 2011. *Future role of agriculture in multifunctional development of rural areas*. *Appl. Stud. Agribus. Comm.*, 5(1–2): 29–38.
- Rymsza A., 2007. *Klasyczne koncepcje kapitału społecznego*. [W:] T. Kaźmierczak, M. Rymsza (red.), *Kapitał społeczny. Ekonomia społeczna*. ISP, Warszawa, s. 23.
- Sadowski A., 2009. *Gospodarstwa rolne w koncepcji polityki zrównoważonego rozwoju obszarów wiejskich*. *Journal of Agribusiness and Rural Development*, 2(12): 167–173.
- Sadura P., 2017. *Wieś w Polsce 2017. Diagnoza i prognoza. Raport z badania*. Fundacja Wspomagania Wsi.
- Samecki W., 2005. *Wprowadzenie do ekonomiki*. Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław.
- Sammel A., 2016. *Rola agroturystyki w zrównoważonym rozwoju obszarów wiejskich w Polsce*. *Turystyka i Rozwój Regionalny*, 6: 77–88.
- Siekierski J., 2010. *Rolnictwo i wieś przed i po akcesji Polski do UE*. Wyd. Uniwersytetu Rolniczego, Kraków.
- Sikorska A., 2013. *Procesy przekształceń strukturalnych w wiejskiej społeczności i chłopskim rolnictwie*. *Synteza*. IERiGŻ-PIB, Warszawa.
- Sikorska-Wolak I., Krzyżanowska K., Parzonko A.J., 2014. *Doradztwo w zmieniającej się sytuacji społeczno-ekonomicznej obszarów wiejskich*. Wyd. SGGW w Warszawie, Warszawa.
- Smith B., 2008. *Developing sustainable food supply chains*. *Philosophical Transactions of The Royal Society, Biological Sciences*, 363(1492): 849–861.
- Sompolska-Rzechuła A., 2013. *Zastosowanie miar pozycyjnych do porządkowania liniowego województw Polski ze względu na poziom jakości życia*. *Przegląd Statystyczny*, R. LX, 4: 523–538.
- Sosenko B., 2006. *Konkurencja a współpraca. Rola kapitału społecznego w rozwoju obszarów wiejskich*. *Prace Naukowe AE we Wrocławiu*, 1118, 2: 325–331.
- Spellenberg A., Huschka D., Habich R., 2006. *Quality of life in rural areas: processes of divergence and convergence*. *Social Indicators Research*, 83: 283–307.
- Spychalski G., 2005. *Mezoeconomiczne aspekty kształtowania rozwoju obszarów wiejskich*. IRWiR PAN, Warszawa.
- Stanny M., 2011. *Analiza poziomu komponentów rozwoju zrównoważonego i ocena stopnia ich zrównoważenia na obszarach wiejskich ZPP*. *Acta Universitatis Lodzianensis, Folia Oeconomica*, 253: 99–114.
- Stanny M., 2014. *Zróżnicowanie rozwoju obszarów wiejskich w Polsce*. XV Kongres Gmin Wiejskich, s. 1–9.
- Stark O., 1991. *The Migration of Labor*. Basil Blackwell, Cambridge.
- Stoeva S., 2016. *Opening the „Black Box” of Organic Agriculture in Bulgaria: the Problem with Top-down Institutional Development*. *Eastern European Countryside*, 22: 85–98.

- Strategia zrównoważonego rozwoju wsi, rolnictwa i rybactwa na lata 2012–2020, 2012. Ministerstwo Rolnictwa i Rozwoju Wsi, Warszawa.
- Sznajder M., Przezbórska L., 2006. *Agroturystyka*. PWE, Warszawa.
- Szromek A., 2012. *Wskaźniki funkcji turystycznej. Koncepcja wskaźnika funkcji turystycznej i uzdrowiskowej*. Wydawnictwo Politechniki Śląskiej, Gliwice.
- Szromek A., 2013. *Pomiar funkcji turystycznej obszarów za pomocą wskaźników funkcji turystycznej na przykładzie obszarów państw europejskich*. [W:] J. Mika, K. Zeug-Żebro (red.), *Zastosowania metod matematycznych w ekonomii i zarządzaniu*. Wydawnictwo Uniwersytetu Ekonomicznego w Katowicach, Katowice, s. 91–103.
- Sztompka P., 2007. *Zaufanie. Fundament społeczeństwa*. Wydawnictwo Znak, Kraków.
- Tarka D., 2012. *Infrastruktura transportowa w wybranych krajach Unii Europejskiej – analiza taksonomiczna*. *Economics and Management*, 4: 88–100.
- The World of Organic Agriculture – Statistics&Emerging Trends*, 2016. FIBL, IFOAM, Switzerland, Germany.
- Thorsøe M., Noe E., 2016. *Cultivating Market Relations – Diversification in the Danish Organic Production Sector Following Market Expansion*. *Sociologia Ruralis*, 56, 3: 331–348.
- van Passel S., Meul M., 2012. *Multilevel and multi-user sustainability assessment of farming systems*. *Environmental Impact Assessment Review*, 32, 1: 170–180.
- Vittersø G., Tangeland T., 2015. *The role of consumers in transitions towards sustainable food consumption. The case of organic food in Norway*. *Journal of Cleaner Production*, 92: 91–99.
- Wägeli S., Janssen M., Hamm U., 2016. *Organic consumers' preferences and willingness to pay for locally produced animal products*. *International Journal of Consumer Studies*, 40: 357–367.
- Węziak D., 2007. *Measurement of national intellectual capital application to UE countries*. IRISS Working Paper Series, 13: 6–7.
- Wiatrak A.P., 1996. *Wpływy agroturystyki na zagospodarowanie obszarów wiejskich*. *Zagadnienia Ekonomiki Rolnej*, 1: 35.
- Wiatrak A.P., 2000. *Agroturystyka w Polsce – stan i możliwości rozwoju*, *Roczniki Naukowe SERiA*, 2, 1: 36–40.
- Wilkin J. (red.), 2003. *Podstawy strategii zintegrowanego rozwoju rolnictwa i obszarów wiejskich w Polsce*. Uniwersytet Warszawski, Warszawa.
- Wilkin J., 2007. *Obszary wiejskie w warunkach dynamizacji zmian strukturalnych*. [W:] *Ekspertyzy do Strategii Rozwoju Społeczno-Gospodarczego Polski Wschodniej do roku 2020*, 1: 593–612.
- Wilkin J., 2012. *Teoria wyboru publicznego – homo oeconomicus w sferze polityki*. [W:] J. Wilkin (red.), *Teoria wyboru publicznego. Główne nurty i zastosowania*. Wydawnictwo Naukowe SCHOLAR, Warszawa, s. 9–30.
- Wilkin J., 2013. *Cele i zasady koordynacji polityk wspierających zrównoważony rozwój obszarów wiejskich*. [W:] K. Heffner (red.), *Rozwój obszarów wiejskich w Polsce a polityka spójności Unii Europejskiej: stare problemy i nowe wyzwania*. *Studia KPZK PAN*, 154: 25–36.
- Wilson G.A., 2008. *From 'weak' to 'strong' multifunctionality: Conceptualising farm-level multifunctional transitional pathways*. *J. Rur. Stud.*, 24: 367–383.
- Wosiek M., 2012. *Kapitał intelektualny w rozwoju regionów Polski Wschodniej*. Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, Rzeszów.
- Wspólne obszary inteligentnych specjalizacji województw Polski Wschodniej*, 2015. Ministerstwo Infrastruktury i Rozwoju, Warszawa, s. 1–9.
- Yli-Viikari A., 2009. *Confusing messages of sustainability indicators*. *Local Environment, The International Journal of Justice and Sustainability*, 14, 10: 891–903.

- Zahm F., Viaux P., Vilain L., Girardin P., Mouchet Ch., 2008. *Assessing farm sustainability with the IDEA method – from the concept of agriculture sustainability to case studies on farms*, Sustainable Development, 16: 271–281.
- Zajac D., 2014. *Znaczenie pozarolniczej działalności gospodarczej rolników w procesie rozwoju wielofunkcyjności rolnictwa i obszarów wiejskich*. Prace Naukowe Wydziału Ekonomii Uniwersytetu Rzeszowskiego, Monografie i Opracowania, 17, Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, Rzeszów.
- Zajda K., Kretek-Kamińska A., 2014. *Wykorzystanie zasobów lokalnych grup działania*. Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź.
- Zawajska A., 2007. *Ocena przez rolników instytucji realizujących Wspólną Politykę Rolną oraz politykę rozwoju obszarów wiejskich w Polsce*. Problemy Rolnictwa Światowego, 17: 161–163.
- Zegar J.S., 2009. *Rolnictwo a wieś w dobie globalizacji*. [W:] A. Czyżewski (red.), *Polska i rosyjska wieś w świetle wyzwań globalizacji*. INE PAN – KNE PAN, Warszawa, s. 169–197.
- Zegar J.S., 2011. *Model rolnictwa a żywotność obszarów wiejskich*. [W:] W. Kamińska, K. Heffner (red.), *Dychotomiczny rozwój obszarów wiejskich? Czynniki progresji, czynniki peryferyzacji*, Studia KPZK PAN, 138: 35–60.
- Zegar J.S., 2012b. *Rola drobnych gospodarstw rolnych w procesie społecznie zrównoważonego rozwoju obszarów wiejskich*. Problemy Drobnych Gospodarstw Rolnych, 1: 129–140.
- Zegar J.S., 2012a. *Współczesne wyzwania rolnictwa*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- Żmija D., 2014. *Zrównoważony rozwój rolnictwa i obszarów wiejskich w Polsce*. [W:] *Polityka gospodarcza w okresie transformacji i kryzysu*, Studia Ekonomiczne, 166: 149–158, Uniwersytet Ekonomiczny w Katowicach, Katowice.
- Żmija J., 2004. *Rozwój turystyki w regionie zamojskim*. [W:] S. Urban (red.), *Przedsiębiorczość i marketing szansą rozwoju obszarów wiejskich*. AE we Wrocławiu, Wrocław, s. 128–136.

Bogucki
WYDAWNICTWO
NAUKOWE

ISBN 978-83-7986-199-6

